

AZƏRBAYCAN

4'2016

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Tofiq MAHMUDOV

REDAKSIYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-28-32
493-28-34
Mühasibat –
493-29-41

Çapa imzalanıb:

30.03.2016

Sifariş 861

Tiraj 600

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5

kağız vərəqi

13 çap vərəqi

18,2 şərti çap vərəqi

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com
qasimzadeh@azbyb.az

Qiyməti

1 manat 50 qəpik

**Bakı şəhəri,
“Azərbaycan”**

**nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur**

Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.

Əlyazmalara rəy verilmir.

BU SAYIMIZDA:**N ə s r**

ANAR-Parisdə həcət (kinopovest).....	3
MƏMMƏD ORUC- Qara güzgü (roman - sonu).....	65
ƏLÖVSƏT BƏŞİRLİ- Tərif (hekayə).....	169

P o e z i y a

GÜLNARƏ CƏMALƏDDİN- Şeirlər.....	39
QƏDİMƏLİ ƏHMƏD -Şeirlər.....	139
NAZİR RÜSTƏM- Şeirlər	144
İNTİQAM MEHDİZADƏ-Şeirlər	149
BİLAL ALARLI - Şeirlər.....	172
MİNA RƏŞİD - Şeirlər	176
ELNUR MEHDİYEV - Şeirlər	178

Y e n i t ə r c ü m ə l ə r

QABRİEL QARSİA MARKES - İtmiş çağların dənizi (hekayə).....	49
---	----

Ş a i r i n a r x i v i n d ə n

SÜDABƏ AĞABALAYEVA - "İntihardan... meyxaşəyə"	60
ADİL MİRSEYİD - Supermatik şeirlər.....	61

D ə y i r m i M a s a

TARİX VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT.....	152
-----------------------------	-----

P u b l i s i s t i k a

VALEH BAHADUROĞLU - Yurdun varsa... ..	181
--	-----

X a t i r ə l ə r , d u y ğ u l a r

QƏŞƏM NƏCƏFZADƏ - Haqqımda film çəksəydilər... ..	186
---	-----

T ə n q i d v ə ə d ə b i y y a t ş ü n a s l ı q

GÜLŞƏN ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ -Tarixi həqiqət və poetik vüsət....	188
TƏYYAR SALAMOĞLU - "Qarlı aşırım" - sarsıntıdan doğan işıq....	193

T ü r k d ü n y a m ı z

ADİL CƏMİL - Qırğız atalar sözləri və məsəlləri	203
---	-----

K i t a b r ə f i

207

ANAR

PARİSDƏ HÖCƏT

*İvan Buninlə Baninin əsərlərinin
motivləri əsasında kinopovest*

Ekranda Moskvanın, Bakının və Parisin köhnə fotoları fonunda filmin başlanğıc mətni yazılır:

Biri vardı, biri yoxdu, İvan Alekseyeviç Bunin (1870-1953) adında məşhur bir rus yazıçısı vardı; əsil-nəcabəti də, özü də zadəganlardan idi. Dünyalarca adı-sanı, ədəbi şöhrəti, sanballı mədəni mühiti vardı. Onu özlərinə qibləgah sayan oxucularının və pərəstişkarlarının sayı-hesabı yox idi. Günlərin bir günü Rusiyada inqilab tufanı qopdu - "mənasız və amansız bir qiyamdı" bu və İvan Bunin hər şeyini itirdi - milli ədəbiyyatda qazandığı məxsusi yeri də, şan-şöhrətini də və ən dəhşətlisi isə, ana dilinin ab-havasını da. Bir müddət "müdhış günlər" yaşayıb, o, nəhayət, Parisə köçdü və qəlbində Rusiya xiffətli mühacir, yad bir insan kimi ömrünü burada başa vurdu.

Biri vardı, biri yoxdu, Bakının iki neft milyonçusunun Ümm-ül Banu (1905-1992) adında bir nəvəsi vardı. İnqilab fırtınası bütün ailə üzvləri kimi onun da hər şeyini - firavan, qayğısız günlərini, şıltaqlıqlarını, zəngin və kifayət qədər mədəni bir ailə mühitində qismətinə düşmüş sevincini, fərəhini və ən nəhayət, Vətəninə əlindən aldı. Amma, Bunindən fərqli olaraq, o, Parisə lap gənc yaşında gəlmişdi, ona görə də buranın həyatına uyğunlaşıb fransız yazıçısı ola bilmişdi və doğulub boya-başa çatdığı ölkəni hərdənbir yalnız uzaq bir ekzotika kimi xatırlayırdı.

Və günlərin birində onlar Parisdə görüşdülər - ömrünün qürub çağı nostalji xatirələr burulğanında qərq olmuş dünya şöhrətli, Nobel laureatı böyük ustad və onun həyatının son illərinə gözlənilməz çalarları ilə daxil olmuş işvəli Şərq gözəli. Aralarındakı böyük yaş fərqi onların tez-tez görüşmələrinə, yazışmalarına mane olmadı və hətta Buninin qəlbində "Şamaxı çarçasına" qarşı (böyük yazıçı onu belə adlandırırdı) gecikmiş hisslər - məhəbbət duyğuları oyandı. Şərq gözəli də ona qarşı biganə qalmadı, amma onunku sırf platonik hisslər idi. Və bu hisslər daha çox Buninin böyük şəxsiyyətinə olan ehtiramı idi. Onların hər biri öz oyununu oynayır, heç biri də heç nədə güzəştə getmək istəmirdi. Banin də elə "Buninin son höcəti" bestselleri üçün bu hadisələri əsas götürüb.

Kinopovest Baninin bu kitabının motivləri əsasında yazılıb; eləcə də İ.Buninin "Qaranlıq xiyabanlar", "Lənətə gəlmiş" və başqa əsərlərindən,

Baninin "Qafqaz günləri", "Paris günləri" kitablarından da istifadə olunub. Əlbəttə, böyük Buninlə, sadəcə, istedadlı bir qələm sahibi olan Baninin ədəbi irsləri bədii miqyası və səviyyəsi etibarlı ilə müqayisə oluna bilməz, amma bu mətnlərdən o dövrün ümumi mənzərəsini və onların görüşlərinin ayrı-ayrı epizodlarını ekrana gətirmək üçün çoxlu canlı detallar tapmaq mümkündür.

PARİSDƏ QARŞIDURMA - BU YALNIZ İKİ İNADCIL ŞILTAQ ADAMIN QARŞIDURMASI DEYİL, HƏM DƏ ONLARIN PARİSLƏ, TALELƏRİLƏ, TƏNHALİQLARIYLA; YAŞANMIŞ VƏ BİR DƏ GERİ DÖNMƏYƏCƏK HƏYATLARI HAQQINDA XATİRƏLƏRİLƏ QARŞIDURMALARIDIR.

Teffinin mənzili. İri bir divan qoyulmuş otaq. Hər tərəf "bədi səliqəsizliklə" səpələnmiş kitablardır. Divarlardan mühacir rus rəssamlarının fotoları və rəsm əsərləri asılıb. Kiçik yazı masasının üstündə qalaq-qalaq fotolar.*

Ümm-ül Banu fotoşəkilləri gözdən keçirir. Bu zaman (1946-cı ildə) onun 41 yaşı vardı. Şəkillərdən biri diqqətini cəlb edir. Bu, Buninin fotoportretidir. Teffidən soruşur:

- Kimdi bu?

Teffi (o zaman onun 74 yaşı vardı):

- Necə yeni kimdi, tanıdırsız? Yazısına baxın: bizim böyük yazıçımız, Nobel mükafatı laureatı İvan Alekseyeviç Bunindir də.

Banin (şəklə diqqətlə baxaraq):

- Hə, vüqarlı görkəmi var, - deyir, - sifəti təkəbbürlüdür, hətta deyərdim, bir qədər də aqressivdir. Amma mənim xoşuma gəlir. Andrey Bolkonskinin qocalığını mən belə təsəvvür edərdim; Tolstoy əgər qoysaydı onu bu yaşa çatsın.

Teffi:

- Eh, Tolstoy çox qəddar yazıçıdır. Bilirsiniz, Banin, mən hətta onun yanına getmişdim, dilə tutmaq istəyirdim ki, knyaz Andreyi öldürməsin.

Banin maraqla soruşur:

- Bəs nə oldu? Razi sala bilmədik?

- Yox. Nə danışırırsız, mən heç bu barədə danışmağa cəsarət etmədim. Qəbul etməyinə, məni qəbul elədi, amma mən elə həyəcanlanmışdım ki, ona yalnız fotoşəklini uzada bildim ki, imzalasın. O illər mən yuxumda da Andrey Bolkonski deyib sayıqlayırdım.

- Mənim kimi, - deyə Banin onu tamamlayır. - Mən də dəlicəsinə vurulmuşdum ona... Amma mən canlı Bolkonskini görmüşdüm.

Teffi təəccüblə Baninə baxır.

Retro üslubunda rəngli plyonkaya çəkilmiş ağ-qara kadrlar.

Əsədullayevlərin Abşeronda bağları.

Qumluqda salınmış üzüm bağında 14-15 yaşlı iki qız uşağı - qızlardan biri Ümm-ül Banudur, o biri - onun əmisi qızı Gülnardır. Qarşılarında təxminən qırx yaşlı Qriqori adlı bir qızıl əsgər durub.

- Qəşəng qızlar, bax, özünüz deyın, heç insafdandımı ki, sizin babanız təsadüfən fontan vurmuş neft quyusu sayəsində bu boydana var-dövlətin

* – Teffi - Parisə mühacirətə getmiş rus yumorist-yazıçısı Nadejda Aleksandrovna Loxvitskayanın (1872-1952) ədəbi təxəllüsüdür.

sahibi olub, hə?

Gülzar (tez-tələsik cavab verir):

- Yox, əlbəttə insafdan deyil.

Qriqori:

- Afərin, Gülyar... Bəs, bu necə, insafdandımı ki a, varlılar poker oyununda milyonlarla pul atırdılar qumar masalarına, amma fəhlələrin balaları daxmalarda soyuqdan, acından ölürdülər? Hə? Ulyar, niyə susursan?

Banin:

- İnsafdan deyildi...

Qriqori:

- Afərin. Siz hələ çox gəncsiniz, siz gərək öz istismarçı sinfinizlə əlaqələrinizi kəsəsiniz. - *Cibindən üstündə Leninin təsviri olan iki nişan çıxarıb qızların döşünə sancır.*

- Bax, bu günlərdə sizi bizim komissarla tanış edəcəm. Əsl qəhrəmandır, haralarda döyüşməyib?! Dəfələrlə ölümün düz gözünün içinə baxıb.

Kadr arxasından Baninin səsi:

- Günlərin bir günü o gəldi. Yox, komissar yox, knyaz Bolkonskinin özü.

Ucaboy, qədd-qamətli cavan bir oğlan yeyin yerləşlə qızların qarşısına gəlir.

Kadr arxasından Baninin səsi:

- Bax, bu odur, tez-tez xəyalımda gördüyüm gənc. Onun ölümünü mən heç təsəvvürümə gətirə bilmirdim ki, hələ bir inanım da buna. Hə, odur, burdadır, mənim xətrimə dirilib gəlib. Gör başını necə məğrur tutub; dalğın, fikirli siması... ciddi baxışı... İlk dəfə "Hərb və Sülh"ü oxuyandan mən knyaz Andreyi belə tanımışam.

Komissar:

- Salam, qızlar. Əcəb mənzərəsi var buranın. Ömrümdə belə gözəl üzüm tənəkləri görməmişəm. Göy üzü necə də mavidir, buranın qumu lap kəhrəbadır elə bil. Bu qum tənəliyi, yəqin ki, sizin adanızdır, eləmi?

- Hə, elədir, - *deyə Gülzar təsdiq etdi*, - bura bizim adamızdır, bizim səltənətimiz, biz də buranın şahzadə xanımlarıyıq. Sizsə...

Banin onun sözünü ağzında qoyub fikrini tamamlayır:

- Sizsə, Andrey Bolkonskisiz, elə deyilmi?

Gülzar komissara izah edir:

- Əmiqizimdan qorxmayın, onun xəyalı həmişə göylərdədir.

Komissar gülümsəyir:

- Belə çıxır ki, özünüzü də Nataşa hesab edirsiniz.

- Yox, - *deyə Banin dərhal cavab verir*. - Mən Sizə heç vaxt xəyanət etməzdim.

Üzüm tənəyinin dalından qızların əkiz əmisi uşaqları Əsədlə Əli onları güdürlər. Sonra qaçıb nənələrinə xəbər aparırlar. Nənə də əyninə şərqşayağı arxalıq, qat-qat uzun tuman geymiş başı kəlağaylı, hökmlü, ağır taxta yaşlı bir qadındır.

Əsəd:

- Nənə, bağda Ümm-ül Banuyla Gülzar namehrəm bir kişiynən danışılar.

Nənə zəhmli bir səslə soruşur:

- Çadrasızdılar?

Əli:

- Nə çadra, heç kəlağayı da yoxdu başlarında. Hərəsi də döşünə bir

medal taxıb.

...Nənə qəzəblə qızların döşündən Leninin təsviri olan nişanları dartıb qoparır.

Teffinin otağı. O, marağını gizlədə bilməyib soruşur:

- Yaxşı, sizin o qırmızı knyazınız nə oldu sora?

Banın:

- Bu, çox uzun və kədərli əhvalatdır, - *deyib, söhbəti dəyişir:* - Amma mən Buninlə tanış olmaq istərdim.

- Bu mümkündür, özü də ki, o, qadın gözəlliyinə biganə qalan kişilərdən deyil.

- Hətta bu yaşında da? - *deyə Banin təəccüb qarışıq maraqla soruşur.*

Teffinin dodaqları qaçır, eyhamla cavab verir:

- Bəli, hətta bu yaşında da...

"Rotonda" kafesi. Divarlarda müxtəlif vaxtlarda bu kafədə olmuş məşhurların şəkilləri, imzaları və rəsmləri.

Kiçik masalardan birinin arxasında boylu-buxunlu, çal saçlı, 76 yaşında yaraşqlı bir kişi əyləşib: bu - İvan Bunindir. Teffi ilə Baninin ona yaxınlaşdıqlarını görüb yerindən qalxır və ehtiramla onların əllərini öpür.

Teffi:

- Tanış olun, İvan Alekseyeviç, Banin mənim gənc rəfiqələrimdəndir. O da yazıçıdır.

Bunin:

- Eşitmişəm. Çox şadam, madam.

Teffi:

- Beləliklə, Buninlə Baninin tarixi tanışlığı baş tutdu.

Bunin:

- Bizim bir hərf fərqimiz var.

Banın:

- Bir də, bir Nobel mükafatı.

Bunin:

- Eh, bu Nobel mükafatı ...Düzü, artıq unutmuşam onu.

Banın:

- Yox bir, unutmusuz! Belə şeylər unudulmur. Siz ədəbiyyat nərdivanının ən yüksək pilləsindəsiniz, mənse - aşağı pilləsində.

Bunin:

- Özünüzü çox da məzlum göstərməyin. Mən Sizin bəzi yazılarınızı oxumuşam. Amma anlamıram niyə doğma ruscaınızda yox, fransızca yazırsız?

- Niyə mən rusca yazmalıyam axı, niyə o mənim doğma dilim olur, mən rus deyiləm.

- Siz axı fransız da deyilsiz.

- Mən artıq iyirmi ildir bu ölkədə yaşayıram və bura artıq mənim vətənimdir. Mən özümü fransız kimi hiss edirəm.

- İcazə verin Sizə etiraz edim, madam, insanın yalnız bir Vətəni olur.

Teffi:

- Yaxşı, elə ilk görüşdən mübahisə etməyin. Yaxşısı budu, gəlin kofe sifariş verək. İvan Alekseyeviç, Siz də içirsinizmi?

Bunin başı ilə razılığını bildirir. Teffi kofe sifariş verir.

Baninin xatirələri fotolarda və kinokadrlarda göz önünə gəlir. Yeddi yaşlı Banin royalda çalır. Mürəbbiyəsi Anna onun ifasını dinləyir və ara-sıra göstərişlər verir. Kişilər - o cümlədən Baninin atası Mirzə Əsədullayev və Cəmil dəyirmi masa arxasında poker oynayırlar. 30 yaşlı Cəmil, Baninin gələcək əri dondurma yeyir, amma əvvəlcə bir-bir milçək tutub onları dondurmanın içinə dürtür, sonra ləzzətlə yeyir. Balaca Banin ikrah hissi ilə bu mənzərəyə tamaşa edir...

"Rotonda" kafesi. Banin maraqla məşhurların kafenin divarlarındakı imzalarını gözdən keçirir.

Banin:

- Hamısı məşhurlardır...

Teffi:

- Ən məşhur parisli İvan Alekseyeviç Bunin yoxdursa, bunların hansı məşhurdur ki?

Bunin (bir az qıcıqlı):

- İcazənizlə, hörmətli Nadejda Aleksandrovna, nəzərinizə çatdırım ki, mən qətiyyənlə parisli deyiləm. Mən yalnız vəziyyətin hökmü ilə Parisdə yaşamaq məcburiyyətindəyəm.

Teffi:

- Paris, ruslar demişkən, "sobaka na Sene"dir, eləmi?

Bunin:

- Mən demədim bunu.

- Amma Siz Amerikaya getmədiz; halbuki, dəvət etmişdilər, hətta müharibə vaxtı, o çətin dövrdə belə, Fransada qaldız. İndi də eşitmişəm Sizi bolşeviklər dəvət edirlər.

Bunin çiyinlərini çəkir, ayağa durub saatına baxır:

- Bağışlayın, gözəl xanımlar, sizi tərk etməliyəm, mühüm görüşüm var.

Təzim edib ağır addımlarla uzaqlaşır.

Banin:

- Doğurdan yeni onu SSRİ-yə dəvət edirlər?

- Elə deyirlər. Amma bilirsiniz, əgər işdi-şayət, dəvəti qəbul edib qayıtsa, bu bir bomba kimi partlayacaq!

Banin:

- Bəs Siz necə - Siz qayıdardız mı?

- Mən? Mən vətənimlə 25 il əvvəl vidalaşmışam; gəmi Odessa sahilindən uzaqlaşanda - özü də həmişəlik...

Rəngli plyonkaya çəkilmiş ağ-qara kadrlarla Teffinin xatirələrindən fraqment.

Odessa sahilindən uzaqlaşan gəmi. Gözü yaşlı Teffi gəminin göyərtəsində dayanıb arxada qalmış doğma şəhəri ilə vidalaşır.

Teffinin kadrarxası səsi:

- Gəmimiz sahilə aralananda mən göz yaşlarımı saxlaya bilmədim. Mənim doğma torpağım yavaş-yavaş məndən uzaqlaşdı.

"Rotonda" kafesi. Teffi:

- Rusiya ağcaqayınların bitdiyi adi bir məkan deyil, öz siması olan ictimai-

mədəni bir cəmiyyətdir; əfsus, o cəmiyyət yoxdur artıq. Mənim vətənimin ruhu ölüb. Onun xarabalıqları üzərində qurulmuş ölkədə mən özümə yer tapa bilmərəm, yaddır mənə o ölkə. Mən də əvvəlcə bolşeviklərə inandım. Onların qəzetləri ilə əməkdaşlıq edirdim, gülməli hekayələr yazırdım. Amma sonra...

Banin:

- Hə, sora nə oldu?
- Mənə dedilər ki, vətənimizin bu ağır vəziyyətində siz necə gülə bilərsiniz?!
- Və siz Vətəni tərk etmək qərarına gəldiz?
- Mən, sadəcə, bolşeviklərin prinsipini başa düşdüm: hamının vəziyyətinin yaxşı olması üçün, hər bir adamın günü qara olmalıdır.

Banin:

- Amma mən, imkan düşsəydi, məmnuniyyətlə Moskvaya gedərdim. Heç vaxt orda olmamışam.
- Yaxşı, bəs, İvan Alekseyeviç barədə fikriniz nədi?
- Yumşaq desək, həddindən artıq məğrurdur: lovğa demək istəməzdim.
- O, sizin yanınızda elə xoruzlanırdı. Siz açıq-aşkar xoşuna gəlmişdiz; odur ki, ehtiyatlı olun, o, çox təhlükəli kişidir, uda bilər sizi.
- Məni udmaq o qədər də asan deyil.
- Bilirsiniz o niyə getdi?
- Nədənə sə incidir?
- Yox, canım, hesabı verməməkçün.
- O-o... Yəni elə xəsisdir?
- Yox, əsla. Aldığı Nobel mükafatının az qala yarısını ehtiyacı olan həmvətənlərimizə payladı; burda onlar həddindən artıq çoxdurlar. O cümlədən, Kuprinə böyük məbləğdə - 5000 frank verdi. O zaman bu, çox böyük pul idi. Kuprin son dərəcə xoşbəxt idi və minnətdardı ona.
- Maraqlıdır, Kuprinə 5000 frank verir, amma bizə bir neçə su qıymır?
- Əzizim, özün bir fikirləş də; on beş il əvvəl olub bu. Mükafat da çoxdan xərclənib qutarıb. İndi özü birtəhər dolanır, hərdən heç siqaretə pulu çatmır...

Ofisiant hesabı getirir.

Teffi:

- Özümən İvan Alekseyeviçin hesabını mən verirəm.

Banin çantasını açır.

- Dayanın, mən verrəm hamımızın hesabını.
- Lazım deyil, əzizim, siz öz yerinizə verin, kifayətdi. Bura sizin Qafqaz deyil.

Baninin otağı. Hər tərəf kitabdır, küncdə iri bir kreslo qoyulub. Rəfdə əyninə dəridən komissar pencəyi geymiş gənc bir kişinin fotosəkli. Bu gənc Baninin əvvəlki kadrlarda gördüyümüz xatirələrindən bizə tanışdır.

Qapı döyülür. Banin durub qapını açır.

Teffi:

- Salam, əzizim. İvan Alekseyeviç xahiş etdi ki, kitabını sizə çatdırım. Kitabını verib dedi: "Siz qonşusuz də, elə deyil? Odur ki, zəhmətini çəkin". Bir də dedi ki, kitabı oxuyandan sonra ona zəng vursaz, çox şad olar. Bu da onun telefon nömrəsidir.

- Hə, çox sağ olun.

Teffi:

- Əzizim, amma orasını da deyim ki, məhv eləmisiz onu. Sizi "Şərqlin qara

qızılgülü", "qaragözlü ceyran" adlandırır.

Banin:

- Yetmiş beş yaşlı aşiqin sevgi-məhəbbət etirafında xoş nə var ki? - lap Nobel laureatı olsa da...

Banin "Qaranlıq xiyabanlar" ("Tyomniye allei") kitabını açır və müəllifin avtoqrafı dərhal gözüne sataşır.

Kadr arxasından Buninin səsi eşidilir:

"Aşiqin ürəyi əlindən sürüşüb düşür və o, "Əlvida!" deyir - Sədi məhəbbətin əsiri olan insan haqqında belə deyib".

Banin (öz-özünə):

"Məhəbbətin əsiri"? Özünü nəzərdə tutur? Bunu necə başa düşək? Bizim aramızda artıq məhəbbət söhbəti gedir?"

Buninin mənzili. İki xudmani otaq - iş və yataq otaqları. İvan Alekseyeviç yazı masasının arxasında əyləşib. Qələmi kənara qoyub, fikrə gedir. Arvadı - Vera Nikolayevna daxil olur.

- Yan, nə olub sənə? Birtəhərsən, heç özündə deyilsən.

- Nəse işləyə bilmirəm.

Bu ara telefon zəng çalır.

Bunin dərhal cəhd eləyir ki, qalxsın, Vera Nikolayevna onu saxlayır:

- Mən götürürəm, - deyir və dəstəyi qaldırır: - Eşidirəm. (Buninə): - Prefekturadan mesye Jakdır. Danışacaqsan?

- Yox, de ki, yadır. Yenə nəse qanımlı qaraldan bir söz deyəcək.

Bunin masa arxasında yazdığı vərəqi büküşdürüb atır və təmiz vərəqə başlayır nəse yazmağa:

"Əziz Banin xanım" - bir an duruxub "xanım" sözünü pozur.

Vera Nikolayevna:

- İşiq pulunu göndəriblər. Bizim də, pulumuz qalmayıb, həftənin axırına güc-bəla çatdırırıq.

Bunin:

- Mən Nyu-Yorka - Sedixə yazmışam, bilirsən də, orda mənim kitabımı nəşr edirlər, xahiş etdim ki, təcili avans göndərsinlər. Söz verdi... Sedix yadımdadır?

- Yaşka Svibakı deyirsən? Əlbəttə, sənin ədəbi katibin idi də.

- İndi nəşirdir. İnkişaf eləyib.

Telefon zəng çalır. Bunin yenə dərhal cəhd eləyir qalxsın, Vera Nikolayevna bu dəfə də onu qabaqlayır. Dəstəyi qaldırıb dinləyir, sonra üzünü Buninə tutub:

- Tanımadım kimdi, - deyir, - amma çox məlahətli qadın səsidir. Danışacaqsan?

Baninin otağı. Banin telefonla danışır:

- Kitaba görə çox sağ olun, İvan Alekseyeviç... Yavaş-yavaş vərəqləyirəm.

Ekran iki yerə bölünür; bir tərəfdə - Banin, o biri tərəfdə - Bunin.

Bunin:

- Vərəqləyirsiniz, yoxsa oxuyursuz?

Banin:

- Şübhəsiz ki, diqqətlə oxuyuram, yarısından çoxunu artıq oxumuşam. Bu gün, yəqin ki, qurtarram.

- Hə, necədir?

- Çox gözəldir!

Buninin üzündə məmnunluq ifadəsi görünür.

Bunin:

- Siz əsəri oxuyub qurtardıqdan sonra bəlkə görüşüb daha ətraflı söhbət edərkən, - necə bilirsiniz?

- Niyə də yox?!

- Onda gəlin sabah görüşək; deyək ki, məsələn, saat 12-də, elə həmin o kafedə.

- Kafedə niyə? Bu cür gözəl havada bulvarda görüşüb gəzişə bilərik, şabalıd ağaclarına tamaşa edərik.

- Əla. Onda, sabaha kimi. Raspay və Monparnas bulvarlarının tinində görüşərik.

Vera Nikolayevna:

- Nəyə pis bir xəbər dedilər?

Bunin (razı bir görkəmdə):

- Əsla yox.

Vera Nikolayevna başa düşürmüş kimi gülümsəyir.

Monparnas bulvarı başdan-başa qızılı payız yarpaqları içindədir. Kadr arxasında şanson səslənir: Moris Şevalye və Edit Piafi eşidirik. Bunin, əlində əsası və Banin bulvarda gəzişirlər.

Bunin:

- Teffi deyirdi ki, siz çox zəngin ailədəsiniz. Valideynləriniz nə ilə məşğul olurdular, nəciydilər?

- Atam müstəqil Azərbaycan Respublikası vaxtında nazir idi. Anamı görməmişəm, doğuş zamanı, məni dünyaya gətirəndə vəfat edib. Mən yolda doğulmuşam; qırğın vaxtı Bakıdan baş götürüb qaçanda...

- Hara qaçırdınız ki?

- Şamaxıya; Bakının yaxınlığında balaca bir şəhərdir.

- Deməli, siz həqiqətən də "Şamaxı çarçasısınız"!

- Bilmirəm mən haranın çarçasıyam, amma iki babamın ikisi də - ata babam da, ana babam da - Qafqazda ən zəngin neft milyonçuları olub. Özümse hələ lap uşaqlıqdan kasıb olmağı arzulamışam.

- Hm... Çox qəribə arzudur.

- Orda dövlətli olmaqdan, burda kasıb olmaq daha xoşdur mənə.

- Mənsə düşünürdüm ki, inqilab hər şeyinizi əlinizdən aldığı üçün yəqin siz çox əziyyət çəkirsiz.

- Əksinə. Mən inqilaba da, müharibəyə də minnətdaram; bu gün mənim burda - ən şirin xülyalarımın şəhərində yaşamağıma onlar baiskardılar.

- Yəni, Parisi belə seversiz?

- Hədsiz dərəcədə. Özü də lap kiçik yaşlarımdan.

Baninin xatirələri...

Bakıda Əsədullayevlərin evi. (Bu bina Bakıda Qoqol küçəsinin Vidadi küçəsi ilə kəsişdiyi tində indi də o zamankı görkəmində durur).

Orta yaşlı, qədd-qamətli, yaraşıqlı bir kişi iş otağında oturub dünyasını

dəyişmiş arvadının fotosəkillərinə baxır; bu, Baninin atası Mirzə Əsədullayevdir.

Yeddi yaşlı Ümm-ül Banu sakitcə otağa daxil olur. Mirzə onu qucağına götürüb üzündən öpür və saçlarını sığallayır.

Mirzə:

- Nə yaman oxşayırsan rəhmətlik anana!..

Nənə otağa daxil olur, qızı götürüb oğluna müraciət edir:

- Bəsdə dərd çəkdi. Ölənlə ölmək olmaz. Dörd qızın var, onları anasız qoyma. Mən bu gün varam, sabah - yox.

Mirzə:

- Nə danışırısan, ay ana?

- Deyirlər, səni nazir qoymaq istəyirlər.

- Hə, təklif ediblər...

- Bəs, nə fikirdəsən?

Mirzə çiyinlərini çəkir.

O illərin Bakısı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının (1918-1920) əsgərləri, əllərində dövlətin üçrəngli bayrağı Azərbaycanın Himnini oxuya-oxuya şəhərin küçələri ilə nizamlı addımlayırlar.

...Əsədullayevlərin binası qarşısında avtomobil dayanır. Mirzə, əlində çanta, maşından düşür. Onu Cəmil və cangüdəni müşayiət edirlər. Cangüdənin binanın giriş qapısı yanında dayanır, içəri keçmir.

...Mirzə, əynində paltosu, qızları ilə vidalaşır. Mirzə:

- Sizə Parisdən nə gətirim?

Qızlar utana-utana gülümseyir, amma dinmirlər, bircə Ümm-ül Banu dərhal dillənir:

- Mənə kukla gətir.

Paris. XX əsrin əvvəlləri. Retro kadrlar.

Budur, artıq Mirzə Parisdən qayıdır, yanında da avropasayağı geyimli cavan, həm də gözəl bir qadın. O, qadını qızları ilə tanış edir. Qadın qızlara Parisdən gətirdiyi hədiyyələri bağışlayır. Ümm-ül Banu isə qonşu otaqda mısmırığını sallayıb küncdə gizlənib.

Mirzə:

- Bəs, balaca hardadır?

Bu müddət ərzində Mirzənin böyük qızları artıq Paris hədiyyələri gözəl paltarlarını geyinib, bəzənib-düzeniblər. Nəhayət, Mirzə gizlənmiş Ümm-ül Banunu tapır və onu təzə arvadı Əminəyə təqdim edir.

Mirzə:

- Hə, bu da bizim ən balaca qızımızdır. - Arvadına işarə edib: - Görürsən, - deyir, - sənə Parisdən kukla da gətirmişəm.

Əminə gülümseyərək:

- Ay səni, qarabuğdayı qız, əsmər bənizli gözəl, - deyir, sonra çevrilib ərinin qoluna girir.

Ümm-ül Banu dərhal qaçıb otaqdan çıxır.

Nənə xalça üstündə oturub, qarşısında Quran; surələrdən birini yavaşdan oxuyur. Ümm-ül Banu qaçaraq onun gen-bol biçimli tumanının altında gizlənir.

Mirzə (gələrek):

- Tez elə, çıx ordan görüm, mən sənə həqiqi kukla da gətirmişəm.

Nənə (oxuduğu surəni bitirib acıqlı-acıqlı):

- O, böyründə gətirdiyin nəmənədi, kafirdi?

Mirzə:

- Demirdin evlən? Evləndim də, xalis müsəlmandı, osetindi.

Paris. Monsuri parkı. Buninlə Banin skamyada oturub söhbət edirlər.

Banin:

- Mən özümü həmişə ailədə Zoluşka kimi hiss eləmişəm. Şahzadəmi də ha gözlədim, gəlib çıxmadı.

Bunin:

- Siz, bax, bu gün Parisdə yaşadığınıza görə inqilaba minnətdarsız. Amma mənimsə, inqilab hər şeyimi əlimdən alıb. Heç bilirsiniz nə qədər əziz insanım həlak olub bu inqilab nəticəsində? Qırmızılar onları təqib edir, güllələyir, sürgün edirdilər. Vətəndən qovur, var-yoxlarını talan edirdilər...

Xatirə kadrları. Odessa, 1918-ci il. Evlərin divarlarından, eyvanlardan - hər yerdə inqilabi plakatlar, şüarlar asılıb. Kiçik bir dəstənin qarşısında kommunist - natiqlərdən biri əl-qolunu ölçə-ölçə çıxış edir:

- Xalqın düşmənləri inqilabımızı bizim qanımızda boğmaq istəyirlər; istəyirlər ki, ağalar gözəl imarətlərdə, kəndlilər isə pəyədə, üfunət içində mal-qara ilə bir yerdə yaşasınlar, səhərdən axşama kimi bu tüfeyli-avaralara işləsinlər; canları çıxana kimi... Yox, biz buna yol verməyəcəyik. Sən ey qanıçən rəzil, qan içdiyin bəs deyil? Ağqvardiyaçı cəlladların öldürdükləri hər bir silahdaşımıza görə, yüzqat qırmızı terrorla cavab verəcəyik.

Küçə ilə üstü al qırmızı qumaşla örtülü tabut aparırlar. Gənc Bunin kənardan bu dəfn mərasiminə tamaşa edir. Beli bükülü qoca bir arvad tində durub zülüm-zülüm ağlayır. Bunin ona yanaşib təskinlik verməyə çalışır.

- Di yaxşı, sakit ol, nənəcan, Allah köməyin olsun... Rəhmətlik qohumundu yəqin, hə?

Qarı göz yaşlarını silib özünü ələ almağa çalışır və nəhayət, çətinliklə ancaq bunu deyir:

- Yox... yaddı... qibtə edirəm ona... ölüb canın qurtardığı üçün.

Paris. Monsuri parkı.

Bunin:

- 160 milyonluq bir xalq vardı və bu xalq yer kürəsinin altıda bir hissəsinə sahib idi; özü də necə hissəsinə! Zəngindən zəngin hissəsinə. Bu xalqın beynini doldurdular ki, onların yeganə xilasını mülkədarların torpaqlarını əllərindən almaqdı... O zaman Rusiyada, olsa-olsa, min mülkədar vardı.

Banin:

- Demək, iddia edirsiniz ki, çar Rusiyasında sosial bərabərsizlik, ədalətsizlik olmayıb, liberal bir rejim vardı? Ona görə də inqilab...

Bunin onun sözünü kəsir:

- İnqilab, mənim əzizim, yalnız yerdəyişmə etməkçün düşünülmüş qanlı bir oyundur, həmişə də onunla bitir ki, xalq - hətta bir müddət ağalarının yerlərində kef çəkib, atılıb-düşsə də - həmişə nəhayətdə heç nə qazanmır. Sadəcə, başının ağası dəyişir.

Banin:

- Belə başa düşürəm ki, siz Rusiyaya getməyəcəksiz; hətta sizi dəvət etsələr də.

- Əvvəla, hələ ki heç kim məni ora dəvət eləməyib, ikincisi isə...

Banın:

- Mən çox istərdim ki, dəvət eləsinlər və siz də gedəsiniz; əminəm ki, orda sizi əllərində gəzdirərlər.

Bunin:

- Kuprin getdi və bir ildən sonra da öldü.

- Öldü, amma Vətəndə öldü.

- Nədi, yoxsa siz mənim də ölməyimi istəyirsiniz?

- Nə danışsınız, Allah eləməsin! Mən eləcə istəyirdim ki, siz vətənə gedəsiniz və məni də özünüzlə aparasınız... məsələn, ədəbi katibiniz kimi.

- Əcəb ədəbi katibsiz, bir saatdı burda çənə döyürük, sizə iltifat edib demirsiniz ki, mənim kitabımı oxuyub başa çıxdız mı, çıxdızsa, təəssüratınız necədir?

- Nə deyə bilərəm sizə, özünüz gözəl bilirsiniz ki, hər şey əladır, böyük ustalıqla yazılıb, təhlilin dərinliyinə, dəqiqliyinə adam heyran edir. Yaddaşıңызda da söz ola bilməz, hər şeyi olduğu kimi, bütün təfərrüatı ilə xatırlayırsınız.

Bunin (yüngülvari əsəbi halda):

- Yaddaşıңыз bura nə dəxli var? Mənim hekayələrimdə - bunlarda da, əvvəlkilərdə də - hər şey başdan-başa təxəyyülün məhsuludur.

- Sizin qeyri-adi yaddaşıңызı tərif edəndə niyə dilxor olursuz axı?

- Necə dilxor olmayım? Mənim belə inandırıcı yazmağımı qeyri-adi yaddaşıımla, olmuşların üzünü dəqiqliyi ilə köçürməyimlə izah edirlərsə, necə dilxor olmayım? Heç kim inanmır ki, hər şeyi, demək olar ki, hər şeyi, hər şeyi özüm uydururam, özüm yaradıram. Əlbəttə, toxunur mənə!

- Axı, niyə siz hər hansı bir fikri dərhal əsəbi qarşılayırsınız? Onda heç danışmağın da mənası yoxdur.

- Yox, niyə ki, davam eləyin.

- Siz, əlbəttə, təfərrüatların təsvirində böyük sənətkarsız, fərqi yoxdu siz onları uydurursuz, yoxsa yaddaşıңызdandı. Təsvirlərinizin dəqiqliyi hərdən o qədər uzanır ki, yorur adamı.

- Hə, hə, buyurun, davam edin...

- Bax, məsələn, sizin o "Qaranlıq xiyabanlar"ınızda: personaj həmişə eyni adamdı - siz özünüzsüz.

- Siz ədib ola-ola, doğrudanmı müəlliflə onun qəhrəmanları arasındakı fərqi hiss eləmirsiniz?

- Niyə ki, hiss eləyirəm, bəzən siz personajlarınızı xəsis ştrixlərlə qələmə alırsınız, onların əsl mahiyyətini sətrin altında verirsiniz; Heminquey kimi...

Bunin özündən çıxır:

- Ayıb deyil, məni gör kimlə müqayisə edirsiniz, şir ovçusuyla...

- Bağışlayın, əgər bu sizi təhqir edirsə. Amma baxın, bu kitabınızdakı bütün hekayələriniz məhəbbətdəndir. Həmişə də, demək olar ki, eyni bir əhvalat. Yalnız fon, dekorasiya dəyişir. Özü də elə ilk görüşdən hər şey baş verir, çox vaxt da yalnız bir gecə ərzində. Axırı da mütləq ayrılıqdı - xəyanət və ya ölüm; bəzən də intihar. Siz uzun müddət davam edə bilən məhəbbəti təsəvvür etmirsiniz. Sizinçün məhəbbət həmişə qısaömürlü, ötəri bir şeydir. Görün, nə yazırsınız: "O, dəlicəsinə aşiq olmuşdu; belə aşiq olmağın axırı isə həmişə intihardı". Bunu necə başa düşək?

- Siz bunu heç vaxt başa düşməzsiz. Gəncliyimdə sevdiyim qız məni atanda həmin gecə mən yalnız ona görə intihar etmədim ki, qərarım qəti idi: bu gün olmasın, olsun sabah - onsuz da vuracam özümü.

- Nə yaxşı ki, bu işi yetmiş il təxirə salmışız.

- Dolamayın məni. Bax, mən cavan olsaydım, sizə də vurulardım,

sevərdim sizi. Və fəlakət baş verərdi.

- Burda nə var ki, Göte sizin yaşınızda vurulub, özü də sevgisi yalnız platonik sevgi olmayıb. Düzdü, o, spirtli içkilərə aludə deyildi.

Bunin (çıxır özündən):

- Demə, siz çox kinli adamsızmış.

Bu vaxt ağacdən Baninin başına iri bir şabalıd düşür; qəfil zərbdən diksinib çıxır.

Bunin:

- Bu da adı dillərdə gəzən Paris şabalıdı...

Banin:

- Ağacda daha gözəldilər...

Bunin:

- Heç bilirsiniz, bizdə - Rusiyada baharın ilk çağı ağaclar necə qərribə çiçəkləyir?

Ekranda bənzərsiz rus mənzərələri bir-birini əvəz edir və kadr arxasından Buninin səsi eşidilir:

"Bir səhər ayılıb ağaca baxırsan, gecə ərzində başdan-başa tumurcuqlamasına heyrət edirsən. Daha bir müddət sonra tumurcuqlar partlayır və budaqcıqların qara naxışlarını dərhal saysız-hesabsız açıq-yaşıl qotazcıqlar bürüyür. Sonra üfəqdə görünən ilk buludlar az bir vaxtda göy üzünü örtür, ilk göy gurultusu eşidilir, ilk leysan tökülür - və yenə daha bir möcüzə baş verir: ağaclar dünənki çılpaq görkəmi ilə müqayisədə qara, parlaq şəkllə düşür və nəhayət, birdən-birə tər-yaşıl yarpaqları ilə o qədər gözəl, o qədər ecazkar görünür ki, sadəcə, gözlərinə inanmırsan..."

Monsuri parkı.

Bunin istehza ilə əlavə edir:

- Allons au bois Boulongne embrasser le bouleau.

(Subtitrlər: Gedək Bulon meşəsinə tozağacı qucmağa!)

Banin:

- Neçə ildir Parisdəsiz?

- Az qala 27 ildir.

- Və bu şəhəri heç sevmədik, parisli olmadız.

- Niyə mən parisli olmalıyam ki?! Mən rusam, rus doğulmuşam, rus kimi də öləcəm. Rusiyanı, bizim rus təbiətini biz özümüzlə aparmışıq və harda oluruqsa-olaq, fərqi yoxdur, onu hiss etməyə bilmirik. Siz məgər öz keçmiş Vətəninizçün, Bakı üçün darıxmırsız?

- Qətiyyən, bircə qırıq da. Bakı mənimçün çox uzaq, dumanlı bir yuxudur, ailəmsə - təxəyyülümün məhsulu.

- Görünür, siz xoşbəxt adamsız. Xatirələr - o qədər ağır, dəhşətli bir şeydi ki, onlardan qurtulmaq, xilas olmaqçün hətta xüsusi dua da var.

Gəlib Baninin evinin qarşısına çıxırlar.

Banin:

- Bax, bu da mənim evim... Bu evdə yaşayıram.

- Bəs məni qəhvəyə dəvət etmək istəmirsiniz?

- Bu gün biz artıq doyunca söhbət elədik. Başqa bir vaxt. Gələn dəfə.

- Sözlünüz sözdü ha... Gözləyəcəm.

Baninin otağı. O, divanda uzanıb; gözləri açıqdır, yatmayıb. Kadr arxasından Buninlə Baninin söhbəti eşidilir.

Buninin səsi:

- Siz məgər öz keçmiş Vətəninizçün, Bakı üçün darıxmırsız?

Baninin səsi:

- Qətiyyə, bircə qırıq da. Bakı mənimçün çox uzaq, dumanlı bir yuxudur, ailəmsə - təxəyyülümün məhsulu.

- Görünür, siz xoşbəxt adamsız. Xatirələr - o qədər ağır, dəhşətli bir şeydir ki, onlardan qurtulmaq, xilas olmaqçün həтта xüsusi dua da var.

Rəngli plyonkaya çəkilmiş ağ-qara kadrlarda Baninin xatirələri göz önünə gəlir. Muğam səslənir.

Əsədullayevlərin Abşerondakı bağları. Balaca Ümm-ül Banu bağda gəzişir: ağaclara, tənəklərə, bostanda əkilmiş tərəvəzə, güllərə diqqətlə tamaşa edir.

Kadr arxasından Baninin səsi eşidilir:

"Qovaq ağacları mənim qardaşlarımdı, ən yaşlı, qocaman qovaq isə - babamdı. Mən tez-tez onunla söhbət eləyərdim, buna görə də bizim müəbbiyəmiz freyleyn Anna məni tənbeh edirdi. Yaşlı qovaq isə öz dilində mənə şirin sözlər deyirdi, yarpaqlarının pıçiltısı ilə məni oxşayırdı, mən də ona sirlərimi etibar edəndə, bütün yarpaqları ilə qulaq asırdı. Hərdən onun yarpaqları dəmiryol biletinə əvəz edirdi. Mən bu biletlərlə uzaq ölkələrə gedirdim. Bir də bizim bağda yaşlı bir meynə vardı; o da elə qollu-budaqlı idi ki, freyleyn Annadan qaçıb onun altında gizlənidim; yerləşirdim ora. Mən o meynəyə də etibar edirdim sirlərimi. Bağın hər küncündə mənim öz dostları vardı - bir küncdə armud ağacı, o biri küncdə şümşad, ya itburnu kolu. Bu dostlarımla xoşbəxt idim... Yetişmiş qozlar gözümün qabağında yerə düşüb çatlayırdılar; Monsuri parkındakı o şabalıdlar kimi.

Xəzər dənizinin sahili.

Əminə, Baninin üç böyük bacısı və əmiqızı Gülnar dənizdə çimirlər.

Balaca Ümm-ül Banu dəniz sahilində kənarına ağcaqovaq ağacları əkilmiş üzümlüyün lap qırağında uzanıb.

Baninin səsi:

"Arxamda ağcaqovaqlar durmuşdu, külək ağacların budaqlarının arasında vıyıldayırdı. Hardansa uzaqlardan özüylə bərabər buludları da qovub gətirirdi. Onlar bizim başımız üzərindən keçib gedəndə ağcaqovaqların yarpaqları daha bərk səs salırdılar. Üfüqdən gələn buludların ardı-arası kəsilmirdi, dənizin üstündən keçib ağcaqovaqların arxasında gözdən itirdilər. Və mavi səma görünürdü - çox-çox yüksəkdə, təmiz; o, əbədiyyət dilində danışırı, lakin o zaman mən bu dili başa düşmürdüm, sadəcə, həmin anlar hamıdan uzaqlarda xoşbəxt idim. Qərribə hiss idi, hərdən bu hiss o qədər güclü olurdu ki, mən ağlamağa başlayırdım.

Baninin daxili monoloqu onun sözlərinə uyğun kadrlar, mənzərələrlə müşayiət olunur.

Bu sözlər və hisslərlə təzad kimi Baninin bacıları atılıb-düşür, dənizdə şıltaqlıq edir, qəhqəhə çəkib gülürlər.

Ümm-ül Banu royalda Motsartın sonatasını çalır.

Freyleyn Anna:

- Ach mein Gott, Ach mein Gott! Əfv et, İlahi, əfv et! Belə kobud yox, bu axı, Motsartdır.

Madmazel Mari Baninə fransız dili öyrədir. Əlində rəngli karandaşlar var. Qırmızı karandaşı göstərir:

- C'est un crayon rouge!

(Subtitrlər: Bu qırmızı karandaşdır.) Təkrar et.

Ümm-ül Banu ehtiyatla təkrar edir.

Madmazel Mari:

- Yox, olmadı,.. bir də. Dilinizi dodaqlarınızın arasında tutun.

Əsədullayevlərin şəhər evi.

Əminə:

- Mən qızları da özümlə Parisə aparmaq istəyirəm. Balacadan başqa.

Mirzə:

- Bəs, niyə Ulyasız?

- O hələ lap uşaqdı. Fransız dilini yaxşı-yaxşı öyrənəndən sonra onu da gətirərsən. Hə, yeri gəlmişkən, sən də çox ləngimə burda. Onsuz da bu gün-sabah bolşeviklər gələcəklər bura, sizin bütün nazirləri də atacaqlar bayıra.

...Əsədullayevlərin evi qarşısında iki avtomobil dayanıb. Xidmətçilər çamadanları yerbəyer edirlər. Mirzə, Əminə, üç qız avtomobillə oturlar.

Ümm-ül Banu pəncərədən kədərli baxışları ilə onları yola salır. Sonra öz otağına keçib ağlaya-ağlaya üzüqoylu çarpayuya atır özünü.

Paris. Baninin otağı.

O, divanda uzanıb və yenidən xatirələr - ağ-qara kadrlar - göz önünə gəlir. Ateş səsləri. "Beynəlmiləl"i oxuya-oxuya qızıl əsgərlər Bakının küçələri ilə addımlayırlar.

Əsədullayevlərin evi. Qapı şiddətlə döyülür.

Ümm-ül Banu sıçrayıb yatağından qalxır və sürətlə evin aşağı mərtəbələrinə qaçır. Qızıl əsgərlər Mirzəni aparırlar. Nənə onların ünvanına qarğışlar yağdırır.

...Gülzar və Ümm-ül Banu.

Gülzar:

- Əla bir xəbər eşitdim bayaq, demə, sənin gələcək ərin - Cəmil bolşeviklərin gizli agentı imiş.

Ümm-ül Banu:

- Hardan çıxarmısan ki, o, mənim gələcək ərimdi?

- Sən hiss eləmədin? Niyə bəs, niyə hər iki gündən bir bizə gəlirdi? Həmişə də dondurmanı milçəklə yeyir, arada da məhəbbət dolu gözlərini sənə zilləyirdi, ha-ha-ha...

- Bəsdi, sən Allah, ürəyim bulandı.

Qapı döyülür. Cəmil yeni hökumətin nümayəndələri ilə daxil olur. Onlar diqqətlə mənzilə göz gəzdirlər. Nənə dərhal Ümm-ül Banunun və Gülzarın başına çadra atır. Sonra üzünü Cəmilə tutub acıqlı-acıqlı soruşur:

- Niyə gəlmisən, bunlar kimdi?

Cəmil:

- Qərar verilib ki, təzə hökumətin bir idarəsi də bu binada yerləşsin. Narahat olmayın. Sizə də İçərişəhərdə mənzil veriblər, ora köçməlisiz.

- Başı batsın təzə hökumətin də, sənin də. Allah bəlanızı versin.

Həbsxana. Həyət görüşə gələnlərlə doludur.

Əsgər Ümm-ül Banunu o biri həyətə ötürür. Banu arakəsmənin dəmir barmaqlığından yapışmış atasını görür. O, nimsdaş həbsxana paltarındadır. Anqlayıb, üzünü tük basıb. Dəmir barmaqlıqlar arasından əllərini Banuya

doğru uzadır. Banu atasının əllərini öpüşə qərq edir.

Mirzə:

- Bəsdir, ağlama, - deyir, - evdə nə var, nə yox, nənən necədir?

Banu:

- Nənə elə hey ağlayır, bir də dua edir; bizi evimizdən çıxartdılar, başqa yerə köçürdülər... O Cəmil vardı ey, alçağın biriymiş. Bizim evi onlara o nişan verib.

- Elə danışma, lazım deyil. Cəmil onlarda onlara işləyir, söz verib ki, mənə burdan çıxaracaq. Fikir eləmə, mənə də yas qurmayın, hər şey yaxşı olacaq.

Banu atasının əllərini buraxmaq istəmir, acgözlüklə öpür onları.

Paris. Teffinin otağı.

Teffi:

- Axırı necə oldu, buraxdılar onu?

- Hə.

Teffi:

- Bəs, sizin o Andrey Bolkonski nə oldu? Söz vermişdiz ki, onun haqqında mənə danışacaqsız...

Xatirə kadrları.

Bakı. Baş çadralı Ümm-ül Banu ilə Gülnar İçərişəhərin (qədim Bakının) dar küçəsi ilə harasa gedirlər.

Gülnar:

- Komissar bizi qonaq çağırır. (Birdən nəyə isə qaqqıldayır).

Ümm-ül Banu:

- Nəyə gülürsən?

- Dön bir ora bax, sənə o gələcək milçəkudan ərin gəlir.

Banu tez Gülnarın əlindən tutub əks tərəfə dartır onu.

Gülnar:

- Alçağın biri alçaq; dünənə kimi qumarbazdı, bu gün çekist olub mənimçün.

Banu:

- Tez elə, gedək burdan...

- Bizim komissar heç bilirsən harda yaşayır? Sizin keçmiş evinizdə.

Əsədullayevlərin imarəti. Giriş qapısı ağzında indi əli tufəngli qızıl əsgər dayanıb. Qapının üstündə qırmızı bayraq asılıb. Gülnar əsgərə nə isə deyir və onlar içəri keçirlər.

Evin içi tamamilə dəyişib: hər tərəfdə plakatlar, şüarlar, bəyannamələr, qırmızı bayraqlar, Leninin, Trotskinin şəkilləri... Yazı maşınlarının tıqqıltısı eşidilir; makinaçılar qarşılarındakı mətnləri yazırlar.

Banunun gözləri qarşısında evlərinin keçmişindən bizə tanış olan mənzərələr canlanır: namaz qılan nənəsi, atası, analığı Əminə, bacıları, poker oynayan qonaqlar, musiqi və fransız dili dərsləri, dondurmanı milçəklə yeyən Cəmil...

Qapı açılır və komissar daxil olur. O, qızları otağa dəvət edir. Bu otaq komissarın iş otağıdır. Onun özündən başqa bizim köhnə tanışımız Qriqori də burdadır.

Qriqori qızları görcək üzündə xoş bir təbəssüm:

- Gülnar, - deyir - siz xeyli böyümüsüz, elə bil bitkisiz, vallah... özü də bir az təhlükəli bitki, istəyirsən toxunasan ona, amma qorxursan, qorxursan ki, tikanları əlinə batar.

Gülzar şıltaq bir əda ilə cavab verir:

- Siz toxunun, qorxmayın, görəcəksiz ki, tikanım-zadım yoxdur.

Komissar diqqətlə Banuya baxır.

Qriqori (Banuya):

- Sizdən amma bir elə qorxmuram, sizdə nəşə bir zəriflik var, ipək kimisiz. Sizin kimi bir qızım olsaydı, xoşbəxt olardım. Təəssüf ki, bu günlərdə sizi qoyub getməliyik.

Banu (həyəcanlı tərzdə Komissara):

- Siz də gedirsiniz?

Komissar:

- Bəli, çox təəssüf. Sizi dəvət etdik ki, vidalaşaq.

Gülzar (ucadan):

- Oy, getməyin də.

Komissar hələ də gözlərini Banudan ayırmadan qızın əlini nəvazişlə əlinə alır.

Qriqori (Gülzara):

- Mənimlə sinemaya gedərsizmi? Meri Pikfordun iştirakı ilə Amerika filmi göstərilər, əla filmdir.

Gülzar:

- Məmnuniyyətlə.

Qriqori:

- Bu göyərçinləri də qoyaq burda baş-baş. Amma çox yox.

Getmək istəyəndə Gülzar Banunu yanına çağırır:

- Bura bax, artıq-əskik heç nəyə imkan vermə. Unutma ki, ərə gedənə kimi bakirəliyimizi qorumalıyıq. Ərə gedərik, ondan sonra nə istəsək, elərik... Lap ərərimizə buynuz da qoyarıq. Ha-ha-ha... Yaxşı, daha niyə qızarırsan, zarafat eləyirəm.

- Başın xarəbdir sənin. Nə danışırısan, dediyini özün eşidirsən?

- Nədi, başa düşmürsən nə deyirəm, görmürsən necə baxır sənə?

Paris. Teffinin otağı.

Teffi:

- Necə oldu, əmiqızınızın məsləhətlərinə qulaq asdız?

Banın:

- Biz nəşə başqa bir şey barədə heç düşünmürdük də. Hər halda, mən düşünmürdüm. Mən ona eləcə Andrey Bolkonski ilə bağlı gerçəkləşmiş xülya kimi baxırdım. Lakin birdən o, tamamilə gözlənilmədən dedi:

Komissarın otağı.

Komissar:

- Sabah mən gedirəm. Mənimlə Moskvaya getmək istəməzdizmi?

- Mən? Moskvaya? Sizinlə?

- Burda axı, nə var ki? Kömək edərdim, girərdiz universitetə, təhsil alardız, həddi-büluğa çatanda da evlənərdik. Mən hələ subayam və siz də mənim çox xoşuma gəlırsiz. Həyatım boyu mən məhz belə bir arvad arzusunda olmuşam. Siz çox gəncsiz, incəsiz, zərifsiz! Mən sizi dəyişərdim, istərdim ictimai həyatda çalışqan, sağlam fikirli, fəal bir fərd olası. Nə deyirsiniz, istəyirsinizmi?

Teffinin otağı.

Banın:

- Mənim başım hərlənirdi. Mən elə bil heç mən deyildim, sanki hansısa

bir romanın qəhrəmanı danışdı mənim yerimə.

Komissarin otağı.

Banu:

- Hə, istəyirəm, gəlin, çıxıb gedək burdan.
- Bu qərarınıza görə peşman olmayacaqsız. Hələlik heç kimə heç nə deməyin, evdəkilərə də məktub yazıb qoyun. Mən iki biletdə alacam. Sabah saat üç tamamdə vağzalda gözləyəcəyəm. Gecikməyin.

Teffinin otağı.

Banin:

- Evə uça-uça gedirdim; elə bil qanad açmışdım. Necə bir dəlisov addım atmaq qərarına gəldiyimi sona kimi dərk etməirdim. Amma hesab edirdim ki, bu, məni burda qoyub özləri Parisdə keş çəkən bacılarımdan və analığımdan aldığı intiqamımdı. Həm də birdən-birə tamamdə dəyişmiş, yadlaşmış, soyumuş və zalımlaşmış şəhərimə qarşı etirazımdı mənim...

Bakı. Əsədullayevlərin İçərişəhərdəki mənzili. Əvvəllər olduğu kimi, əyninə yenə də qəşəng kostyum geymiş Mirzə qızı Banuya müraciət edir:

- Səninlə ciddi söhbətim var. Cəmil sənə elçi göndərmək istəyir. Nə deyirsən?

Banu durduğu yerdəcə donub qalıb, gözləri bir nöqtəyə zillənib. Atası sözüne davam edir:

- Özün yəqin bilirsən, mənim həbsxanadan çıxmağıma çox kömək eləyib; məni hətta güllələyə də bilərdilər. Belə çıxır ki, o, məni ölümdən qutarıb... Nə deyirsən?... Niyə susursan?

Banu yenə də donub qalıb. Dinmir.

Mirzə cibindən pasport çıxarıb:

- Hələ üstəlik, demək olar ki, ağlasığmaz bir iş də görüb, pasport düzəldib mənimçün; mən bu yaxınlarda gedirəm Parisə...

Banu əlləri ilə üzünü örtür.

Mirzə:

- Söz verib ki, toydan sonra sənə də pasport alacaq, sən də bizim yanımıza, Parisə gələcəksən. Mənə elə gəlir ki, elə özü də burdan qaçmağa hazırı. Bolşeviklərlə dil tapmaq asan döyül, bu gün sən işdə-gücdəsən, sabah - güllələyə bilərlər səni. Amma oralarda, hər halda, arxayınçılıqdır.

Banu dinməzəcə dönür və çıxıb gedir.

Teffinin otağı.

Teffi:

- Və siz təslim olduz?
- Atamın istəyinə mən necə etiraz edə bilərdim, özü də onun həyatını xilas etmiş bir adama ərə getməkdən imtina etməklə. Elə həmin günü komissara vida məktubu yazdım.

Bakı. Banu göz yaşları içində məktubu Gülnara verir.

Banu:

- Zəhmət olmasa, elə bu gün çatdır.

Banu üzgün, tam ruhdan düşmüş bir vəziyyətdə çarpayısında uzanıb. Nənə otağa daxil olur.

Nənə:

- Nə olub sənə, balaca? Üç gündü otağından çıxmırsan, yemirsən,

ıçmırsən.

Banu:

- Gülnar gəlməmişdi?

Nənə:

- O şortunun adını çəkmə mənim yanımda. Üç gündü hamı dəli olub, görəsən hardadı, nə oldu buna, bu da demə, bir bolşevikə qoşulub qaçıb. Görüm hamısı cəhənnəm odunda yansın.

...Banu ilə Cəmil vağzalda Mirzəni yola salırlar. Mirzə qızını qucaqlayıb bağrına basır və qulağına pıçıldayır.

Mirzə:

- Bağışla məni, mənim balam... bağışla... bacarırsansa bağışla, - Dönüb ildırım sürətilə qatara minir.

Qatar ağır-ağır tərpənir, Mirzə pəncərənin arxasından qızına əl edir.

Cəmil:

- Gedək, gedək evə, əzizim.

Banu qəfildən qəzəblə onun üstünə şığıyır.

Banu:

- Nifrət edirəm sənə, eşidirsən, nifrət edirəm, nifrət...

Teffinin otağı.

Teffi:

- Hə, sizin həyatınız adi həyat deyil, lap "Min bir gecə" nağılıdır. İvan Alekseyeviç əbəs yerə demir ki, siz elə bil bu ərəb nağılının səhifələrindən düşübsüz. Hə, yeri gəlmişkən, heç demirsiz Bunin - Banin məsələsi nə yerdədir?

- Heç bir yerdə...

- Nahaq. Bilirsiniz, o, çox fikir eləyir, fikir eləyir ki, ona zəng vurmursuz. Düzü, mənə də toxunur bu, mən də məsuliyyət daşıyıram, sizi mən tanış eləmişəm axı. 76 yaşında hər adam belə hərarətli hisslər yaşamağa qadir deyil.

- İndi mən nə edim? Məndə də ona qarşı elə hisslər yoxdursa, ona həyatının son məhəbbət macərasını bəxş edə bilmirəmsə, neyləyim?..

- Heç olmasa onunla bir az mehriban davranın, hərdən zəng vurun. Əsərləri haqqında ona xoş sözlər deyin. Özünüz bilirsiniz də, yazıçılar nazlı-qəmzəli qadınlar kimidirlər, xoş sözçün, tərifiçün ürəkləri gedir.

Banın velosipeddə Parisin küçələri ilə gedir, yaşadığı evə yaxınlaşır, velosipeddən düşür, pilləkənlə mənzilinə qalxır. Qapısının kəndərində telefon zəngi eşidir, tez içəri girib dəstəyi qaldırır.

- Salam, əziz və istəkli Banin Mirzoyevna. Mənə dedilər ki, siz zəng vurubmuşsuz, təəssüf ki, evdə olmamışam...

- Yox, mən zəng vurmamışam sizə... - Sözüne ani ara verib: - Amma fikrim vardı zəng vurum.

- Fikriniz olubsa, elə ona görə də çox sağ olun. Arvadım dedi mənə, dedi ki, bir gözəl qadın səsi səni soruşurdu. Deməli, siz deyilmişsiz.

- Yox...

- Sizin romanınızı oxudum. Söhbət eləmək, fikrimi bölüşmək istərdim.

- Doğrudanmı? Çox minnətdar olardım.

- Unutmamırsınızsa, söz vermişdiz ki, məni qəhvəyə dəvət edəcəksiz. Bəlkə sabah, necədi?

- Olar, gəlin.

Baninin otağı. Bunin diqqətlə komissarın rəfdə qoyulmuş şəklinə baxır.

Bunin:

- Sizin otaqdan kişi qoxusu gəlir.

Banin (pişiyini tumarlaya-tumarlaya):

- Mənim həyatımda kişi cinsindən olan yeganə məxluq budur.

Bunin (çərçivədəki şəkli göstərir):

- İzninizlə, bəs, bu cənab kimdir?

- Andrey Bolkonskidir.

- Hm... Mən "Hərb və sülh"ü 50 dəfə, hə, hə, düz 50 dəfə oxumuşam, amma Tolstoyun Bolkonskini bolşevik libasında təsvir etməsi yadıma gəlmir.

Banin (gülür):

- Ona Andrey Bolkonski adını mən qoymuşdum. O, mənim ilk məhəbbətim idi; o zaman 15 yaşım vardı mənim. Sonunca dəfə mən onu 25 il bundan əvvəl görmüşəm. Siz qısqancsınız, hə?

- Dedikcə. Özü də ən çox bilirsiz nəyə qısqanıram? Sevdiklərimin mən-dən sonra yaşayacaqları həyatlarına. O zaman mən artıq qısqana bilməyə-cəyəm, odur ki, qabaqcadan, necə deyərlər, avans olaraq qısqanıram.

- Çox maraqlıdır... Siz, gerek ki, dediz mənim romanımla tanış olmusuz.

- Bəli, oxumuşam, heç də pis deyil. Amma tənqidi qeydlərimdən başlamaq istəyirəm. Sizdə orda belə bir cümlə var; "Vive notre Sainte Eglise etnotre cher paus, termina-t-il en levant son verre". Ay mənim gözümün işığı, heç bir rus ömründə belə bir cümlə dilə gətirməz, deməz ki, "içək Müqəddəs kilsənin şərəfinə". Bu, kilsəyə qarşı ehtiramsızlıqdır. Bu ona bənzəyir ki, bir müsəlman desin ki, "içək Allahın sağlığına!"

- Çox sağ olun. Tamamilə haqlısınız. Sizdən fərqli olaraq, mən tənqidi minnətdarlıq hissi ilə qəbul edirəm və əsərin yeni nəşrində bunu hökmən düzəldərəm.

Banin iki fincan qəhvə gətirir. Bunin bir qurtum içib:

- Əla qəhvədir!..

Üzüntülü, ağır bir pauza... Bu gərginliyi Banin yumşaldır.

- Nobel mükafatı almağınızı, mümkünse təfəsilatı ilə danışın; onun sizə verildiyini necə bildiz? Bu xəbərə reaksiyanız necə oldu. Yəqin ki, sevincinizin həddi-hüdudu yox idi o anda...

Bunin (dalğın halda):

- Nobel mükafatı... Sevincimi deyirsiniz... Bilirsiniz, Parisdə yaşayan mühacir həmvətənlərim məndən qat-qat artıq sevinirdilər. Boris Zaytsev adlı bir mühacir-yazıçı var...

- Tanıyıram.

- Bax, o, sora mənə danışdı ki, mükafat barədə eşidəndə sevincindən Parisin bütün bistoralarına bir-bir baş çəkib, hamısında da mənim sağlığıma içib. Görürsüz, biz mühacirləri burda sayan yoxdu, rəhm edib bizə sığınacaq veriblər. Və bu vaxt rus yazıçısına, hə, hə, rus yazıçısına, özü də Rusiyada yox, burda yaşayan rus yazıçısına belə bir mükafat verirlər. Hamı sevinirdi - hə, ola bilsin ən paxıllarından savayı...

- Aydınldı... Amma, hər halda, bu xəbəri hansı şəraitdə eşitdiz?

- Mən, əlbəttə, bildirdim ki, təqdim olunmuşam, amma bir elə arxayın deyildim, ümidim çox az idi. Həmin gecə getmişdim sinemaya. Mənasız bir film göstəridilər. Amma Kuprinin qızı Kisa orda çəkilmişdi. Mən onu balaca vaxtında görmüşdüm, mənimçün maraqlıydı ki, çox dəyişibmi, tanıyacammı onu.

...Balaca bir kinoteatrın nümayiş zalı. Bunin ekrana baxır. Səssiz filmin kadrları. Kimsə əlində fonar, əyilə-əyilə sıraların arası ilə keçib Buninə yaxınlaşır, qulağına nə isə pıçıldayır.

Baninin otağı. Bunin:

- Dedilər ki, Stokholmdan zəng vurublar, mənimlə danışmaq istəyirlər. Yollandım evə; təəssüf edirdim ki, Kisanın öz rolunu necə oynadığına axıra kimi baxa bilmədim.

- Demək istəyirsiniz ki, bu mükafata tamamilə laqeydsiz?

- Yox, əlbəttə, yox... Əsl nağıl, mükafatı alandan sonra başladı: səyahətlər, qəbullar, hörmət, ehtiram, şan-şöhrət, pul... Məni müşayiət edən arvadımı "rus mühacirətinin ən gözəl qadını" elan etdilər, özümü də...

- Dünyanın ən gözəl kişisi, eləmi?

- Nə qədər istəyirsiniz lağ eləyin, indi məni məşğərəyə qoysanız da, o zamanlar həqiqətən, gözəl kişiydim.

- Siz elə indi də gözəl kişisiz.

Bunin gülümsəyir.

Banin:

- Amma, hər halda, bu mükafat məsələsində bəxtiniz gətirdi!

- Bəxtim niyə gətirir ki? Mən bu mükafata dünyanın hər hansı yazıçısından daha artıq layiq idim. Sağ yazıçılar içində mən ən böyük yazıçıyam.

Buninin xatirələri.

Əgər qorunub saxlanırsa, Buninə Nobel mükafatının təqdim olunması mərasimindən kinoxronika. Əgər belə kadrlar yoxdursa, onda bu mükafatın müxtəlif illərdəki təqdimat mərasimlərindən uyğun kadrları seçib bizim filmdə Bunin rolunu ifa edən aktyorun orta və iri planları ilə montaj yolu ilə təqdimat mərasiminin mühitini vermək mümkündür.

Baninin otağı.

Banin:

- Siz bu barədə elə danışsınız ki, sanki Nobel mükafatı və ümumiyyətlə, şöhrət sizin üçün əhəmiyyətsiz şeylərdir.

- Mənim əzizim, şöhrət nə deməkdir? Tolstoy deyirdi: "Yaxşı, tutaq ki, sən Qoqoldan, Puşkindən, Şekspirdən, Molyerdən, lap elə dünyanın bütün yazıçılarından daha şöhrətli oldun - nə olsun axı"... Bilirsiniz Lev Nikolayeviç nə deyirdi mənə? Cavan vaxtı - onda həqiqətən də yaraşıqlı oğlandım - gəldim onun yanına, o, zəndlə, beləcə baxdı mənə və dedi: yazın, əgər ürəyiniz istəyirsə, yazmaya bilmirsinizsə, yazın, ancaq yadınızda saxlayın ki, bu, qətiyyən həyatın mənası ola bilməz. Həyatda xoşbəxtlik yoxdur, onun yalnız parıltıları var - onların qədrin-qiymətin bilin, onlarla yaşayın... O zaman mən bunu başa düşmürdüm. Çox sonralar başa düşdüm. Axı, doğrudan da, xoşbəxtlik nədir? Heç kim bilmir. Biz onu yalnız duya bilirik, onu tutmaq mümkün deyil və onda ki, biz elə bilirik o, əlimizdədir, baxırsan ki, artıq zədələlib - gah ağrıyla, gah nostalji hisslərlə, gah doğma bir adamının ölümüylə. Mən gözləyirəm onun yolunu, həmişə gözləyirəm, - papiros çıxarır. - Çəkmək olar?

- Buyurun.

Bunin:

- Mən məktub gözləyirəm həmişə, mənə xoşbəxtlik möcüzəsi gətirəcək məktubu. Mənə elə şübhə ilə baxmayın. Bəli, bu yaşım da mənə xoşbəxtlik

möcüzəsi gözləyirəm. Məktub alanda, elə ki görürəm xətt tanış deyil, ürəyim həyəcanla döyünməyə başlayır. Tez-tələsik zərfin qırağını cırıram - heç vaxt da heç nə olmur, yəni mənim gözlədiyim olmur kimsə heyranlığını bildirir, kimsə kömək istəyir, kimsə də həyatından gileylənir. Vəssalam.

- Bir fincan da qəhvə gətirim?

- Yox, çox sağ olun. Yaxşı, bəs siz bolşeviklərin pəncəsindən necə qurtula bildiz, necə oldu ki, Parisə gəldiz?

Banin:

- Ərim kömək elədi pasport almağıma və çıxıb gəldim. Əslində, biz onunla yaşamırdıq və o, başa düşəndə ki heç vaxt da yaşamayacağıq, Fransaya, atamın yanına gəlməyimə kömək elədi.

Bakı vağzalı. Cəmil Banunu yola salır. Cəmil:

- Bilirəm sən məni sevmirsən, amma məni unutmayacaqsan da, elə deyil? Məktub yazacaqsan?

Banu (soyuq tərzdə):

- Əlbəttə...

- Mən səni lap uşaqlıq vaxtından sevmişdim. Sənin elə qəşəng, uzun saçların vardı...

Banu susur.

Cəmil:

- Başa düş, hətta mənim kimi adamın da sevmək haqqı var, axı...

Banu susur.

Cəmil:

- Altı ay evli olduq, bir dam altında yaşadığ, sən bir dəfə də olsun, hətta öpmədin də məni.

Qatarın yola düşmək vaxtı olduğunu xəbər verən zəng çalınır. Banu Cəmilə əl uzadır; görüşürlər və o, qatara doğru gedir. Vaqona qalxır. Dönüb geri baxır, yazıq bir görkəmdə durub qəm dəryasına qərq olmuş Cəmili görür. Vaqondan düşüb geri qayıdır, ona yaxınlaşıb alnından öpür və çətinliklə özünü artıq yerindən tərpənmiş qatara çatdırır.

Banu hərəkət edən qatarın pəncərəsindən baxır. Cəmil vaqonun yanı ilə addımlayır, qatar tədricən sürəti artırır, o, artıq qaçır və getdikcə pozulmuş bir kütləyə çevrilir. İndi Banu pəncərədən Cəmili yox, bizə əvvəlki kadrlardan tanış olan səhnələri, mənzərələri görür: Abşerondakı bağlarını, qum təpəsini, ağcaqovaq ağaclarını və meynəliyi, dənizi, dənizdə çimən bacılarını, Gülnarı, nənəsini, komissarı - həmişəlik vidalaşdığı hər şeyi...

Parisdə Baninin otağı. İndi o, təkdir. Qapı döyülür. Kuryer ona məktub uzadır və o, açıb oxuyur.

Kadr arxasından Buninin səsi eşidilir:

"Əziz və mehriban ceyranım mənim, lütfkarlığınıza görə sizə paki-paki (slavyan-kilsə dilində "dönə-dönə" deməkdir) minnətdaram. Sizdən qayıtdıqdan sonra canımda möhkəm vicvəcə hiss elədim, qızdırmamı ölçdüm, hərərətim 39,7 dərəcə idi. Rom içdim, aspirin qəbul etdim, bərk yuxuya getdim. Əvvəlki kimi məftunluğumu bildirməyə tələsirəm, amma hekayələrimi lazımınca qiymətləndirmədiyinizçün qəlbimdə hələ də acı bir inciklik qalmaqdadır. Qorxuram düz başa düşməyəsiz məni, düşünəsiniz ki, şöhrətpərəstəm, ona görə kədərlənirəm. Yox, bizim sənətin bədilik tərəfinə biganəliyinizə kədərlənirəm. Bununla belə, sizə təzim etməkdən şərəf duyuram. Sizin qoca qələm yoldaşınız. Çok yaxşı.

Banin (gülümsəyir):

- Çok yaxşı - çox gözəl. Artıq azərbaycanca yazır...

Telefon zəng çalır. Banin:

- Alo!

Bunin:

- Salam, mənəm - İvan Alekseyeviçdi. Məktubumu aldız mı?

- Aldım. Siz nəhaq elə hesab edirsiniz ki, hekayələrinizi lazımcına qiymətləndirməmişəm. Əksinə, onlar mənim çox xoşuma gəlib, sadəcə, mən ustalara təmtəraqlı tərif deməyi bacarmıram. Qısaca onu deyə bilərəm ki: Çox yaxşı. Necəsiz, artıq sağalmısınız?

- Çox sağ olun, əzizim, lap yaxşıyam. Sizi bazar günü öz gecəmə dəvət etmək istəyirəm, yalnız sizin şərafətinizə oxuyacam o gecə.

...Bunin pərəstişkarları Debüssi zalında zorla yer tapıblar; gələnlərin əksəriyyəti ruslardır. Əlavə kürsülər də qoyulub - hətta səhnədə çıxışçının masası ətrafında da. "Şam kimi dümdüz, hökmdar kimi zəhmli" Bunin gürultulu alqış sədaları altında bütün əzəmətilə zala daxil olur.

Banin birinci sırada oturub; düz Buninlə üzbəüz. Bunin son dərəcə gözəl geyinib. Qar kimi dümağ saçları, görkəmindəki səliqə ona xüsusi bir cazibə verir. Tamaşaçılar qarşısında baş əyib şeir oxumağa başlayır. Əla tələffüzü var. Nə sürətlə, nə də ləng oxuyur: təmkinlə ifa edir.

Hər dəfə Baninə təbəssüm bəxş edir. Hər bənddən sonra ara verib nəfəs dəyəndə zalı alqış sədaları bürüyür.

Gecə başa çatdıqdan sonra Bunin Banini arvadı Vera Nikolayevna ilə tanış edir.

Vera Nikolayevna (gülər üzlə):

- Çox şadam, İvan Alekseyeviç sizin haqqınızda o qədər danışib mənə; həmişə də yalnız xoş sözlər deyib. Bizim varlı həmvətənlərimizdən biri bizi restorana dəvət edir - bu, nadir hallarda olur. İmkəniniz varsa, lütfən, siz də bizə qoşulun.

Banin:

- Axı, İvan Alekseyeviç bu barədə bir söz deməyib mənə, bəlkə heç ürəyincə deyil, istəmir...

- Siz nə danışsınız, canım? O, çox xoşbəxt olar...

Buninlər - İvan Alekseyeviç, Vera Nikolayevna və Banin taksidə yol gedirlər.

Bunin sürücüyə müraciət edir:

- Hə, qraf, nə var, nə yox, necəsiniz?

- Necə olacam, İvan Alekseyeviç?! Qocalıq - toy-bayram deyil.

Bunin:

- Bəs nə bilirdiz? Hamımız gec-tez qocalırıq. Dünyaya çağa kimi gəlirik, qocalanda da gedirik bu dünyadan. Əzəldən belədir həyatın qanunu.

- Orası elədi. Hə, gəlib çatdıq.

Bunin pul üçün əlini cibinə salır.

Sürücü:

- Narahat olmayın, pulunuz çatıb.

"Rasputin" restoranının qarşısında taksidən düşürlər.

Banin (Buninə təəccüblə):

- Niyə siz ona "qraf" deyərək müraciət eləyirdiz?

Bunin:

- Çünki qrafdır, özü də xalisindən.

"A la-ryus" stilində gözəl bir restoran... Burda qaraçılar çalıb-oyunayır, müğənnilər rus romansları oxuyurlar. Mahnılarda bir kədər, Vətən həsrəti var. Teffi də qonaqlar arasındadır.

Banin pıçıltı ilə Buninə:

- Əla idiz səhnədə, - deyir. - Demə, siz həm də dahi aktyorsuzmuş. Stanislavski əbəs yerə sizə Hamleti oynamağı təklif etməyib.

Bunin (təəccüblə):

- Sizin həтта bundan da xəbəriniz varmı? - Mən sizin haqqınızda çox şey bilirəm, sizin güman etdiyinizdən qat-qat çox...

Qonaqlar yeyirlər, içirlər; orda-burda müxtəlif söhbətlər edirlər, ucadan gülənlər də olur. Ofisiantlar masaların arası ilə şütüyür, müştərilərə xidmət göstərirlər.

- Leon Dode - bilirsiniz də, fransızlar onu dahi tənqidçi sayırlar, - həyasızcasına deyir ki, "hər halda, Tolstoy barbardı, mədəniyyətsiz adamdı".

- Renye Dantes haqqında deyəndə ki: "Que voulez-vous! Yəni, Puşkin də onu öldürə bilərdi", - daha nə gözləyirsiniz?

- Sən bir ədəbsizliyə, qanmazlığa bax ey!

- Eşitmisiz, deyirlər üzümüzə gələn qış şaxtalardan və aclıqdan Rusiya əhalisinin yarısı qırılacaq.

- Amma, hər halda, yaxşı oldu ki, lopabıg bu cüvəllağı Hitlerin belin qırdı.

- Eşitmisiz, İvan Alekseyeviçi Rusiyaya dəvət ediblər.

- Hə, bu, çox maraqlıdı... Getmə amma, qiyamət olar. Orda o, neyləyəcək, Leninin mavzoleyinə gül qoyacaq?

- Biz, fransızlar demiş: "Le ryussı", qəribə bir həyat yaşayırıq. Guya hamımız birik, amma hər bir "le ryus"un bütün o birilərini görənlər gözü yoxdur.

- Ruslar, ya da sizin təbirinizcə desək, "le ryussı" iki qrupa bölünür: Rusiyanı satanlara və onu xilas edənlərə.

- Hələ Tütçev, yəqin özünüz bilirsiniz də, nə deyib: Rusiyanı ağılla anlamaq olmaz, insan orqanizmində isə, anlamaqçün başqa bir orqan yoxdur axı...

- Fransızlar hər şeydə mənfəət axtarmaqlarıyla adamı lap qıcıqlandırır. Qabaq biz tanımamışıq bunları, indi tanıdıq. Hər gün istər-istəməz qapıçı ilə, xidmətçilərlə, nə bilim, dükançıyla qarşılaşmalı olursan, bu insanlarda açıq-aşkar maddi maraqdan, xeyirlərini güdməkdən başqa heç nə görməzsən. Bizlər, dünyaya Tolstoy, Dostoyevski vermiş insanlar bunlarla bir yerdə necə yaşayaq?

Sağındakı qonşusu Baninə müraciət edir:

- Siz, gerek ki, Qafqazdansı, eləmi? Müsəlman dilində danışa bilirsiniz?

- Elə bir dil yoxdur. Mənim dilim azəri dilidir.

Qonşu (heyətlə):

- Gör ha!.. Bağışlayın siz Allah, belə bir dil olduğunu bilmirdim.

Teffi (Baninə yavaşdan):

- Əzizim, qəti təəccüb eləməyin. Ruslar bir yerə yığılanda başlayırlar başqalarını, xüsusən də fransızları quru yuyub yaş sərməyə. Ruslar ancaq özlərinkilərin əhatəsində olmağı xoşlayırlar. Heç kimi bəyənmirlər.

Banin:

- Belə davam eləsə, bir azdan "Fransa ruslarçündür!" - şuarı səslənəcək.

Teffi (gülür):

- Hər nə desəz, mümkündür.

Banın:

- Bəs, İvan Alekseyeviç niyə belə qaşqabaqlıdır, özü də uğurlu çıxışından sonra?

Teffi:

- Ona görə ki, biz hamımız qıcıqlandırırıq onu. Bu saat onun istədiyi yalnız bir şeydir - sizinlə tək qalmaq.

- Siz Allah, qoyun oturaq, görün bir arvadına qarşı necə də diqqətcildir.

- Əlbəttə, elədir, ölür onunçün, amma bu, onun başqa qadınlarla eşqbazlıq etməsinə mane olmur. Buninin Buninliyi elə bundadır. Onunçün dünyada başlıca şey öz kefidir. Bir az əzizləyin onu, o saat əriyəcək.

Qonaqlar dağılışmağa başlayırlar.

Banın Buninə yaxınlaşır.

Banın:

- İvan Alekseyeviç, bu gözəl gecəyə görə çox sağ olun. Bu gün siz əladan əlaydız. Təəssüf ki, mən sizə otuz-iyirmi il bundan əvvəl rast gəlməmişəm, siz dünyadakı bütün Götelərdən artıqsız. Sizin qəlbiniz olduqca zərif və gözəldir, gənclik hərarətini hələ də itirməyib. Mən, sadəcə, heyranam sizə.

Bunun:

- Ah, mənim mehriban mələyim, siz belə mülayim olanda, dünyanın heç bir qadını sizinlə müqayisəyə gələ bilməz. Gəlin gedək bizə, gecəmizi davam etdirək; amma bu kütləsiz, özümüz. Vera Nikolayevna da çox şad olar.

Buninlərin mənzili.

Vera Nikolayevna:

- İvan Alekseyeviç deyirdi ki, "Qaranlıq xiyabanlar" sizin çox xoşunuza gəlib. Nə yaxşı, o, mənim də sevdiiyim əsəridir.

Bunun:

- Elə mənim də.

Vera Nikolayevna:

- Eh, bilsəydiz o, nə vaxt, hansı şəraitdə yazılıb. Fransanın işğalının elə ilk günü bizim mənzilə axtarısa gəldilər. Vəziyyətimiz çox ağırdı, ehtiyac içindəydik, bəzən gün ərzində yalnız çay və suxarıya gücümüz çatırdı. Rusiya da fəlakət içindəydi: hər tərəf xarabalıq, ölüm, aclıq, səfəlet... Və belə bir vaxtda İvan Alekseyeviç məhəbbətdən, keçmiş Rusiya həyatından gözəl hekayələr yazırdı. Biz xəyalən də olsa, başqa bir dünyaya, başqa bir zamana düşmək istəyirdik; o yerə ki, orda qan tökülmür, insanlar diri-diri yandırılmır. İvan Alekseyeviç yazırdı və bu, bizə dözülməz həyata dözməyə kömək edirdi. Mən heyret edirdim, belə bir şəraitdə o, necə yazırdı.

Bunun:

- Yazıçılıq - insan fəaliyyətləri içində ən qəribə sənətdir: yazmağa hətta heç nə yoxdursa, onda bu barədə yazmaq lazımdır - yəni, o barədə ki, yazmağa bir şey yoxdur. Hərdən bütün səhəri otururam, cəmi bir neçə sətir yaza bilərəm; özü də böyük çətinliklə. Bütün həyatım boyu ifadə etmək istədiyimi olduğu kimi qələmə ala bilmədiyimdən əzab çəkmişəm. Ay mənim cənnət mələyim, hurim, Sizsə, məni özümə vurğunluqda, nartsisizmdə qınayırsız.

- Mən sizə heç vaxt elə söz deməmişəm.

- Amma etiraf edin ki, elə fikirləşmişiz.

- Qətiyyən, elə bir şey olmayıb.

Vera Nikolayevna:

- Mübahisə etməyin, çayınız soyudu, qoy gedim istisini gətirim, - mətbəxə gedir.

Banin:

- Hə, nə qərara gəldiz, SSRİ-yə nə vaxt gedirsiniz?

- Hələ heç bir qərara gəlməmişəm.

- Yaxşı, bəs orda sizə nə vəd edirlər?

- Hər şey... Başıma qızıl yağdıracaqlar, Moskva ətrafında bir bağ - evilə, bir bağ da Krimda. Hər cür hörmət, şan-şöhrət, gənc nəslin məhəbbəti...

Banin:

- Niyə boynunuza almırsız ki, sizə hərəmxana da vəd ediblər və hər respublika gözəllik müsabiqəsində seçilmiş gözəli ilə təmsil olunacaq orda?

- Gülün, gülün, əzizim, əgər mən hətta müvəqqəti də olsa, qayıtmağıma razılıq versəm, orda da məşhur yazıçı kimi tanınmağıma heç nə mane ola bilməyəcək. Məni, şübhəsiz ki, əzizləyib, başıma dolanacaqlar.

- Onda bəs niyə ləngiyirsiniz? Zənnimcə, qızıl körpü ilə addımlamaq xoş bir gəzinti olsun gerek.

- Sizin kimi bolşevikçün ola bilər.

- Əziz İvan Alekseyeviç, siz Vera Nikolayevna ilə mütləq Moskvaya getməlisiz. Məni də katibə kimi özünüzlə apararsız. İndi orda çox şey dəyişib, yəqin ki, yaxşı işlər də az olmayıb. Dünen mən Özbəkistan haqqında bir filmə baxdım.

- Siz bu təbliğata inanırsız?

- Özbəkistanda iri giləli üzüm bolşeviklərin sifarişi ilə bitmir, əvvəllər səhra olmuş bir yerdə salınmış ucsuz-bucaqsız məhsuldar üzüm bağları qəti dekorasiya deyil.

- Beləliklə, indi möhkəm əqidəli bolşeviksiz.

- Ah-vay, ağ rusların bu psixologiyası necə də tanışdı mənə; sovetin nəyinsə qəbul etdin, qurtardı getdi, o saat səni qırmızılارın sırasına yazırlar. Siz yəni doğrudan obyektiv olmağa qadir deyilsiz? Bu, axı, xristianlığa ziddir...

- Nə? Siz indi mənə xristian əxlaqından dərs deyəcəksiz; siz, müsəlman qadını?

- Mən, sadəcə, xatırlatmaq istəyirəm ki, kinin-nifrətin gözü həmişə kor olur.

- Kinin-nifrətin bura nə dəxli var? Özbəkistanda 50 il, 100 il, 1000 il əvvəl də üzüm bitib. Xəzərin dalğaları Karl Marksa qədər də, Leninə qədər də guruldayırdı, rəngi də yaşıl çalırdı. Hə, yeri gəlmişkən, siz bir özbək romanı haqqında mənə yazmışdız: "Onu vərəqləyərkən, o, mənə maraqlı gəldi". Kim kimi vərəqləyirdi? Belə çıxır ki, o, özü özünü. Rusca yazmağı öyrənin.

- Verdiyiniz dərsə görə çox sağ olun. Amma mən rus deyiləm və rusca yazmaq da istəmirəm.

- Yeri gəlmişkən, adınızı dəyişsəz - pis olmaz. Yoxsa hamı fikirləşə bilər ki, Banin - rus dilindəki banya - hamam sözündəndir.

- Yəqin siz istərdiz ki, mən adıma Maşa, Daşa, yaxud Kaşa qoyum, elə?..

Vera Nikolayevna, əlində çay, daxil olur. Dərhal da onların üzlərindəki gərginliyi görür.

- Nə barədə mübahisə edirsiniz?

Bunin (əsəbi halda):

- Heç, elə-belə... Mən çıxım bir papiros çəkim.

O, çıxır.

Vera Nikolayevna:

- Acığınız tutmasın ona, əzizim. Əslində, o, böyük uşaqdı. Boş şeyə görə görürsən əsəbiləşir, amma bir saatdan sonra yadından çıxır. Ürəyində heç vaxt kin saxlamır.

...Baninin mənzili. Qapı döyülür. O, qapını açır. Bunin günahkarcasına kənarda durub Baninə baxır:

Bunin:

- Bağışlayın siz Allah, zəngsiz, dəvətsiz gəldiyimə görə üzr istəyirəm.
- Gəlin, keçin içəri. Niyə bəs zəng vurmadız ki?
- Qorxdum ki, məni qəbul etmək istəməzsiz.
- Niyə, nədən sizi qəbul eləməməliyəm?
- Nə bilim, fikirləşdim ki, bəlkə incimisiz məndən. Bizim evdə sizinlə nəzakətli olmadığımıza görə.
- Yox canım, mən artıq sizin xarakterinizə öyrəşmişəm.
- Sizcə, mənim xasiyyətim necədi ki?
- Müstəbidsiz siz, əsl tiransız, hərdən sizin bəzi məsələlərə baxışlarınız məni lap cin atına mindirir. Amma burda nə sizin, nə də mənim günahım var. Biz, sadəcə, tamamilə başqa-başqa adamlarıq.
- Axı nədə, nədə biz başqa-başqayıq?
- Məsələn, onda ki, siz Avropaya, ən başlıcası isə, Fransaya məxsus hər şeyə inadla müqavimət göstərsiz. Bura isə mənim Vətənimdir; bu ölkə mənə, elə sizin özünüzdə də, sığınacaq verib.
- Və bunu mənə siz deyirsiniz; türk-fars-monqol-Azərbaycan əsilli bir şəxs? Siz, belə çıxır ki, Avropa inceliklərini mənimsəmisiz, ona sahib ola bilmisiz, mənimsə, qədim rus dvoryan ailəsindən çıxmış bir insanın dünya mədəniyyətini, daha doğrusu, Qərbi qavramağa qabiliyyətim çatmır.
- Əlbəttə, siz rus torpağının dahi yazıçısı və şöhrətinizin parlaq şüalarını mənim kimi orta səviyyəli birisindən əsirgəməmisiz...
- Ayıb deyilmi sizə, qoca bir kişi ilə belə amansızcasına rəftar edirsiniz?
- Oy, yaşınızla məni şantaj elədiyiniz kifayətdir. Doğrudanmı hesab eləyirsiniz ki a, mən gerek sizin ürəyiniz istədiyi vaxt yaşınızı unudam, gah da yaşınızdan mütəəssir olub rəhmə gələm. Yox bir, kifayətdir; ya elə, ya belə - ikisindən biri.
- Ömrümdə heç vaxt sizin kimi qəddar qadına rast gəlməmişəm.
- Mənə bu xoş xəbəri çatdırmaqçün gəlmisiz bura?
- Yox, mən tamam başqa bir məqsədlə gəlmişəm. Siz məşhur şair Konstantin Simonov barədə eşitmisizmi?
- Əlbəttə.
- Bax, o şair arvadı ilə - o da çox məşhur aktrisa və son dərəcə də gözəl qadındı - hə, onunla Kann festivalında olublar, indi isə gəliblər Parisə, məxsusi, mənimlə görüşməkçün.
- Təbrik edirəm sizi. Çox gözəl. İntəhası, bunun mənə nə dəxli?
- Bəs, dəxli olsa, sizi Simonovla tanış etsəm, mənim xeyirim nə olar?
- Mən həmişə hesab eləmişəm ki, təmənnasızlıq - genişürəkliyin əlamətidir. Amma bunun sizə aidiyyəti olmadığı üçün, sizin xeyriniz... deyək ki... bir öpüş olar. Necədi?
- Mən sizi diri-diri yeyərdim.

Banın yaşadığı evin qarşısında durub gözləyir. Par-par parıldayan qara rəngli, iri, Amerika markalı maşın binaya yaxınlaşır. Bunin və Simonovun arvadı Serova maşından düşürlər. Bunin onları tanış edir.

Serova:

- Valentina Serova. Tanışlığımıza çox şadam.

Konstantin Simonov Debüssi zalının girişində onları qarşılayır.

Bunin (Baninə pıçıltı ilə):

- Etiraf edin, madam Simonova çox qəşəngdi.

- Elədi, gözəldi.

Konstantin Simonov səhnədə şeirlərini oxuyur.

Buninlə Banin zalda yanaşı oturublar.

Banin (Buninin qulağına):

- Şeir buramdadır, - xirtdəyini göstərir. - Doymuşam vallah.

Bunin (gözləri gülür):

- Mən də indi onu demək istəyirdim sizə.

Gecə gurultulu alqış sədaları altında başa çatır.

Bunin:

- Simonov bizi restorana dəvət edir.

Artıq restorandadırlar.

Banin Buninlə Teffinin arasında əyləşib.

Teffi (Baninə astaca):

- Fikir verirsiniz, madam Simonova necə yüksək zövqlə geyinib. Özü də hər şey "Qaleri Lafayet"dəndir.

Teffi (Serovaya):

- Kann festivalı necədir, xoşunuza gəldi?

Serova:

- Ömrümdə belə mənasız kütlə görməmişdim. Amerikadan, İngiltərədən axışb gəliblər; xüsusən də ingilislər, onlar lap çox idi. Elə lovğa-lovğa gəzişdilər, elə bil müharibəni onlar udublar. - Baninə müraciət edir: - Siz, gerek ki, Qafqazdansı, deyilmi. Heç Vətənə qayıtmaq barədə düşünürsünüz?

- Ordan mən lap çoxdan, həm də elə gənc yaşında çıxmışam ki, keçmiş yaddaşımdan tamam silinib. Özü də düşünürəm ki, Sovet İttifaqı mənsiz də keçinər.

- Əlbəttə, keçinər, amma bilirsinizmi heç siz nə itirmisiz? Bizim ölkəmiz olduqca gözəldir, bəlkə də o, dünyanın ən gözəl ölkəsidir. Bilirsiniz yazıçılar bizdə necə yaşayırlar? Əla!

- Əgər özlərini ağıllı uşaqlar kimi aparırlarsa, - deyər Teffi Baninin qulağına pıçıldayır.

Simonov söhbətə qoşulur:

- İvan Alekseyeviç, biz restoranla danışib razılaşmışıq, stolda nə varsa, hamısı bizimkidir - rus... sovet məhsullarıdır... Moskvadan təyyarə ilə göndəriblər.

Bunin (məmnunluqla Baninə baxır):

- Maraqlıdır.

Simonov:

- İvan Alekseyeviç lütfən, şərabların dadına baxın, fransızlarınkı ilə müqayisə edin, mənə, müqayisə onların xeyrinə olmayacaq.

Bunin:

- Nə danışırırsınız? Siz tam ciddi deyirsiniz ki, qırmızı şərablar ("qırmızı" sözünü xüsusi vurğu ilə tələffüs edir) fransızlarınkindən üstündür?

- Bəli, bəli, - Serova söhbətə müdaxilə edir. - Siz dadına baxın və qiymət verin. Siz həttə təsəvvür eləmirsiniz ki, kənd təsərrüfatı sahəsində, xüsusən

də şərabçılıqda biz necə böyük nailiyyətlər qazanmışıq.

Bunin:

- Yəni deyirsiniz, günəş də Staxanov yarışına qoşulub və çar vaxtındakından daha gur işıq saçır, hərərətini artırıb?

Həm ehtiyatla gülür.

Serova:

- İvan Alekseyeviç, elə niyə?

Bunin:

- Bağışlayın siz Allah, zarafatım, deyəsən, uğursuz oldu, - süfrədəki qara kürünü göstərir: - Xahiş edirəm, lütfən o burjua təamını mənə verin. Amma onu deyim ki, sosialist kolbasası kapitalist kolbasasından heç də pis deyil, hə, Nadejda Aleksandrovna?

...Baninin otağı.

Bunin:

- Bilirsiniz madam Simonova sizin barənizdə nə dedi?

- Hardan bilim?

- O, hesab eləyir ki, siz həddindən artıq haylı-küylü və iddialısınız. Xüsusən də sizin mənimlə qaba rəftarınız onu lap özündən çıxarıb. Deyir ki: "O, nə haqla sizə qarşı özünü belə aparır?"

- Mən necə aparırdım ki özümü?

- Madam Simonova heç cür başa düşə bilmirmiş ki, niyə mən bir elə də gənc olmayan qadına pərəstiş edirəm, özü də ki, bu qadın mənə qiymət vermirsə.

- Başqa cür desək, o, hesab eləyir ki, siz mənimçün qocasız?

- Əksinə, o, hesab eləyir ki, siz mənimçün həddindən artıq qocasız.

- Bəs siz yaş fərqimizi dəqiqləşdirmədiz? Sizin məndən qırx yax böyük olduğunuzu nə əcəb başa düşməyib o?

- Yaxşı, yenə başlamayın yaşlarımızı təkrar hesablamağa. Cənublu qadınlar tez qocalırlar.

- İçki düşkünləri, əyyaşlar da həmçinin.

- Siz məni, heç olmasa, bircə dəfə sərxoş görmüsünüz?

- Yox. Bəs, siz? Heç olmasa müdafiə etmədiz məni? Deyirsiniz ki, axı sevirsiniz məni.

- Əlbəttə, mən sizi müdafiə etmək istədim, amma xeyri olmadı, sizdən zəhləsi gedir. Qısqanclıqdan yanıb-yaxılır.

- Gör bir ey. Bəs necə, xanım, qədd-qamətli, yaraşıqlı Nartsis İvanoviç Buninə aşıq olub.

- Hər halda, mənə ehtiramı var və məmnuniyyətlə də xoş münasibətini göstərmək istəyərdi, mənimlə bütün gecəni diqqətim yalnız sizdə idi. Bu da, əlbəttə, düz deyildi.

- Yaxşı, bəs, Moskva səfəriniz nə oldu?

- O məsələ sizin təsəvvür etdiyinizdən qat-qat mürəkkəbdir. O barədə nə qədər çox fikirləşirəm, qəti qərara gəlmək bir o qədər çətinidir; rifahımı, maddi vəziyyətimi yaxşılaşdırmaq naminə əqidəmdən, məsləkimdən imtinamı edirəm?

- Amma əqidəniz Simonovlarla oturub-durmağa, məzələnməyə mane olmur sizə, onlar axı, sizin nifrət etdiyiniz rejimin carçılarıdır.

- Biz alicənab ola bilirik; biz - zavallı, bədbəxt mühacirlər kin saxlamırıq, keçmiş düşmənlərimizin uğuruna sevinə bilirik.

- Düşmənləriniz sizi belə təkidlə dəvət edirlərsə, hətta bir təyyarə azuqə göndərilərsə şərəfinizə, deməli, siz bir elə də bədbəxt, zavallı deyilsiz.

- Onlar, sadəcə, mənim adımdan istifadə etmək istəyirlər ki, başqalarını da tovlayıb ora aparsınlar... Özünü də tək yazıçıları yox.

Banin (gözlənilmədən çox mehribancasına):

- İvan Alekseyeviç, əzizim, onların dəvətini rədd etməyin. Sizi Qızıl meydanda asmayacaqlar ki? Məni də özünüzlə aparın; kəniz kimi, böyrünüzdə.

Bunin (mülayim tərzdə):

- Sizi kəniz kimi heç təsəvvür eləmirəm, hərçənd özüm Kırım xanı olmaqdan imtina etməzdim. Ah, mənim canım, niyə siz həmişə belə mehriban deyilsiz? Daim bir-birimizlə cırmaqlaşmazdıq, xoşbəxt olardıq.

- Hə, İvan Alekseyeviç, siz çox yaxşı kişisiz, dəvəti qəbul edin də, nə olar...

- Hm... Borcunuz yadınızdadır?

- Nə borc?

- Sizi Simonovlarla tanış etsəm... Mənə öpüş vəd etmişdiz.

Banin Buninə yaxınlaşır və yanağından öpür.

Bunin qəfildən hər iki əli ilə Baninin üzünü tutur və dodaqlarını dodaqları arasına alıb buraxmır. Banin tənəffüs halda zorla onun əlindən qurtulur.

- Gedin! Çıxın gedin burdan!

- Özünüzdə dəyməduşər qız kimi aparmayın. İnandırıcı deyil bu. Siz bunun üçün həddindən artıq intellektualsınız.

- Yoxsa mən qoca bir kişiyən durub-oturmazdım. Çoxdan zahirən gözəl-göyçək cavan bir yelbeyinin ağışundaydım.

- Hə, yeri gəlmişkən, zahiri gözəllikdən danışsınız, bir az ayıq başla baxsaq, sizdə ondan əsər-əlamət yoxdur, hətta heç babat da demək olmaz sizə. Burnunuzun aşağısı getdikcə yoğunlaşır, bu da hər şeyi korlayır, pəreləri də at burnunun pəreləri kimi böyük, həm də qaradır. Dodaqlarınız lap eybəcərdir - nazikdi, kinlidi. Hə, gözləriniz?! Özünüz deyirdiz ki, Qafqazda hətta itlərin də gözləri gözəldi.

- Hamısını dediz? Bir şey qalmadı? Mən çox şadam ki, sizin məhəbbətiniz belə tez nifrətə çevrilib. İndi isə, gedin, salamat qalın.

- Məhəbbət gah bir şeyə, gah da başqa şeyə çevrilir. Yəni, bu dərəcədə canınızı məndən qurtarmaq istəyirsiniz?

- Əksinə, sizin canınızı özümdən qurtarmaq istəyirəm. Mən axı, qırıram qəlbinizi, sizə əzab verirəm, mən həqiqətən zalımam, kinliyəm, üstəlik də çirkinəm, eybəcərəm. İndi isə, lütfən tərk edin mənim evimi.

- Daha sevmirsiniz məni?

- Məgər mən sizə nə vaxtsa elə bir söz demişəm, demişəm ki, sevirəm sizi? Xahiş edirəm, yalvarıram, gedin.

- Yaxşı, amma bilin, indiyə kimi məni heç kim, heç vaxt qovmamışdı.

O, hiddətlə qapını arxasınca çırpıb gedir.

Ekran iki yerə bölünüb. Banin və Teffi telefonla danışirlar.

Teffi:

- Əzizim, bir qulaq asın, bu söylədiklərinizin hamısını, əvvəldən axıra kimi o, özündən uydurub. Simonova mənə sizin haqqınızda böyük bir istəklə xoş sözlər deyirdi, o, sizi çox qəşəng, yapışıqlı qadın hesab eləyir. Bununla, dediklərinin hamısını uydurub, uydurub ki, siz onu qışqanasız. Qoca lap başını itirib. Zahiriniz haqqındakı sözlər də acığındandır, sizə münasibətinin qarşılığını görmür, ondandır. O, hesab eləyir ki, o, sizə vurulubsa, siz, sadəcə, bu xoşbəxtliyə görə minnətdar olasız gərək, qiymətini verəsiniz bunun.

- Necə bilirsiniz, yaşına görə məhəbbəti həddindən artıq aşıb-daşdırmı? Mən əminəm ki, əgər madam Simonovanın əri yanında olmasaydı, əl çəkməzdi ondan, ona da girişərdi.

Teffi (gülərək):

- Neyləmək olar, bu, böyük yazıçı Bunindir, onu necədirsə, elə də qəbul etmək lazımdır. Sizə neçə məktub yazıb?

- Dəqiq sayın bilmirəm, yəqin otuz olar, bəlkə də daha artıq.

- Qətiyyənlə qaytarıb-eləməyin onları. Mən əminəm ki, o, istəyəcək geri götürsün. Heç şübhəniz olmasın, bir bəhanə ilə görüşmək istəyəcək.

...Buninlə Banin Monsuri parkındadırlar. Bunin çox səliqəli və qəşəng geyinib: pal-paltarı ütülü, nişastalı. Köynəyinin üstündən əynində saçlarının rənginə düşən yüngül gödəkçəsi var.

Banin:

- Dediz ki, nəse çox vacib sözünüz var mənə, yalnız ona görə görüşə razılıq verdim. Eşidirəm sizi.

- Canım, siz olduqca gözəlsiz, son dərəcə...

- Elə təkidlə bunu deməyə çağırırsınız məni?

- Hə, hə, çox gözəlsiz...

- Mən? Gözələm? Bəs, burnum - aşağısı yoğun, pərələri böyük deyil? Bəs, dodaqlarım - nazikdi, kinlidi axı?

- Ha-ha-ha... Siz başa düşmürdüz ki a, o gün mən sizinlə zarafat edirdim, istəyirdim cırnadım sizi. Yox, mən demirəm ki, siz klassik gözəllərdənsiz, amma sizdə adamı dəli eləyən nəse var.

- "Siz gözəl deyilsiz, amma...", əlbəttə, bu: "siz gözəlsiz, amma..."dan yaxşıdır.

- Özü də siz ağıllı qadınsız, çevik zəkanız var... hər şeyi göyde tutursuz. Bir də, ədəbi duyğunuza, zövqünüze söz yoxdur.

Banin təəccüblə ona baxır.

Bunin:

- Mənim gözəl quzu balam, sizə mən bir kitab gətirmişəm, inanıram ki, sizi, az da olsa, maraqlandıracaq. Burda bəndənizdən bəhs olunur.

- Şübhəsiz ki, tərif eləyirlər, yoxsa gətirməzdiz mənə.

- Ay kinli-küdurətli ceyran, niyə axı, siz məndən tələb eləyirsiniz ki, mən müqəddəs olum. Məgər sizin gözünüzdə daha yaxşı görünmək istəyim təbii deyilmi? Hərçənd, bilərəm ki, mənim qərarımı bəyənməyəcəksiz.

- Nə qərar? Hansı qərarınızı?

- Axır ki, qərara gəldim getməyim Rusiyaya. Bilirsiniz, mən yalnız ədəbiyyatın, incəsənətin deyil, hər şeyin, o cümlədən, insanların vicdanlarının da Stalinin nəzarətində olduğu bir ölkədə yaşaya bilmərəm. Siz, yəqin, qınayırsınız məni.

- Əksinə, fəxr edirəm sizinlə. Bütün vədlərə baxmayaraq, siz özünüze xəyanət etmədiz.

- Düz deyirsiniz? Çox şadam ki, nəhayət, məni başa düşdünüz. Axı, nə olub, məgər ölkə azdır, məsələn, biz, deyək ki, İtaliyaya gedə bilərik. Siz gərək ki, orda olmamırsınız. Roma, Florensiya, Assizi...

Baninin daxili səsi:

"Yaxşı deyiblər, inanan daşa dönsün. Nə İtaliya, yox bir; bir dəfə də olsun məni heç restorana dəvət eləməyib, hətta kiçik gül dəstəsi belə bağışlamayıb, indi də - İtaliyadan dəm vurur..."

Bunin:

- Bilirsiniz, ağılıma nə gəldi? Niyə axı, mən sizin haqqınızda məqalə

yazmayım, hə? Mən həzz allam bu işdən, sizə də reklamdır.

- Ciddi deyirsiniz?

- Tamamilə.

- Nə deyə billəm, minnətdar ollam sizə. Böyük Bunin diqqətinə layiq görərsə məni; şərəfdir mənimçün.

Baninin daxili səsi:

"Mənim haqqımda o, heç vaxt heç nə yazmayacaq. Sözdü, elə-belə deyir də, deyir ki, bəlkə yumşalam, aramız düzəlsin."

...Baninin mənzili.

Telefon zəng çalır.

Banin (dəstəyi qaldırır):

- Bəli... Yox, İvan Alekseyeviç, sizi heç cür qəbul edə bilmərəm. Çox pis gripəm, sora tutub-eləyersiz...

Dəstəyi asır. Oturur və fikrə gedir. Sonra nəsə yazmağa başlayır.

Baninin daxili səsi eşidilir:

"Yəqin ki, biz bir də heç vaxt görüşməyəcəyik. Mənim daxilimdə nəsə qırılıb çilik-çilik olub, içim bom-boşdur, özümü çox üzgün hiss edirəm. Ondən zəhləm gedə bilər, amma ruhunun gənclik ehtirasına heyrət etməmək mümkün deyil. Bəlkə, bir az mən də bənd olmuşam ona? Hər halda, onun tez-tez yanıma gəlib-getməsinə, telefon zənglərinə, məktublarına, bir növ, öyrəşmişəm. Hərdən tələyinə məhəbbət və iztirablar yazılmış bu qoca kişiye qarşı qəlbimdə incə, zərif duyğular baş qaldırır. Hərdən də təkəbbürü ilə məni əsəbiləşdirir. Mən istərdim sevim onu, amma bilirdim ki, bu, mümkün deyil. Heç kim məcburən sevə bilməz. Odur ki, o, çıxıb getdi mənim həyatımdan. Həmişəlik. Bu ilyarım, beləliklə, bitdi. Bəlkə ona zəng vurum?!".

Qələmi kənara qoyur. Telefonun dəstəyini qaldırıb nömrəni yığır.

Qapı döyülür.

Gedib qapını açır. Gələn Gülnardır. Təbii ki, Banin yaşında. Heyrətindən Baninin çənəsi sallanır.

- Gülnar?! - çətinliklə bircə bunu deyir.

- Özüdür ki var. Hə, salam, bəlkə içəri buraxasan məni?

- Hə, hə, keç içəri.

Otağa daxil olurlar.

Gülnar:

- Di yaxşı, neçə ildi görüşmürük, gəl öpüşək, - onu qucaqlayıb öpmək istəyir, Banin kənara çəkilir.

Gülnar:

- Onda komissarla getdiyimə görə hələ də acığın soyumayıb? İyirmi beş il keçib üstündən.

- Xəyanətə nə il?!

- Xəyanət niyə olur? Sən özün xəyanət etdin ona, söz verdin, amma gəlmədin. O, çox gözləyirdi səni; axırda tamam sarsılmışdı. Mən də təskinlik verməli oldum, könlünü aldım.

- Əcəb təskinlik verməkdi...

- Xatircəm ola bilərsən, o, ancaq səni sevirdi. Mənimlə yaşayırdı, amma fikrində həmişə sən idin, elə səndən danışırı. Bir aydan sonra biz ayrıldıq.

- İndi bəs hardadır o?

- Eşitdiyimə görə, müharibədə həlak olub.

- Bəs məni necə tapdın?
- Çox asan, sən indi tanınmış yazıçısan... Bir zamanlar mən də yazıçı olmaq istəyirdim, amma olmadım. Mən indi roman yaşamağı roman yazmaqdan üstün tuturam.
- Özün haqqında bir danış görək, bütün bu illəri hardaydın, neyləyirdin?
- Nə danışım? Mənim həyatımı yazan olsa, on romana bəs eylər. Müharibəni İsveçrədə keçirdim. Otto sağ olsun, - axırncı ərimdir mənim - dünyalar qədər razıyam ondan, əməlli-başlı var-dövlət qoydu mənə. İndi, gördüyün kimi, Parisdəyəm, ehtiyacsız yaşaya bilərəm. Sən neynirsən, ərdəsən?
- Hə.
- Kimdi ərin, fransızdı?
- Yox, azərbaycanlıdı, sən onu tanıyırsan; Cəmil yadındadı, odu.
- Gülzar (heyətlə):*
- Milçəktutan? O da buradadır?
- Yox, o, ordadır, Bakıda. İyirmi ildə görüşürük.
- Və sən hesab eləyirsən ki, ərdəsən?
- Rəsmi mənada, hə - ayrılmamışıq.
- Gülzar (fıxırır):*
- Hı, rəsmi mənada... Yaxşı, heç olmasa, sevgilin, ya sevgililərin necə, varmı?
- Yoxdu, sevgililərim yoxdu mənim.
- Sən elə necəydin, elə də qalmısan, əvvəlki Ümm-ül Banusan, bu dünyanın adamı deyilsən. - Komissarın çərçivədəki şəklinə işarə edərək: - Ona öz sədaqətini qoruyursan?
- İstəhzə eləmə, mən, sadəcə, ürəyimə yatan, yaxın olmaq istədiyim bir adama rast gəlməmişəm.
- Sən bu işi mənim öhdəmə burax, səni dostlarımla tanış eləyəyəm. Bir yaxın dostum var - rəssamdı, milliyyətçə ispandır - Klark Qeybldir ki, durub.
- Özün niyə onunla...
- Özümçün başqasını nəzərdə tutmuşam. Bir fransız aristokratıdı - qrafdı; Luara vadisində də gözəl bir ata-baba mülkü var.
- Sən onun məşuqəsi olmaq istəyirsən?
- Məşuqəsi niyə? Üç aydan sonra arvadı olacam, qrafinya Montferje. Düzdü, hələlik o, özü bunu bilmir; vaxtı gələndə biləcək.
- Niyə bəs üç aydan sonra?
- Ona görə ki, onun üzərində hələ işləməliyəm, buna da bir üç ay vaxt gedəcək. Axı, qoca bir anası da var, özü də xalis küpəgirən qarıdır, hələ onu da razı salmaq lazımdır ki, yeri-yurdu, əsli-nəcabəti məlum olmayan bir şərqli qadını damarlarından kübar qanı axan nəcib ailələrinə qəbul etsin.
- Bəs, bunu necə eləyəcəksən, fikirləşmişən?
- Bax, onu sən özün görəcəksən... Yaxşı, sizinkilər necədi? Atan, bacıların?
- Atam ölüb, bacılarımda ərdədirlər. Hər birinin ailəsi, uşaqları. Az-az görüşürük.
- Onlar sənə elə həmişə ögey kimi baxıblar də. Bəs, bütün bu illəri nəylə məşğul olmusan, ancaq yazmışan?
- Nə işdə işləməmişəm - satıcı olmuşam, sora katibə, maneken, nə bilim, daha nə...
- Gülzar (diqqətlə, bir az da heyətlə ona baxaraq):*
- Hətta maneken də?
- Hə, təsəvvür elə... Alman dilindən, ingilis, rus dillərindən tərcümələr

edirdim. Hətta Dostoyevskini də tərcümə eləmişəm. Sora başladım özüm yazmağa.

- Afərin. Hə, yaxşı yadıma düşdü, sabah mənim ad günümdü; bilirəm, bilirəm, sənin yadındadı, mənim ad günüm apreldədi. Amma mən qrafa belə demişəm. Sabah da biz bunu Monmartrda "Bohema" restoranında qeyd eləyəcəyik. O dediyim ispan rəssamı Xuan da gələcək. Mən sizi orda tanış eləyərəm.

...Monmartr. Tert meydanında rəssamlar naturadan portretlər çəkirlər. "Bohema" restoranı. Yüksək səviyyəli bir mühit.

Masalardan birinin ətrafında Banin, Gülnar və Xuan oturub söhbət edirlər.

Xuan (Baninə):

- Sifətinizin son dərəcə gözəl olduğunu, yəqin ki, çox deyiblər sizə, eləmi? Bu ovalı, bu rəngləri, bu gözləri... Hə, hə, bu gözləri... ömrüm boyu çəkərdim və hər dəfə də başqa bir cür.

Gülnar:

- Deyirdim də sənə, bizim Xuan gözəllik aşığıdır...

Çiçək satan qadın onlara yaxınlaşır, Xuan bir xeyli qırmızı qızılgül alıb Banin və Gülnara bağışlayır. Sonra diqqətlə, rəssam gözü ilə Baninə baxır.

- Portretlərdən biri artıq hazırdır: "Karmen qızılgüllə".

Qraf Montferje daxil olur; yaşlı bir kişidir o və elə bir zahiri görünüşü, yapışığı da yoxdur. Qadınların əllərini öpür, Xuanla salamlaşır.

Montferje:

- Gecikdiyimə görə min dəfə üzr istəyirəm. Zərgər yubandırdı məni... Gözəllər gözəli Gülnar xanım, sizi ad gününüz münasibətilə təbrik edirəm, sizə sonsuz hörmət və ehtiramımın nişanəsi olaraq bu kiçik hədiyyəni, lütfən qəbul edin. - Cibindən uzunsov bir qutu çıxarıb Gülnara uzadır. Gülnar qutunu açır və briyant boyunbağını görünəcə rəngi qaçır.

Gülnar (hiddətlə):

- Qraf, bu nə deməkdir, nə hesab eləyirsiniz məni?

Çaşıb qalmış qraf (ehtiyatla):

- Nədir ki, əzizim, xoşunuza gəlmədi?

- Təzəcə tanış olduğum adamdan mən belə bahalı hədiyyə qəbul edə bilmərəm.

Qraf karxıb qalıb.

Gülnar:

- Mosye, mənim heç ağılıma gəlməzdi ki, siz mənim bəmədə bu fikirdəsiniz. Hesab eləyirsiniz ki, mən daş-qaşla alınan qadınlardanam. - O əsəbi halda qalxıb restoranı tərk etmək istəyir. Qraf cəld onun ardınca atılır.

Xuan (Baninə):

- Heç sözüm yoxdu, artistdi də... əsl artist, əla... İlahi, Sara Bernarın özü ona həsəd aparardı.

Qraf (Gülnara çatıb, saxlayır onu):

- Yalvarıram, siz Allah, bağışlayın məni. Heç ağılıma gəlməzdi ki, siz mənim dostyana və tamamilə təmənnəsiz hərəkətimə belə yanlış mənə verərsiz. Xahiş edirəm, qayıdağın restorana. İcazə verin, heç olmasa sizi və dostlarınızı şama qonaq edim.

Gülnar:

- O qutunuzu da gizlədin. Görürəm, siz bizim adətləri bilmirsiniz və yalnız elə ona görə də bağışlayıram sizi. Bizlərdə az tanıdığınız bir qadına belə hədiyyə təhqir sayılır və belə təhqirlər ancaq qanla yuyulur.

Restorana qayıdılar. Gülnar gizlicə Baninə göz vurur.

...Xuanın emalatxanası. Banin emalatxana sahibinin qarşısında oturub. Xuan onun portretini çəkir. İşini tamamlayıb əllərini dəsmalla silir və Baninə yaxınlaşır. Öpüşürlər...

Xuan:

- Səni bir də dəniz kənarında çəkmək istəyirəm. Bu mənim arzumdu. Gedək Cənuba?

Baninin boş mənzili. Telefon aramsız zəng çalır.

...Bunin və Teffi. Bunin nəsə soruşur, Teffi çiyinlərini çəkir; yəni, bilmirəm. Bunin Baninin qapısını döyür, sonra qapıçı qadınla danışır, ondan da, görünür, Banini soruşur. Heç kim onun harda olduğunu bilmir.

Banin səfərdən qayıdır, çantasından pal-paltarını çıxarıb yerbəyer edir.

Elə bu zaman telefon zəng çalır.

Gülnar:

- Həmişə evində-eşiyində, xoş gəlmisən. Səfərin necə keçdi?

- Pis olmadı.

- Əla... Bu gün ayın neçəsidir, bilirsən?

- Yeddisi.

- Düzdü. Yadındadı, mən "üç ay" vaxt qoymuşdum? Amma hər şey vaxtından əvvəl alındı. Odur ki, sabah axşam saat səkkizdə səni "Maksim" restoranına bizim qrafla toyumuza dəvət edirəm.

Banin evinin pilləkənləri ilə aşağı düşür. Qapıçı qadın ona bir zərf uzadır. Banin zərfi açmadan çantasına salır.

Paris. "Maksim" restoranı. Əyninə çox yaraşqlı ağ toy paltarı geymiş Gülnarla qraf qonaqları restoranın girecəyində qarşılayırlar. Gülnar Banini qucaqlayır.

Toy şənliyi. Rəqslər... Mahnılar... Gülnar qrafla rəqs edir. Baninin qüssəli gözləri onlardadır. Şampan içir. Sonra papiros götürür və çantasından alışqan çıxarır; bu zaman gözü zərfe sataşır. Açıb oxuyur. Xuanın kadrarxası səsi eşidilir:

"Sevgilim mənim, ola bilsin ki, deyəcəyim sözlər səni incitsin, amma deməliyəm, mütləq deməliyəm: hər ikimizçün bu, vacibdir. Biz daha görüşə bilmərik, bir yerdə ola bilmərik. Mən həddindən artıq azad bir adamam, hədsiz dərəcədə anarxistəm, lap hesab elə ki, xudbin bir insanam, ona görə də ən gözəl, sevimli qadınla belə, həyatımı bağlaya bilmərəm. Lacivərd dəniz sahilində keçirdiyim günlərə görə sənə minnətdaram. Bu mənasız dünyada bizə qalan yalnız xatirələrdir. Sənin vəfasız dostun Xuan".

Və birdən Baninin gözləri qarşısında hər şey axmağa başlayır: qonaqlar, musiqiçilər, rəqs edənlər, hər şey bir-birinə qarışb qeyri-müəyyən şəkllə düşür. Heç özü də fərqi nə varmadan, fujerinə şampan süzüb içir; sonra daha bir fujer, daha birini də...

Rəqs edən Gülnarla qrafın təsvirləri yayılıb axır. Banin tez yerindən qalxıb səndələyə-səndələyə qadın otağına tərəf gedir, ayaqyoluna girir, oturacağı əyləşir. O, nə vaxtsa, lap ilk gənclik illərində olduğu kimi, ruh düşgünlüyünə qapılmış, reallıqdan qopmuş bir haldadır.

Gülnarla qraf masa arxasında oturublar.

Gülzar (kimdənsə soruşur):

- Bəs, Banu hanı?

- Ayaqyoluna getdi. Özü də çoxdan gedib, deyəsən, halı pis idi.

Gülzar qalxıb ayaqyoluna gedir. Ayaqyolunun qapısı bağlıdır.

Gülzar:

- Ulya, ordasan?

Cavab gəlmir.

Gülzar (qapını döyür):

- Kim var orda? Cavab verin!

Yenə cavab yoxdur.

Gülzar:

- Ulya, bilirəm, ordasan, sarsaqlıq eləmə, aç qapını...

Heç bir səs-səmir yoxdur.

Gülzar:

- Bu saat qarsonu çağırıram. Eşidirsən, sənnənəm, bədi, aç qapını... (Çığırır). Yox, ona nəse olub. Kömək edin. İlahi, mən indi neyləyim? Kişiləri çağırmaq lazımdı, vurub qapını sındırırlar.

Banin qapını açır, özünü Gülnarın üstünə atıb onu qucaqlayır, hönkür-hönkür ağlayır və tir-tir titrəyir.

- Yadımdadır? - hiçqıra-hıçqıra soruşur, - jəsmın sarmaşıqlı eyvanımız yadımdadı? Bizim qayalıqlar, qum təpələri?!

Gülzar (təəccüblə):

- Nə olub ey, axı, sənə? Yuxu görürsən?

-Axı, biz də nənələrimiz kimi çadra salsaydıq, daha xoşbəxt olardıq... Nə işlə bağlı, nə kişilərlə heç bir problemimiz olmazdı, heç bir azadlıq-zad da lazım deyildi.

Gülzar:

- Yaxşı, bədi, yoxsa indi mən də ağlayaram.

- Ah, Gülzar, Gülzar, bilseydin mən necə bədbəxtəm...

Baninin otağı. O, divanda uzanıb. Qapı döyülür; durub açır. Bunindir gələn; kəndərdə durub.

Bunin:

- Salam, Banin Mirzoyevna. Teffi mənə dedi ki, siz harasa gedibmişsiz, amma artıq qayıdıb gəlmisiz. Bir məsələylə bağlı gəlmişəm yanınıza.

- Buyurun, keçin içəri.

Bunin:

- Düzü, heç bilmirəm qarşınızda nə boyda günah işlətmişəm ki, siz belə qəfildən yox olduz, hətta xəbərdar da etmədiz məni. Amma bu, sizin haqqınızdı. Mənsə gəlmişəm ki, sizdən xahiş eləyəm, bizim boş-mənasız tanışlığımızı birdəfəlik tamam qurtaraq, mənim sizə zarafatyana yazıb göndərdiyim məktubları da qaytarasız özümə. Ya da onları mənim yanımda yandıra da bilərsiz ki, nə vaxtsa, kiminsə əlinə keçməsin. Yoxsa, bir də görərsən kimsə onları zarafat yox, həqiqət kimi qəbul edə bilər. Əgər mənim bu sonuncu xahişimi yerinə yetirərsizsə, hədsiz dərəcədə minnətdar ollam. Əvəzində öz şəklimi sizə yadigar qoyuram.

Bunin fotosəklini - portretini Baninə verir.

Banin:

- Portretə görə çox sağ olun, amma sizə olan hörmətimə baxmayaraq, mən o məktubları nə qaytaracam sizə, nə də yandıracam. Hətta siz onları dediyiniz kimi, zarafatyana yazsanız da.

- Sizə nə var, götürüb dərc də elətdirə bilərsiz onları. Təsəvvür edirsiniz

Vera Nikolayevna necə məyus olar, necə pis təsir edər ona...

- Hə, axır ki, həqiqətən gözəl qadın olan arvadınız yadınıza düşdü. Söz verirəm sizə, nə sizin sağlığınızda, nə də Vera Nikolayevnanın sağlığında o məktublar dərc olunmayacaq.

Bunin onun yenilməyəcəyini hiss edincə, vəziyyətlə barışmalı oldu.

Bunin:

- Siz həmişəki kimi qəddarsız, biz, demək olar ki, bir ildir görüşmürük, düşünürdüm yaşlaşdıqca yumşalarsız.

- Yaşımdan gileylənmək hələ tezdi mənə.

- Siz gerek ki, saçınızı rəngləmişiz.

- Bəli, sevgilim cavan bir oğlandır, yaş fərqlərini nəzərə çarpdırmaq olmaz.

Bunin dinməzcə qalxır və qapıya doğru gedir.

Banin (onun arxasınca):

- Arxayın olun, ürəyinizə də qəti salıb-eləməyin, heç bir sevgilim-zadım yoxdu mənim.

Bunin dinməzcə, xudahafizləşmədən qapıdan çıxır, pillələrlə ağır-ağır aşağı düşməyə başlayır. Mərtəbəarası meydançada dayanıb arxaya, yuxarı baxır.

Banin hələ də qapının ağzında durub baxışları ilə onu yola salır.

Bunin:

- Eh, Banin, Banin... - dönüb yenə əvvəlki təmkini ilə pillələri düşməkdə davam edir.

Banin bir xeyli onun arxasınca baxır, sonra otağa keçib pəncərədən izləyir.

Bunin əl ağacına söykənərək, yavaş-yavaş küçəni keçir, tədricən uzaqlaşır və nəhayət, gözədən itir.

Banin onun portretini rəfdə Komissarın portreti ilə yanaşı qoyur, sonra adətən Buninin oturduğu kresloya əyləşir və xeyli müddət onun portretinə baxır.

...Banin yenə həmin kreslodə əyləşib, amma başqa yaşda. Bu, fotoların dəyişməsi deyil; qrim ustasının sayəsində biz onu hər dəfə canlı olaraq eyni kreslodə, eyni vəziyyətdə, amma müxtəlif yaşlarda, ta 87 yaşına qədər, oturan görürük. Ən nəhayət, o, Buninin qara çərçivəli şəklinə baxır... Və...

Və yazı:

Bunin 1953-cü ildə Parisdə vəfat edib. Banin də elə orda, 1992-ci ildə dünyasını dəyişib. O, İvan Alekseyeviç Buninin ölümündən sonra 39 il yaşayıb.

**2015-ci ilin yayı,
Zuğulba**

♦ P o e z i y a

Gülnarə CƏMALƏDDİN

BALIQLAR AĞLAMAZLAR Kİ...

Mələklər qonası çiyinləri yox,
Su yuyub aparar günahlarını.
Balıqların gözləri
su rəngində,
dupduru.
Balıqlar,
balıqlar ağlamazlar ki...
Gorları yox,
kəfən geyməzlər
əyinlərinə.
dünyanın
alını-qalını
balıqlar almazlar
eyinlərinə.
Naqqalar,
kilkələr,
sazan balıqlar.
hərdən su yolunu azan balıqlar.
bu paşa balıqlar,
bu xan balıqlar.
Bu naşı balıqlar,
bu xam balıqlar,
tilova düşərlər,
tora düşərlər,
balıqlar,
balıqlar ağlamazlar ki...

DUA

Qoru, duyub-duymadığım
hər şeyi.
Sevib-sevmədiyim hər kəsi.
dənizdə balıqları,
göydə quşları,
yerdə qullarını qadadan qoru,
qoru, özün üçün
günahlardan məni,
çünki dəli kimi sevirəm SƏN-i.

MƏN DAHA SƏNİ SEVƏCƏK QƏDƏR...

Gözüm günahlara,
Könlüm sevdalara,
Dilim yalanlara alışdı.
Öldürdüm,
bir günahsız kəpənəyin
günahına batdım.
Mən daha
səni sevəcəm qədər
məsum deyiləm, zavallım!

Atalar
ata ocağında
artıq olanda,
Analar
artıq yaşadığı üçün
utananda,
dünyanın
ən xanım qızları
çiyinlər üstə gəlin köçəndə,
kişilərin əli
dizinə dirənəndə,
ölümün ən gözəl,
ən dadlı vaxtı olur, körpə.
Torpaq yiyəsiz olanda,
Adam urvatsız.
Şər vaxtı
xaraba bir evin damında
bayquş ulayanda,
ölümün ən gözəl,
ən dadlı vaxtı olur, körpə.
Şər bəxtinə güləndə,
dörd divar arasında
tək - tənha,
Yaşlı bir qadın öləndə

Və külək əsəndə
divarların səssizliyindən
qulaqların
inim - inim inləyəndə,
ölümün ən gözəl,
ən dadlı vaxtı olur, körpə.

Mən öylə bir yerdəyəm,
Mən öylə bir zamanda.
SƏN -i gəzirəm,
SƏN-i
Bu can ilə cahanda.

Qapı-qapı dolaşdım,
Toz-torpağa bulaşdım.
Sükür!
SƏN-ə ulaşdım,
Əl çəkdim bu məkandan.

Ovuc-ovuc dən kimi
Torpaqlara əkildim.
Vardan, yoxa çəkildim
SƏN-i bildiyim andan.

Gəlib çıxmadı
başibatmış qaranquş,
bu yaz elə gecikdi ki...
Dedim bəlkə
yaz gələndə
anam gələ,
evini sahmana salmağa.
Səməni göyərtməyə
elə tələsərdi anam.
Yaz da vaxtında gələrdi,
bəlkə də tez.
Qoxlayıb keçərdi bənövşələri
dəyməzdi,
Elə bilərdi
inciyər yaz.
Amma
anam quşlar misalı
Payızda köçüb getdi.
Gəlib çıxmadı
başibatmış qaranquş
Bu yaz elə gecikdi ki...

MƏN SƏNİ ELƏ SEVİRDİM, VƏTƏN

Mən səni elə sevirdim, VƏTƏN,
Şəhid qəbirlərinə
 qərənfillər düzülməmişdi,
Xocalı əsir düşməmişdi.
Mən səni elə sevirdim, VƏTƏN,
Quşlar göy üzünü sevəntək.
Mən səni elə sevirdim, VƏTƏN,
Pioner balaların gül daşıyırdı
Bolşeviklərin bəzəkli məzarına,
Proletar balaların inanırdı
Kommunizm nagılına.
Bir də
səni o cürə sevməmək
o vaxt
Gəlməzdi heç kəsin ağına.
Mən səni elə sevirdim, VƏTƏN!
Çünki
sən
məndən çox,
özgənin idin
o vaxt.

ALLAHINI SAYMAYAN UŞAQ

Mən bir sevda yaşında,
Sən bir məzar başında
 oynayan uşaq.
Nə olar daş olanda,
Torpağın da,
daşın da
Allahı var,
Allahını saymayan uşaq.

Çıxıbsan
ağac başına,
Çatarsan
ölüm yaşına,
Tanrın bir məzar
 daşına
Bükər səni,
Allahını qarğıyan uşaq.

Ölümə çapırsan
qamış atında,
Bir şeytan işi var,
vallah, zatında.
Üzüb ayağını torpağın üstədən,
Ay uşaq,

ay bala,
göyə çəkmə çox,
Bir də görərsən,
Tanrının ehtiyacı yox,
bəndəyə
sən adında,
Allahıyla çilingağac oynayan uşaq.

Bu adamların göz yaşından
Qara torpaq çiçəkləməz.
Bu qar gülü qar altında
Daha belə göyçəkləməz.

Bu yağan yağışlardan
Qara xallı,
al lalələr göyərəcək.
Bu quşbaşı yağan qarda
Adamlar quşlar kimi
pəncərələrdə donub, öləcək.
Ölüm elə ucuzlaşacaq,
ölməyə də heyfə gələcək
adamin.
Daha ölmək istəməyəcək,
dünyanın
ən çox ölmək istəyən adamı.

Qoymadılar,
daş atdılar
şüşə ürəyimi
neçə yol
qırdılar,
çatlatdılar.
Yoxsa mən adam doğulmuşdum
adam olacaqdım
amma
sapand daşıyla
ən çox sevdiyim qaranquşu
qanadından vurdular.
Qanadı qırılan quş
Yaşamadı,
bələndi öz qanına.
Anam Allahı köməyə çağıranda
göyə baxardı.
öləndə
qapıya baxdı
bir də

bir də nakam balasının şəklinə.
mən anamı itirəndən
dünya anasız qaldı.
Çiynim qırılsın
qoymadılar
anamı özüm alım çiynimə.
Atamın ölümü kişiydi
güclüydü əlləri kimi.
qırılmışdılar ürəyini
qırılmış ürəyini
ovcuna yığıb getdi.
Gözüm tökülsün
qoymadılar atamı
atamı
özüm ağlayım doyunca.
dedilər gedənin ardınca ağlamaq
gəlmir
gəlmir
Allahın xoşuna.
qaldırıb özümü
çırpdım
çırpdım dünyanın başına.

MƏNDƏN OLSAYDI

Bu abi-kövsər iksirin
İçərdim... məndən olsaydı.
Seçimi lövhi -məhfuzdan
Seçərdim... məndən olsaydı.

Qarayla bildim ağını,
Şeytanla böldüm sağımı,
Ahım ilə Qaf dağı
Yıxardım... məndən olsaydı.

Dustağam, dardı mədfənim,
Bu hücrədə çıxdı canım.
Yırtıb ruhumun kəfənin
Çıxardım... məndən olsaydı.

Əvvəli
iməkləməkdi,
sürünməkdi,
hər kəsin üzünə
gülümsəməkdi.
Başının üstündə Allahdı,
ayağının altında torpaqdi.
Anladıqca,

anladıqca,
işin-peşən ağlamaqdı.
Axırı
beş arşın ağdı,
bir ovuc torpaqdı.
Yaşamaq
öz-özünlə
gizlənpaç oynamaqdı.

QIRMIZI QIRMIZI

Çiçəklər açar bağçada,
Açar
Qırmızı
Qırmızı.
Güllələr açar bağrımda,
Açar
Qırmızı
Qırmızı.
Bir qız oynar,
əlləri
xınalı
xınalı
o qız mənim yaşıdım,
ölsə onu kim ağlar
qırmızı
qırmızı.
bu evlər
uzun evlər,
divin canı bacada,
səni əcəl aparır,
mən qaldım
bu gecə də.
nar gülü
nar çiçəyi
qırmızı
qırmızı
budaqların qoynunda,
nar gizlənib
nar gülür
qırmızı
qırmızı....

Payız leysanları başlar içində,
Talayar ruhunu payız sazağı.
Başlar qəribliyi qoca dünyanın
Doğmalar köçəndə,
dostlar köçəndə.

Kədər cilvələnər, dərd daldalanar,
Tutaş kirpiyində titrər göz yaşı,
Ələnər başına dünyanın daşı
Doğmalar köçəndə,
dostlar köçəndə.

Bir qapı çırpılar üzünə qəfil,
Azalar dünyaya ərkin, gileyin,
Sıxılar qüssədən, qəmdən ürəyin
Doğmalar köçəndə,
dostlar köçəndə.

MƏNİM GƏNCLİYİM

Xarabalıqda bitən çiçək kimiydi
Mənim gəncliyim.
Ləçəkləri qəlpələrdən didik-didik,
Cırıq-cırıqdı.
Mənim gəncliyim
yalın ayaqlarla
Azadlığı üçün yürüdü meydanlara.
Sənin tay-tuşların
ata olur
ana olur
gəlin olur
gənc dost!
Mənim tay-tuşlarım
əsir düşdü
şəhid oldu.
Biz hər səhər mərmə səsində oyanıb
hər gecə quşlar kimi mürgülədik.
Sənin tay-tuşların
nəğmə qoşur
şeyr yazır.
Biz cəsədlərlə torpağa yazdıq ən gözəl şeirimizi.
Aynalara baxıb saçlarımıza sığal çəkmədik,
Aynalar utanar deyə
örtük aynaların üzünü
Ağ mələfələrlə
Hər gün gözlərimiz danışdı
kipriklərimizin titrəyişilə
Və hər gün ağı dedik
səngərlərdə ölən gəncliyimizə.
Sən indi gəncsən,
güclüsən,
gözəlsən,
Qoy olsun.
Amma mən gəncliyimi yaşamadım desəm,
gülmə.

Biz ağaclara
divarlara
torpaqlara yazdıq ismimizi qanımızla
İtkin düşməsin deyə.
Nə nimdaş paltarımızdan
Nə də yalın ayaqlarımızdan utandıq.
Yalnız düşməyə əsir düşən bayrağımızdan
Bir də
bir də
şəhid olan dostlarımızdan
utandıq
gənc dost.

MİQRANTLARA

Bu bayram günündə şorqoğal yerinə
Duzlu göz yaşlarını dadıb,
Gözlərinin kədərilə tox mikrofonlara
Ümid yeri kimi boylanmış uşaq.
Haqlı çıxdı, deyəsən,
"ümid qarın doyurmaz" deyənlər.
Ümiddən başqa
adama heç nə vermir,
vermir
bu zalım mikrofon da.
Sənə necə təsəlli verim,
Deyim
gözlə, bahar gəlsin
Ağaclar çiçəkləsin,
Kipriklərin tumurcuqlamasın
bə sonra...
Axı ölüm heç kəsə aman vermir
heç kəsi gözləmir
Heç nəyə baxmır.
Rəngi getmiş şəkil kimisən, körpə
nə üzlə baxım üzünə?!
Allahın kölgəsini çəkdilər üstündən,
Çətin olur yaşamaq
Allahın kölgəsi olmayan yerdə.
Bir bənövşə göndərmək istədim sənə
Bahar sovqatı kimi,
Duruşundan eynən sənə bənzəyən,
Amma yox...
Qorxdum
ölüm qoxusuna alışmış körpə ürəyin
bənövşə qoxusuna tab gətirməyə.
Bu bayram günündə sənə
bayramın mübarək
deyə bilmirəm
qorxuram qəlbinə toxunar

adına qara çadırlar qurulur
qərib məmləkətlərdə.
o sığınacaqlara bahar gəlmir
o sığınacaqlarda bahar çiçəkləmir
orda bahar bayram eləmir, körpə
ölüm çiçəkləyən yerdə
bayramı qara gəlir körpələrin də.

Xarabadır
Uçuq yurddur
Qəm
Sinəm üstə bir qurddur.
Ölüm də məni qorxutmur
Ulama, bayquş, ulama

SU

Uşaq kimi üzümə
matdım - matdım
baxan su,
dağları qayaları
altdan - altdan
yıxan su.

MƏN SƏNİ BELƏ TANIDIM, HƏYAT

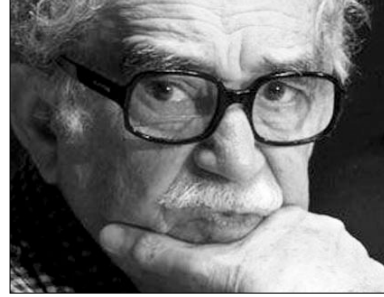
Sən atamın dərdi qədər kübar,
Anamın göz yaşları qədər zalım.
Bir uşaq oynucağı kimi aldadıcı,
Bir yalan qədər məsum.
Daşlara adlar yazacaq qədər
vəfasız...

◆ Y e n i t ə r c ü m ə l ə r

Qabriel QARSİA MARKES

İTMİŞ ÇAĞLARIN DƏNİZİ

◆ Hekayə

Yanvarın sonuna yaxın dəniz coşub-bulanar, qəsəbəyə qalaq-qalaq zibil gətirərdi; bir neçə həftədən sonra isə, onun pis ovqatı hamıya yoluxardı. Bundan sonra elədiyin işlərin hamısı, sanki mənasını itirərdi, hər halda bu, azı, gələn dekabra qədər çəkərdi, odur ki, hamı səkkizdən sonra yatmağa gedərdi.

Amma senyor Erbertin gəldiyi il dəniz korlanmadı, heç fevralda da. Əksinə, gündən-günə daha da sakitləşməyə və daha çox işıldamağa başladı, martın ilk gecələrində isə qızılgül ətri yaydı.

Tobias bunu duymuşdu. Onun qanı yengeclərin xoşuna gəldiyindən, gecənin çox hissəsini onları yatağından qovmaqla keçirirdi, ta külək dənizdən əsməyə başlayana qədər - yalnız onda, nəhayət, yuxulamaq olardı. Uzun sürən yuxusuz saatlar ərzində o, havadakı ən cüzi dəyişiklikləri belə ayırd etməyi öyrənmişdi. Qızılgül ətrini duyarkən, bu ətrin dənizdən gəldiyinə əmin olması üçün qapını açmasına ehtiyac yox idi.

Yuxudan gec durdu. Klotilda patioda ocaq qalayırdı.

Sahildən sərin meh əsirdi və hər bir ulduz öz yerində idi, bununla belə, dəniz elə işıldayırdı ki, üfünün üzərindəkiləri saymaq çətinləşmişdi. Kofe içərkən Tobias, gecə duyduğu ətrin dadını damağında hiss elədi və onu xatırlayıb dedi:

- Bu gecə qəribə bir şey baş verdi.

Klotilda, sözsüz ki, heç nə hiss eləməmişdi, elə bərk yuxulamışdı ki, heç yuxuda gördüklərini belə xatırlamırdı.

- Hər yerə qızılgül ətri yayılmışdı, - Tobias dedi, - həm də əminəm ki, bu qoxu dənizdən gəlirdi.

- Mən qızılgül ətrinin necə olduğunu bilmirəm, - Klotilda dedi.

Əslində, bu, elə belə də idi. Qəsəbə torpağı quraq olduğundan məhsul verməzdi, dördde biri selitraydı və yalnız ara-sıra kimse buraya gül dəstəsi gətirərdi ki, dənizin ölümlər gömülən sularına atсын.

- Quakamayyaldan olan, dənizdə batmış kişinin də belə ətri var idi, - dedi Tobias.

- Əlbəttə, - Klotilda qımışdı, - əgər yaxşı iy gəlibsə, əmin ola bilərsən, bu, dənizlik deyil.

Həqiqətən də dəniz bədxah idi. Balıqçı torlarının lil-palçıqdan başqa heç nə çıxara bilmədiyi bir vaxtda, görərdin ki, dənizin çəkilmə vaxtı, qəsəbə küçələri ölü balıqlarla dolu olur. Dinamit də ki, yalnız nə vaxtsa batıb qalmış gəmilərin sınıqlarını üzə çıxarırdı.

Qəsəbədə qalmış o biri azsaylı qadınlar da, Klotilda kimi daim hirsli olurdular. Qoca Xakobun arvadı da eləcə həmin səhər həmişəkindən tez oyanmışdı, evi yığışdırmış və üzündəki amansız ifadə ilə səhər yeməyinə oturmuşdu.

- Mənim son istəyim, - ərinə dedi, - məni diri-diri dəfn eləsinlər.

Bunu elə dedi ki, elə bil ölüm yatağında idi, halbuki masa arxasında oturmuşdu, otağın iri pəncərələrindən isə mart səhərinin işığı axıb bütün evi doldururdu. Qarşısında oturmuş qoca Xakob, hərgünkü aclığına səbrlə tab gətirirdi; arvadını olduqca çox və lap çoxdan sevirdi, belə ki, əgər söhbət arvadından getmirdisə, başqa heç kəsin dərini başa düşməzdi.

- Mən, bütün mərifətli adamlar kimi məni də torpağa basdıracaqlarından xəbərdar ola-ola ölmək istəyirəm, - deyə davam etdi, - Buna əmin olmağımın isə yeganə üsulu - buradan getmək və insanlara yalvarmaqdır ki, məni diri-diri basdırsınlar.

- Heç kəsə yalvarmağın lazım deyil, qoca Xakob, - bacardıqca sakit səsle dilləndi. - Özüm səninlə gedəcəm.

- Onda gedək, - arvadı dedi, - çünki mən tezliklə öləcəm.

Qoca Xakob diqqətlə onu süzdü. Arvadının yalnız gözləriydi cavan qalan. Bir dəriydi, bir sümük və təpədən-dırnağa, hələ əyyami-qədimdən qısır qalmış bu torpağa bənzəyirdi.

- Bu gün sən bambaşqa görünürsən, - dedi.

- Gecə, - qadın köksünü ötürdü, - qızılgül ətri duydum.

- Qoy bu səni narahat eləməsin, - qoca Xakob ona təskinlik verdi. - Biz kasıb-kusublarla belə şeylər olur.

- İş onda deyil, - qadın dedi. - Mən həmişə dua eləmişəm ki, öləcəyimi öncədən bildirsinlər - bu dənizdən uzaq bir yerdə ölmək istəmişəm. Qəsəbəyə yayılan qızılgül ətri - yaradanın işarəsindən başqa bir şey deyil.

Arvadından bəzi işləri yoluna qoyuncaya qədər gözləməsini xahiş etməkdən başqa, qoca Xakobun sözü qalmadı. Nə vaxtsa eşitmişdi ki, deyərlemiş, ölüm əcəllə deyil, ürəyə dammaqla gəlir, ona görə də arvadının dedikləri onu ciddi şəkildə təşvişə saldı. O, hətta götür-qoy etdi ki, əgər arvadının vaxtı tamamdırsa, bəlkə doğrudan da onu diri-diri basdırmaq lazımdır?

Doqquzda, qabaqlar dükən olmuş otağı açdı. Qapı taylarının yanına iki stul və üstündə dama taxtası olan balaca stolu qoyub, bütün səhəri təsadüfi rəqiblərlə dama oynadı. Bu yerdən o, bərbad olmuş qəsəbəni, evlərin qopub-tökülən, üstündə günəşin yandırıdığı köhnə boyaların izləri qalmış divarlarını və küçənin axırındakı dəniz zolağını görə bilirdi.

Naharqabağı o, həmişəki kimi, don Maksimo Qomeslə oynadı. İki vətəndaş müharibəsindən dipdiri çıxmış və yalnız üçüncüsündə bir gözünü itirmiş bu adamdan yaxşı rəqibi, qoca Xakob təsəvvürünə gətirə bilmirdi. O, qəsdən bir əl uduzdu ki, rəqib qalıb ikincisini də oynasın.

- Bir mənə deyin, don Maksimo, - soruşdu, - Siz öz arvadınızı diri-diri basdırı bilərdizmi?

- Əlbəttə, - don Maksimo Qomes dedi. - İnanın, heç əlim də əsməzdi.

Qoca Xakob karıxıb susdu. Sonra, bilərəkdən öz vacib damalarını rəqibə verib, köksünü ötürdü:

- Sözümlə ona gətirirəm ki, Petra, deyəsən, ölməyə hazırlaşır.

Don Maksimonun heç tükü də tərpənmədi.

- Elə isə, - dedi, - siz onu diri-diri basdırmalı olmayacaqsız.

O, iki daşı “yedi” və birini damaya çıxartdı. Bundan sonra kədərən yaşarmış tək gözünü rəqibinə yönəltdi.

- Nə olub ki ona?

- Gecə, - deyərək qoca Xakob izah elədi, - qızılgül ətri duyub.

- Onda gərək qəsəbənin yarısı qırıla, - don Maksimo Qomes dedi. - Səhərin gözü açılıb ki hamı elə bundan danışır.

Qoca Xakob çox zəhmətə qatlaşmalıydı ki, onun xətrinə dəymədən ona yenidən uduzsun. O, stol-stulu yığışdırdı, dükanı bağladı və qızılgül ətrini duymuş bir adam axtarmağa yollandı. Amma yalnız Tobias bunu əminliklə təsdiqləyə bilərdi. Ona görə də qoca Xakob ondan xahiş elədi ki, bir onlara dəysin, guya təsadüfən gəlibmiş kimi, hər şeyi onun arvadına danışsın.

Tobias razılaşdı. Saat dördə qonaqlıq üçün geyinib-kecindi və qoca Xakobun arvadının bütün günü əziyyət çəkə-çəkə ərinə matəm paltarı hazırladığı içəri eyvanda peyda oldu.

O, elə sakit daxil oldu ki, qadın dik atıldı.

- Allah, sən saxla, - çığırdı. - Elə bildim həzrəti Cəbrayıl gəldi.

- İndi görürsüz ki, səhv eləmisiz? - Tobias dedi. - Bu, mənəm, gəldim sizə bir şey barədə danışım.

Qadın eynəyini düzəldib yenidən öz işinə girdi.

- Bilirəm, nə barədə... - dedi.

- Tapa bilməzsiz, - Tobias dedi.

- Gecə qızılgül ətri duymusan.

- Hardan bilirsiniz? - Tobias çaşıb qaldı.

- Mənim bu yaşımda, - qadın dedi, - adamın düşüncələrə o qədər vaxtı olur ki, az qalır falçı olsun.

Dükan arxasındakı otağın arakəsməsi dalından xəlvətcə qulaq asan Qoca Xakob utana-utana dikəldi.

- Buna nə deyəcəksən, arvad? - arakəsmə arxasından qışqırdı. Arxa tərəfdən dolanıb içəri eyvana gəldi. - Deməli, bu, sənin düşündüyün şey deyil.

- Bu oğlan hər şeyi özündən uydurur, - arvadı başını qaldırmadan dedi. - O, heç nə hiss eləməyib.

- Saat on birə yaxın, - Tobias dedi, - mən yengəcləri qovurdum.

Qadın yaxalığı tikib qurtardı.

- Uydurmadır, - qadın təkrar elədi. - Hamı bilir ki, sən gopçusan. - Sapi dişlə qırdı və eynəyinin üstündən Tobiasa baxdı, - Bir şeyi anlamıram - bu qədər çalışmışan: ayaqqabılarını təmizləmişən, saçlarını pomadalamışan - hamısı da ona görə ki, gəlib mənə hörmətsizlik eləyəsən.

Həmin gündən Tobias dənizi güdməyə başladı. O, patiodakı eyvanda qamak asdı və hamı yatanda dünyada nələrin baş verdiyini təəccüblə dinləyə-dinləyə, gecələri sərəsər gözlədi. Hər gecə qamakin dirəklərlə qalxıb ona yetişmək istəyən yengəclərin fədakarlıqla cırmaqlaşdıqlarını eşitdi və onlar öz cəhdlərindən yorulana qədər, daha neçə-neçə gecələr keçdi. Klotildanın yatış tərzindən agah oldu. Sən demə, o, fleytaya bənzər səs çıxarırmış, səs, istilər artıqca nazilir və ağır iyul yuxusunda, bu fit, tək not üstündə ahəstə səslənirmiş.

Tobias dənizi əvvəl-əvvəl müşahidə edəndə, o, bunu, dənizi yaxşı tanıyanların etdiyi kimi - üfüqdəki bir nöqtəyə gözlərini zilləyərək edirdi. Dənizin, öz rəngini necə dəyişdiyinin şahidi olurdu. Necə bulanmasını, köpüklü, palçıqlı olmasını və leysan yağışlar onun mədəsini bulandıranda, nəhəng tullantıları sahilə necə tüpürdüyünü görürdü. Sonra yavaş-yavaş Tobias, dənizi daha yaxşı tanıyanların etdiyi kimi müşahidə eləməyi öyrəndi

- elələri bəlkə də dənizə heç baxmazlar, amma onu heç yuxularında da gözdən qoymazlar.

Avqustda qoca Xakobun arvadı öldü. Səhər, yatağında ölmüş tapdılar və onu da başqa ölənlər kimi dənizə atmalı oldular - gülsüz-çiçəksiz.

Tobias isə hələ də gözləyirdi. O qədər çox gözləmişdi ki, gözləmək onun həyatının mənasına çevrilmişdi. Bir gecə qamakında mürgüləyərkən, ona elə gəldi ki, havada nə isə dəyişdi. Yapon paroxodunun düz limanın yaxınlığında çürük soğan boşaltdığı vaxtlar kimi, yenə də bir cür qoxu gəlib-getməyə başladı.

Sonra qoxu havada durğunlaşdı və dan yeri ağarana qədər itmədi. Sonra adama elə gəldi ki, onu artıq ələ götürüb göstərmək olar və yalnız onda, Tobias qamaktan tullanıb Klotildanın otağına girdi. Bir neçə dəfə onu silkələdi.

- Bax, gəlib, - Tobias ona dedi.

Klotilda qalxmaq üçün barmaqları ilə qoxunu hörümçək toru kimi aalamalı oldu. Sonra yenidən isti yatağa sərilədi.

- Cəhənnəm ol, - dedi.

Tobias bir tullanışla qapının yanında oldu, küçənin ortasına qaçıb bağırırdı. Var gücüylə bağırırdı, sonra nəfəsini dərdi və yenidən bağırırdı, bir az gözlədi və dərinədən nəfəs aldı - dəniz üzərindəki qoxu itməmişdi. Amma heç kim onun səsinə hay vermədi. Onda o, bütün evlərin qapılarını döyməyə başladı, hətta adam yaşamayan evlərin də, o vaxta qədər ki, bu vəlvələyə itlər də qarışdı və hamını oyatdılar.

Çoxu bu qoxunu hiss etmədi. Əvəzində başqaları, ən çox da qocalar, sahilə üz tutdular ki, bu ətirdən zövq alsınlar. Qoxu elə qatı idi ki, keçmiş həyatdan qalan başqa qoxuların hamısını tərtəmiz sıxışdırıb çıxarırdı. Sübh tezdən o, elə təmiz idi ki, adam nəfəs almağa qıymırdı. Bəziləri doyub evə qayıtdılar. Çoxu qaldı ki, qalan yuxularını sahilə alsınlar.

Tobias, az qala, bütün günü yuxuladı. Klotilda onun yanına yalnız siesta vaxtı qalxa bildi və bütün axşamı, patioya çıxan qapını açıq qoyub, yataqda oynadı. Əvvəl onlar soxulcanlar sayaq sarmaşdılar, sonra həmin şeyi dovşanlar kimi elədilər, axıra yaxın isə - tısbağalar kimi, sonra qaş qaraldı və dünya toranlaşdı. Hava hələ də qızılgül rayihəsi saçdı. Arabir otağa haradansa musiqi səsi uçub gəlirdi.

- Katarinodadır, - Klotilda dedi. - Yəqin yanına kimsə gəlib.

Üç kişi və bir qadın gəlmişdi. Katarino fikirləşdi ki, hələ yenə də gələn olar və radiolanı qaydaya salmağa çalışdı. Amma özü bacarmadı, ona görə də Panço Aparesidodan xahiş elədi, çünki o, həmişə bekar olduğundan hər şeyi bacarırdı, hələ üstəlik, onun alətlər dolu qutusu və bacarıqlı əlləri də var idi.

Katarinonun dükanı bir qədər uzaqda, sahilə olan taxta binada yerləşirdi. İçərisində balaca stollar və stullar düzülmüş böyük otaq var idi və bir neçə otaq da evin o biri başında idi. Piştaxta arxasında oturmış üç kişi və bir qadın, Panço Aparesidonun işinə tamaşa edə-edə çoxlu içir və növbə ilə əsnəyirdilər. Xeyli cəhdlərdən sonra radiola, nəhayət ki, işləməyə başladı.

Uzaqdan gəlsə də, aydın eşidilən musiqini duyar-duymaz, adamlar səslərini kəsdilər. Onlar deməyə söz tapmayıb biri-birilərinə baxdılar və yalnız onda anladılar ki, sonuncu dəfə musiqi eşitdikləri vaxtdan bu yana nə qədər qocalıblarmış.

Tobias gördü ki, doqquzu keçib, amma hələ heç kim yatmayıb. Hamısı qapılarının ağzında oturub, günəş tutulmasının müşahidəsi zamanı zərurət qarşısında qalmış uşaq mütiliyi ilə, Katarinonun köhnə vollarına qulaq asırlar. Hər bir val sanki deyirdi - sən çoxdan ölmüsən, ya da elə bir şey haqda

deyirdi ki, onu sən çox-çox illər bundan qabaq günü sabah eləməliydin, amma hələ də eləməmişən - unutmusan, - bu, uzun xəstəlikdən sonra yeməyin dadını yenidən hiss eləməyə bənzəyirdi.

Musiqi on birə yaxın qurtardı. Çoxu yağış yağacağına əmin olub uzanıb yatdı, çünki dənizin üzərində qara bulud əmələ gəlmişdi. Amma bulud aşağı düşdü, bir az dənizin səthində dayandı, sonra isə suda əridi. Yuxarıda yalnız ulduzlar qaldı. Az sonra qəsəbədən dənizə əsmiş külək, geri dönərkən özüllə qızılgül ətri gətirdi.

- Mən axı sizə dedim, Xakob, - don Maksimo Qomes ucadan dedi. - O, yenə buradadır. Əminəm, - indi biz onu hər gecə hiss edəcəyik.

- Allah bunu götürməz, - qoca Xakob dedi. - Bu ətir - həyatımın mənə çox-çox gec verdiyi yeganə şeydir.

Onlar musiqiyə fikir vermədən, boş dükannda dama oynadılar. Xatirələri o qədər qədim idi ki, onları oyatmaq üçün yetərinəcə köhnə vallar yox idi.

- O ki qaldı mənə, mən bütün bunlara o qədər də çox inanmıram, - don Maksimo Qomes dedi, - Əgər bu qədər illəri çılpaq torpaqdan qida ala-ala, gül-çiçəkli bağça arzusunda olan qadınlarla birgə yaşasan, qərribə bir şey yoxdu, axırda burnuna bundan da betər iylər gələr, hələ inanarsan da ki, bunların hamısı həqiqətən baş verir.

- Elədir, amma biz bunu öz burnumuzla duyuruq, - qoca Xakob dedi.

- Bu boş şeydir, - don Maksimo Qomes qeyd etdi. - Mühəribə vaxtı, artıq inqilab qurtaranda, biz əsl komandır haqqında o qədər arzulamışdıq ki, gözümüzə hersoq Malboro görünürdü, dipdiri, əti ət, qanı qan. Mən onu öz gözlerimlə görmüşdüm, Xakob.

Artıq gecəyarıdan keçmişdi. Tək qalmış Xakob dükanı bağladı və lampanı yataq otağına apardı. İşıldayan dənizi çərçivəyə almış pəncərədən çöldəki qayanı gördü - ölüləri suya oradan tullayırdılar.

- Petra, - deyə sakitcə çağırırdı.

Qadın onu eşitmirdi. Bu dəqiqə o, Benqal körfəzinin bərq vuran günorta çağında üzürdü, sanki bir su gülü idi. O, başını qaldırdı ki, işıqlandırılmış vitraj arxasından baxan sayaq, suyun o üzündən nəhəng Atlantiki görsün. Amma o, öz ərinə görə bilmədi - bu vaxt əri dünyanın o biri başında yenə Katarinonun radiolasını eşidirdi.

- Bax, görürsən, - qoca Xakob dedi. - Heç yarım il yoxdur, hamı səni dəli hesab edirdi, indi isə özləri, səni öldürməyə səbəb olmuş bu ətrin şərəfinə bayram düzəldiblər.

O, lampanı söndürdü və yatağına girdi. Sakitcə, kirmək bilmədən, içini çəkə-çəkə qocasayağı ağladı və tezcə də yuxuya getdi.

- Gedərdim bu qəsəbədən, gedə bilsəydim, - yuxuda ağlaya-ağlaya dedi, - gedib cəhənnəm olardım bu xarabadan, iyirmicə peso pulum olsaydı.

Bu gecədən etibarən bir neçə həftə ərzində, dənizin səthi qızılgül qoxudu. O, taxta evlərin divarlarına, yeməklərə və içməli suya hopdu, elə bir yer qalmadı ki, orada olmasın. Çoxları qorxurdu ki, bu ətir onların öz nəcislərindən belə gəlir. Katarinonun dükanına gəlmiş kişilər və qadın cümə günü getdilər, amma şənbə günü böyük bir izdihamla geri döndülər. Bazar günü də adamlar gəldi. Onlar yemək və yatacaq sorağıyla, mümkün olan hər yerdə qaynaşırdılar, küçüllə getmək belə mümkün deyildi.

Elə bir ucdan gəlirdilər. Qəsəbədən həyat gedən vaxt, oranı tərk etmiş qadınlar da Katarinonun dükanına qayıtdılar. Onlar daha çox kökəlmiş və daha kobud bəzənmişdilər və dəbdə olan, heç kimə heç nəyi xatırlatmayan vallar gətirmişdilər. Qəsəbənin köhnə sakinlərindən bəziləri də qayıtmışdı. Vaxtilə getmişdilər ki, ciblərini haradasa pulla doldursunlar və indi qayıdıb öz

uğurlarından ağızdolusu danışdırlar, amma gedəndə əyinlərində nə idisə, elə indi də o idi. Musiqiçilər və lotereyalar, falçılar və muzdlu qatillər peyda olmuşdular, bir də boyunlarına canlı ilan dolamış, ölümsüzlük eliksiri satan adamlar. Onlar hələ bir neçə həftə ərzində gəlməkdə davam etdilər, hətta yağışlar başlayanda, dəniz coşmasıyla, qoxu itəndə də.

Axıncı gələnlərdən biri də keşiş oldu. O, hər yerdə gözə dəyir, çörəyini südlü qəhvəyə batıra-batıra yeyir və özünə qədər gələn şeylərin hamısını ya-vaş-yaş qadağan edirdi: lotoreyaları, yeni musiqini və o musiqiyə uyğun rəqs eləmək qaydalarını və hətta yenicə yaranmış sahilə yuxulamaq ənənəsini də. Bir axşam, Melçorun evində, o, dənizdən gələn qoxu haqqında vəz elədi.

- Səmalara şükür edək, mənim balalarım, - dedi, - zira bu qoxu tanrıdır.

Kimsə onun sözünü kəsdi:

- Haradan bilirsiniz, padre, siz ki, hələ o qoxunu duymamısınız?

- Əhdi-ətiqdə, - deyə cavab verdi, - bu qoxu barədə çox aydın yazılıb. Bu qəsəbə tanrı tərəfindən seçilib.

Tobias, somnambul kimi, hamılıqla keçirilən şənliklər zamanı gah orada, gah burada görünməkdə idi. O, arvadına pul gətirdi və Klotilda pulun nə olduğunu bildi. Onlar öz xəyallarında ruletka oynayır, çoxlu pul udur, sonra hamısını sayır və uda biləcəkləri pulun məbləği ilə özlərini təsəvvürəgəlməz varlı hiss edirdilər. Amma axşamların birində yalnız onlar deyil, həm də qəsəbəni basmış izdiham - hamısı birdən, xəyallarına yerləşməyəcək qədər çoxlu pul gördülər.

Bu, senyor Erbertin gəldiyi həmin axşam baş verdi. O, gözlənilmədən gəldi, küçənin ortasında masa qurub, üstünə ağzınacan əskinaslarla dolu iki böyük çamadan qoydu. Pul o qədər idi ki, əvvəl-əvvəl heç kim ona fikir vermədi, - onların həqiqətən pul olmasına inanmaq mümkün deyildi. Amma senyor Erbert zıncırovunu çalanda, axır ki, ona inandılar və yaxına gəlməyə başladılar ki, onu dinləsinlər.

- Mən dünyanın ən varlı adamıyam, - dedi. - Mənim pulum o qədər çoxdur ki, bilmirəm onları daha hara yığım. Amma bundan başqa, mənim o qədər böyük ürəyim var ki, sinəmə sığmır, ona görə də mən, dünyanı gəzmək və insan övladının problemlərini həzmək qərarına gəlmişəm.

O, yekəpər və pörtüsifət idi. Ucadan, fasiləsiz danışanda, sanki indicə qırılmış, yumşaq və süst əl-qolunu oynadırdı. Nitqi bir çərək saat davam etdi, sonra o, nəfəsini dərdi. Bunun ardınca yenə zıncırovunu silkələdi və danışmağa başladı. Nitqin ortasında izdihamdan kimsə şlyapasını yelləyib onun sözünü kəsdi:

- Qulaq asın, cənab, bu qədər danışmaq nəyə lazım, pulları paylamağa başlayın.

- Yox, yox, - senyor Erbert cavab verdi. - Elə-belə pul paylamaq nəinki mənasızdır, həm də ədalətsizdir.

Gözləri ilə axtarıb, sözünü kəsən adamı tapdı və işarə ilə yanına çağırırdı. İzdiham ona yol açdı.

- Hər şey ayrı cür olacaq, - senyor Erbert davam etdi, - bizim səbrsiz dostumuzun köməkliliyi ilə, indi var-dövlətin paylanılmasının ən ədalətli üsulunu sizə nümayiş etdirəcəyik. Adın nədir?

- Patrisio.

- Çox gözəl, Patrisio, - senyor Erbert dedi. - Hamıda olduğu kimi, sən də hələ bilmədiyin çoxdankı bir problemin varmı?

Patrisio şlyapasını çıxarıb başını yellədi.

- Nə problemdir?
- Mənim problemim odur ki, - Patrisio dedi, - pulum yoxdur.
- Sənə nə qədər lazımdır?
- Qırx səkkiz peso.

Senyor Erbert təntənəli nida ilə: "Qırx səkkiz peso", - deyərək təkrar elədi. İzdiham razılıqla uğuldadı.

- Çox gözəl, Patrisio, - senyor Erbert davam elədi, - İndi isə bizə de: sən nə bacarırsan?

- Çox şey.
- Birini seç, - senyor Erbert dedi, - Ən yaxşı bacardığını.
- Yaxşı, - Patrisio cavab verdi, - Mən quş səslərini yamsılaya bilirəm.

Yenə razılıq uğultusu eşidildi və senyor Erbert yığışanlara müraciət etdi:

- İndi isə, senyorlar, quş səslərini çox gözəl yamsılayan dostumuz Patrisio, qırx səkkiz müxtəlif quşun nəğməsinə bizə təqdim edəcək və bununla da özünün ən böyük problemini həll edəcək.

Bu zaman Patrisio, təəccüb içərisində susub qalmış izdihamın qarşısında, quş nəğmələrini yamsılamağa başladı. Gah fitlə, gah qarılıyla o, məlum quşların hamısını təsvir elədi, lazımi sayı yığmaq üçün isə, heç kəsə məlum olmayan quşlara keçdi. Cəh-cəh vurub bitirdikdən sonra, senyor Erbert, yığışanlardan alqışlamalarını xahiş etdi və ona qırx səkkiz peso pul verdi.

- İndi isə, - dedi, - növbə ilə yaxınlaşın. Sabahkı günün bu saatına qədər sizin problemlərinizi həll etmək üçün mən burada olacam.

Qoca Xakob, baş verən həngamə barədə, yaxınlıqdan keçən adamların danışığılarından eşidib bildi. Hər yeni xəbərlə onun ürəyi yekəlib yerinə sığmırdı, axırda hiss elədi ki, indicə ürəyi partlayacaq.

- Siz bu barədə nə düşünürsüz, qınqo? - deyə soruşdu.

Don Maksimo Qomes çiyinlərini çəkdi.

- Gərək ki o, filantropdur.

- Əgər mən nə isə eləməyi bacarsaydım, - qoca Xakob dedi, - mən də öz balaca problemimi həll edə bilərdim. Axı mənimki boş bir şeydir: iyirmicə peso.

- Siz əla dama oynayırırsız, - don Maksimo Qomes dedi.

Qoca Xakob sanki bu sözlərə fikir vermədi. Amma tək qalan kimi, oyun taxtası ilə damalar dolu qutunu qəzetə büküb, senyor Erbertlə təkbətək döyüşə yollandı. O, öz növbəsini gecəyarıya qədər gözlədi. Nəhayət, senyor Erbert öz çamadanlarını iki kişiye yüklədi və səhər görüşmək şərtlə vidalaşdı.

O, yatmağa getmədi. Çamadanlarını daşıyan kişilərin və öz problemləri ilə onların arxasınca dəstə ilə gələn adamların müşayiətilə Katarinonun dükanına gəldi. O, dalbadal problem həll edirdi və onları o qədər həll etdi ki, axırda yalnız qadınlar və problemləri artıq həll olunmuş bir neçə kişi qaldı. Otağın arxa küncündə tənha bir qadın, əlində yelpik kimi tutmuş hansısa reklamla tələsmədən özünü yelləyirdi.

- Bəs sən? - senyor Erbert ona tərəf qışqırdı, - sənənin problemin nədir?

Qadın özünü yelpikləməyi saxladı.

- Mən sizin bayrama qarışmıram, cənab, - otağın o biri başından qadın qışqırdı. - Mənim heç bir problemim yoxdur, mən fahişəyəm, mənim də daxili aləmin belə qurulub.

Senyor Erbert çiyinlərini çəkdi. O, çamadanların yanında dayanmışdı və yeni problemlər gözləyə-gözləyə soyuq pivə içirdi. Tərləməkdə idi.

Bir qədər sonra qadın, masa arxasında oturanlardan aralanıb, onunla sakit-sakit danışmağa başladı. Onun beş yüz pesoluq problemi var idi.

- Bəs sən neçəyə gedirsən? - senyor Erbert ondan soruşdu.
- Beşə.
- Özün fikirləş, - senyor Erbert dedi. - Yüz kişi.
- Bu bir şey deyil, - qadın dedi. - Əgər pulum olarsa, bu - həyatımın sonuncu yüz kişisi olacaq.
- O, qadına nəzər saldı. Qadın çox gənc, bədən quruluşu zərif idi, amma gözlərində saf bir qətiyyət var idi.
- Yaxşı, - senyor Erbert dedi. - Get otağa, mən onların hərəsini beş pesodan sənənin yanına göndərəcəm.
- O, küçəyə çıxdı və zıncırovunu silkələdi. Səhər saat yeddidə Tobias gördü ki, Katarinonun dükanı açıqdır.
- Hər yer sakitlik idi. Yarıyuxulu, pivədən şişmiş senyor Erbert kişilərin otağa daxil olmalarına nəzarət edirdi.
- Tobias da getdi. Qız onu otaqda görüb tanıdı və təəccübləndi.
- Sən də?
- Mənə dedilər ki, girim, - Tobias dedi, - Beş peso verdilər və dedilər ki, ləngimə.
- O, tərdən islanmış döşəkağını yataqdan çəkib, o biri ucunu Tobiasa verdi. Döşəkağı, brezent kimi ağırlaşmışdı. Onlar onun uclarından tutub bura-bura, öz normal çəkisinə qaytarıncaya qədər suyunu sıxdılar. Döşəyi çevirdilər və ondan da tərdənciləməyə başladı. Tobias əlindən nə gəlirdisə, hamısını elədi. Getməzdən qabaq o, yatağın yanında qalanan kağız tayasına beş peso əlavə etdi.
- Kimi görsən, hamısını göndər bura, - senyor Erbert ona tapşırıq verdi, - bilmirəm, günortaya qədər bunun öhdəsindən gələcəyikmi.
- Qız qapını aralayıb soyuq pivə istədi. Bir neçə kişi növbə gözləyirdi.
- Hələ nə qədər qalıb? - qız soruşdu.
- Altmış üç, - senyor Erbert cavab verdi.
- Qoca Xakob öz oyun taxtası ilə bütün günü onun arxasınca gəzdi. Axşama yaxın növbəsi çatdı, o, öz problemini ortaya qoydu və senyor Erbert onun təklifini qəbul elədi. Onlar iki stul və balaca stolu, düz camaatla dolu küçənin ortasında, böyük bir stolun üstünə qoydular və qoca Xakob oyunu başladı. Bu, onun düşünüb etdiyi sonuncu gediş idi. O uduzdu.
- Qırx peso, - senyor Erbert dedi, - və mən sizə iki daşa forə verirəm.
- O, yenə uddu. Əlləri dama daşlarına güclə toxunurdu. O, diqqətini cəmləmiş halda, rəqibinin gedişlərini əvvəlcədən tapa-tapa oynayır və həmişə də udurdu. Toplaşmış adamlar onların oyununu izləməkdən yorulmuşdular. Qoca Xakob təslim olmaq qərarına gələndə, beş min yeddi yüz qırx iki peso və iyirmi üç sentavo borclu idi.
- O, ruhdan düşmədi. Rəqəmləri kağız parçasına yazıb cibində gizlətdi. Sonra oyun taxtasını qatladı, dama daşlarını qutuya yığıb qəzetə bükdü.
- Mənə nə istəyirsiniz edin, - dedi, - amma bunlar qoyun mənə qalsın. Sizə söz verirəm, bu məbləği yığmaq üçün ömrümün qalan hissəsini ancaq oynayacam.
- Senyor Erbert saatına baxdı.
- Ürəkdən təəssüf edirəm, - dedi. - Vaxtın bitməsinə iyirmi dəqiqə qalır.
- O, gözlədi və əmin oldu ki, rəqib vəziyyətdən çıxış yolu tapmayıb.
- Sizin daha heç nəyiniz yoxdur?
- Şərəf.
- Yəni, deyirəm, - senyor Erbert izah elədi, - elə bir şey ki, boyalı fırçanı üstündə gəzdirəndə rəngi dəyişir.
- Ev, - qoca Xakob tapmaca cavabını tapıbmiş kimi dedi, - Onun elə bir qiyməti yoxdur, amma, hər halda, evdir.

Senyor Erbertin qoca Xakobun evini alması, bax, bu cür baş verdi. Şerti yerinə yetirə bilməyənlərin hamısının da evləri və əmlakları onun adına keçdi, amma əvəzində o, həftə boyu musiqiçilərlə, fişənglərlə, kəndirbazlarla şənliklər keçirdi, bayrama rəhbərliyi də özü elədi.

Bu, unudulmaz həftə idi. Senyor Erbert qəsəbənin ecazkar taleyindən danışdı, hətta gələcəyin şəhərini də çəkmişdi - nəhəng şüşə binaları və onların yastı damlarında rəqs meydançıqları da var idi. O, şəkli toplaşmış adamlara göstərdi. Onlar senyor Erbertin parlaq rənglərə boyadığı şəhər adamlarında özlərini tapmağa çalışaraq təəccübləndilər, amma şəkildəkilər elə yaxşı geyinmişdilər ki, tanımaq mümkün olmurdu. Bütün bunların təsirindən onların ürəkləri ağrımağa başlayırdı. Onlar qabaqkı oktyabr günlərində ağılaqlarına indi gülürdülər və ümidlə dumanlanmış halda yaşayırdılar, o vaxta qədər ki, senyor Erbert zıncırovunu çaldı və bayramın qurtardığını elan elədi. Yalnız onda dincəlmək qərarına gəldi.

- Bu cür həyat ki, siz yaşayırsız, sizi öldürəcək, - qoca Xakob dedi.

- Mənim o qədər pulum var ki, - senyor Erbert dedi, - ölməyimin heç bir mənası yoxdur.

O, yatağına yıxıldı. Gecəni və gündüzü şir kimi xoruldaya-xoruldaya yatdı və o qədər gün keçdi ki, camaat gözləməkdən yoruldu. Torpağı qazıb yengəc çıxarmalı və onları yeməli oldular. Katarinonun yeni valları o qədər köhnəldi ki, heç kim onlara göz yaşı axıtmadan qulaq asa bilmədi və dükanı bağlamalı oldular.

Senyor Erbertin yuxuya getməsindən çox-çox sonra, qoca Xakobun qapısını keşiş döydü. Qapı içəridən bağlı idi. Yuxudakı nəfəs alanda o qədər hava çəkirdi ki, əşyaların bəziləri yüngülləşib yerdən aralanırdı.

- Mən onunla danışmaq istəyirəm, - keşiş dedi.

- Gərək gözləyək, - qoca Xakob cavab verdi.

- Mənim az vaxtım var.

- Əyləşin, padre, və gözləyin, - qoca Xakob təkrar dedi. - Hələlik isə, lütf edin, mənimlə danışın. Mənim artıq çoxdandır dünyada baş verənlərdən xəbərim yoxdur.

- Adamlar gedirlər. Tezliklə qəsəbə qabaq necə idisə, elə olacaq. Bütün xəbərlər bundan ibarətdir.

- Qayıdacaqlar, - qoca Xakob dedi, - qızılgül ətri yenidən dənizə qayıdanda.

- Amma o vaxta qədər, burada qalan adamların illüziyalarını bir yolla qorumaq lazımdır, - keşiş davam etdi, - Təcili kilsə tikintisinə başlamaq lazımdır.

- Siz də cənab Erbertin yanına bunun üçün gəlmisiz, - qoca Xakob dedi.

- Elədir ki var, - keşiş dedi, - Qrinco çox xeyirxahdır.

- Onda gözləyin, padre, - qoca Xakob dedi. - Bəlkə də oyanacaq?!

Onlar dama oynamağa başladılar. Oyun uzun və çətin keçdi, onu günlərlə oynadılar, amma senyor Erbert oynamadı.

Keşiş axırda ümitsiz bir hala gəldi. O, kilsə tikintisinə ianə yığmaq üçün, əlində mis nimçə ilə hər yeri dolaşdı, amma yığdığı heç gözə görünmədi də. Dil tökməkdən, yalvarmaqdan getdikcə daha da şəffaflaşmağa, sümükləri şaqqıltı salmağa başlamışdı və bir bazar günü o, yer səthindən iki çərək yuxarı qalxdı, amma heç kim bunu bilmədi. Onda o, bir çamadana paltarlarını, o birinə - yığdığı pulları yerləşdirib həmişəlik vidalaşdı.

- İy qayıtmayacaq, - onu dilə tutmaq istəyənlərə dedi. - Həqiqətin gözlərinə dik baxmaq lazımdır, qəsəbə günahlar içində boğulur.

Senyor Erbert oyananda, qəsəbə qabaq necə idisə, elə olmuşdu. Yağış çoxsaylı izdihamın qoyub getdiyi palçığı yoğururdu, torpaq yenə qısırlaşmış və kərpic kimi sərtləşmişdi.

- Çox yatdım deyəsən, - senyor Erbert əsnədi.

- Bir əsr, - qoca Xakob dedi.

- Mən acından ölürəm.

- Yerdəqalanlar da, - qoca Xakob dedi, - Əlacımız yalnız sahili qazıb yengəc çıxarmağa qalıb.

Tobias onu dodağı köpüklü halda, qumu qazarkən tapdı və ac varlıların necə də kasıblara bənzəməsinə mat qaldı. Senyor Erbert yetərinə yengəc tapa bilmirdi. Axşama yaxın o, Tobiasdan, dənizin dibindən yeməli bir şey tapmasını istədi.

- Nə danışırsız? - Tobias onu çəkəndirməyə çalışdı, - yalnız ölümlər o dərinlikdə nə olduğunu bilirlər.

- Alimlər də bilirlər, - senyor Erbert dedi. - Orada, gəmi qəzaları olan dənizin arxasında, daha da dərin yerdə, dadlı əti olan tısbağalar yaşayır. Soyun gedək.

Getdilər. Üzüb sahilə aralandılar, sonra dərinliyə daldılar və get-gedə daha aşağılara; əvvəl, günəş işığı itdi, sonra dənizin işıltısı, əşyalar isə yalnız öz işıltıları sayəsində görünürdülər. Onlar su altında qalmış bir qəsəbənin yanından üzüb keçdilər, orada kişilər və qadınlar at üstündə, güzgülü köşkün ətrafına dolanırdılar. Gözəl bir gün idi, artırmalarda rəngarəng gül-çiçəklər açmışdı.

- Onları bazar günü, səhər saat on birdə su basıb, - senyor Erbert dedi. - Gərək ki, daşqın olub.

Tobias qəsəbəyə tərəf üzdü, amma senyor Erbert ona işarə edib bildirdi ki, onun arxasınca dərinliyə dalsın.

- Orada qızılgüllər var, - Tobias dedi. - İstəyirəm Klotilda da onları görsün.

- Başqa vaxt qayıdarsan bura, tələsməyə ehtiyac olmayanda, - senyor Erbert dedi. - İndi mən acından ölürəm.

O, uzun qollarını sirli-sirli tərpedərək səkkizayaq kimi enirdi. Onu gözdən itirməməyə çalışan Tobias fikirləşdi: yaxın bütün varlılar belə üzürlər. Tədricən, onlar böyük qəzalar dənizini keçdilər və ölümlər dənizinə daxil oldular.

Onlar o qədər çox idilər ki, Tobias yadına sala bilmədi, eyni vaxtda bu qədər diri adamı heç bir yerdə görübmü. Tərpənmədən, üzləri yuxarı, müxtəlif məsafələrdə üzürdülər və görkəmləri də unudulmuşdu.

- Bunlar çox qədim ölümlərdir, - senyor Erbert dedi. - Əsrlər lazımdır ki, belə dincliyə nail olasan.

Bir az da aşağıda - o dərinlikdə ki, bu yaxında ölənlər üzürdü, senyor Erbert dayandı. Tobias ona elə bir məqamda çatdı ki, yaxınlıqlarından çox gənc bir qadın üzüb keçdi. O, böyrü üstə uzanmışdı, gözləri açıq idi, arxasınca gül-çiçək dəstələri şırnaq kimi axırdı.

Senyor Erbert barmağını dodaqlarına tutub, axırncı güllər üzüb keçənə qədər donub dayandı.

- Bu, həyatımda gördüyüm ən gözəl qadındır, - dedi.

- Bu, qoca Xakobun arvadıdır, - Tobias dedi. - Əvvəlkindən əlli yaş cavandır, amma odur. Əminəm.

- O, çox uzun yol gəlib, - senyor Erbert dedi. - Onun arxasınca dünyanın bütün dənizlərinin florası üzür.

Onlar dibə çatdılar. Senyor Erbert kələ-kötür şifərə bənzər torpağın üstündə addımlayaraq bir neçə dəfə döndü. Tobias onun arxasınca gedirdi. Yalnız gözləri dərinliyin toranına alışanda, tısbağaları gördü. Minlərlə- dibə düşənmiş və o qədər hərəkətsiz ki, elə bil daşa dönmüşdülər.

- Onlar diridir, - senyor Erbert dedi, - amma artıq milyon ildir ki, yatırlar.

O, birini çevirdi. Ehmalca onu yuxarıya doğru itələdi və yuxulu heyvan, onun əlindən sürüşüb özünə ziqzaq yol aç-aça dəniz səthinə doğru qalxmağa başladı. Tobias baxışları ilə onu yola saldı. Elə onda dənizin bütün qalınlığını gördü, amma əks tərəfdən.

- Elə bil yuxudur, - dedi.

- Təki sənə yaxşı olsun, - senyor Erbert ona dedi, - bu barədə heç kimə danışma. Təsəvvür elə, camaat bunu bilsə, dünyada nə boyda hərcmərclik yaranar.

Onlar qəsəbəyə qayıdanda, gecə yarı idi. Klotildanı oyatdılar ki, su qaynatsın. Senyor Erbert tısbağanın başını üzdü, amma hazırlayanda üçü də qaçan ürəyi tutmalı və ayrıca öldürməli oldular, çünki tullanıb çıxmışdı və həyətdə atılıb-düşürdü. Elə doydular ki, nəfəs ala bilmədilər.

- Neyləyək, Tobias, - bu vaxt senyor Erbert dedi, - realığa baxaq.

- Raziyam.

- Reallıq isə belədir ki, - senyor Erbert davam etdi, - bu qoxu bir daha qayıtmayacaq.

- Qayıdacaq.

- Yox, qayıtmayacaq, - Klotilda qarışdı, - yeri gəlmişkən, ona görə ki, o, heç vaxt olmayıb. Hamını vəlvələyə sən salmısan.

- Axı sən özün də onu duymuşdun, - Tobias dedi.

- O gecə mən özümdə deyildim, - Klotilda dedi. - İndi isə mən heç nəyə inanmıram, dənizdə nə baş verir-versin.

- Odur ki, mən gedirəm, - senyor Erbert dedi və ikisinə də müraciət edərək əlavə elədi: - Lazımdır ki, siz də gedəsiniz. Dünyada o qədər yaxşı şeylər var ikən, bu qəsəbədə ac-acına yaşamağa dəyməz.

O, getdi. Tobias patioda qaldı ki, üfüqdəki ulduzları saysın və aşkar elədi ki, ötən dekabra nisbətən üç dənəsi artıqdır. Klotilda onu evə çağırırdı, amma o, buna məhəl qoymadı.

- Di gəlsənə, sarsaq, - Klotilda yenə çağırırdı, - Yüz ildir ki, biz dovşan kimi heç nə eləmirik.

Tobias hələ çox gözlətdi. Nəhayət, içəri girəndə, Klotilda artıq yuxulmuşdu. Onu yuxudan oyatdı, amma o qədər yorğun idi ki, nəyin harada olduğunu bilmədi və ən sonda onlar yalnız soxulcan kimi sarmaşa bildilər.

- Sən tamam key olmusan, - əhvalı pozulmuş Klotilda dedi, - Fikrini başqa şeylərə yönəltməyə çalış.

- Elə mən də bu saat başqa şey barədə düşünürəm.

Klotilda bilmək istədi ki, nə barədə düşünür, Tobias da ona danışmaq qərarına gəldi, amma bir şərtlə ki, gerek heç kimə deməsin. Klotilda söz verdi.

- Dənizin dibində, - Tobias dedi, - ağ evləri olan bir qəsəbə var, artırımları milyon-milyon gül-çiçəklə doludur.

Klotilda əlləri ilə başını qucaqladı.

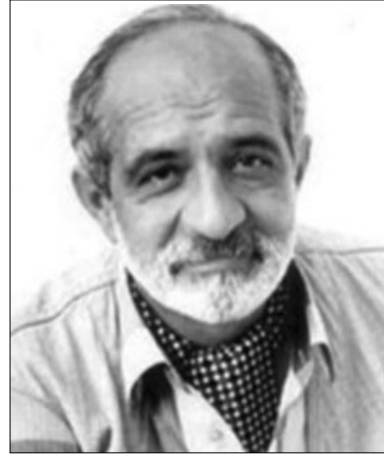
- Ah, Tobias, - deyə zarımağa başladı. - Ah, Tobias, bütün müqəddəslərin xatirinə, bunların hamısını bir də başdan başlama!

Tobias susdu. O biri böyrü üstə çevrilib yuxulamağa çalışdı. Bu isə yalnız o vaxt mümkün oldu ki, səhərin açılması ilə külək səmtini dəyişdi və yengəclər onu rahat buraxdılar.

**Tərcümə edən:
Mehman MUSABƏYLİ**

“İNTİHARDAN ... MEYXANƏYƏ”

*Bir sirr qalmayıb daha
Baxdığımız aynalarda.*

Bundan sonrasını yaşamaq da zor, üzgün ümidləri dartıb arxanca daşımaq da. Axına qarşı üzmək kimidi lap. Ətrafında tanış üzlər, doğma səslər, əziz insanlar və sənin yanından su kimi axıb keçən bu qələbəliyə qarışmaq, qovuşmaq imkanın mümkünsüz. Hələ üstəlik, bu axının səmt aldığı zamanı və yolu sən artıq qayıdırsan və bilirsən ki, onlar da bu boşluğa qər q olacaq. Nə yazıq ki, səni eşidən yox, dinləyən və anlayan yox. Nə yazıq ki, onları gözləyən taleyi sənin bildiyini (və yaşadığını!) kimsə bilmir. Və kimsə də bilməyəcək eynəyi gözünü gizləməkçün taxdığını; kimsə də hiss etməyəcək gözündən, üst-başından tökülən dərdi, “çığırın” rənglərə sığınan vücudunun qəddini əyən ağırlığı; Və kimsə də fərqiə varmadı ki, bu, sənin öz dərdin deyildi... rüzgarın güzəran, dolanısq, gündəlik qayğılar qovğasında qabağına qatıb qovduğı... kütlənin dərdiydi... Üz-gözündən, vücudundan, sözündən, ruhundan dolub-daşan gücsüzlüyünü “qara sevdalar”, “türk qəhvəsi”, “siqar”, “Paris” həsrətinin... sarı rənginə yendirirdi. Şəhər küçələrinin, vağzal stansiyalarının qaçarağına, kafələrin mavi laqeydliyində, rəyasətin sərin lütfkarlığında... üzgün-üzgün gülümseyən qara-sarı rəngin qüssədən çatlayan nəğməsinə dinləyən olmadıqca... kölgəsi qətrə - qətrə əriyirdi. Diqqət edəndə, rəngləri dəyişmək istəyəndə də gec oldu... Azərbaycan şeirinin bu ən qoca (!) və qədim (!) şairi ... rənglərdən də yoruldu, səslərdən də bezdi, 61 yaşında ... çəkildi öz üfünə...

O qədər tənəfəs olmuşdu ki... kimsəyə qıymırdı halını; şeirinin, sözünün arasına nəfəsliklər qoymağı əli gəlmirdi. Onun “dəb həvəsi”, bir növ, etirazı, “üsyani” idi; zahiri effektləri qarışdırmağı yönəlirdi; ritmi - nizamı pozurdu, nöqtə-vergülü atırdı..., durğı işarələrini “duyğı işarələrinə” “bağışlayırdı”. Bu məqamda bəhanəsi bəraətlik deyildi. Çünki, eksperimenti savasdızlığa, bəsit yanaşmalara bayraq verdi. Unutdu ki, hər mətləbi söz basırığında təqdim eləməyə öyrəşmiş insan boşluqların sükutunu oxuya bilməz.

Onun yaradıcılığındakı intellektuallığın görünən tərəfinə baxdılar, sadəcə baxdılar, görmədilər, intellektuallığın mahiyyətinə - humanizmə diqqət etmək istəmədilər. Səbəbi məlum - kütlə fərqlini həzm edə bilmir!

Amma yaradıcı tənhalığı yaşamadı heç vaxt, yaradıcı qəribliyi yaşadı; zahirən qərib görünə də, içində qələbəlikdi; unudulanların unutmadığını daxili nitq aktını andıran şeirində yaşadırdı. Bu qoca dərviş, sanki, əksliklərin vəhdətini tamamlamaq qəsdilə təzadlı rənglərin və ovqatların yaratdığı fərqli obrazına sığınırdı. Təkcə geyimi, təzi, rəngləri ilə seçilmirdi. Rəsmləri və şeirləri ilə Yallı ovqatına çəkmək istəyirdi insanları; əldən tutmağa, bir-birini hiss etməyə, birliyə. Həmişə də əlini birinci uzadırdı. Uzatdığı əli sıxan olub-olmayacağını düşünmədən! Orası da var ki, həmişə belə olmurdu, hərdən bezirdi, yorulurdu, özündən çıxırdı və özündən çıxdığı anlarda ona heç də təsəlli olmayan, yaradıcı ruhuna heç yaraşmayan zəifliklərə təslim olurdu... Və tanınmaz olurdu, o qədər uzaqlaşırı özündən ki, qayıtması çox çəkirdi, və bu “qabarma-çəkilmələr” vərdişə çevrilirdi, o vərdişlər təkcə ruhunun tarazlığını yox, cismnin sağlamlığını da altdan-altdan yeyirdi. Özünə gələndə şeirlə, rənglərin poeziyasıyla... ovutmağa çalışırdı ruhunu...

İncəsənətə sığınmaq o halda zərurətə çevrilir ki, insan həyatında, ətrafında görmək istədiklərinin kəmiyyətini, təqdim olunanın natamamlığını görür, mənəvi boşluq hiss edir və bunu sinirə bilmir, yeni belədir, amma belə olmamalıdır! Ətrafda isə...

Aynalar sirr saxlamadı: kimi nizamı dəyişmədən, “başını qayğılarıyla uğraşmaqla keçirəcək, kimi başını qaldırıb günəşə, buludun naxışladığı səmaya, quşların nəğməsinə boyanmış havaya diqqət eləməyə vaxt tapmayacaq... Kimi həyatın, məişətin bozluğuna baş qoşmadan “öz rənglərini” yaxacaq hər yerə. Kimi də boz divarda mürgüləyən kölgəsinə baxıb düşünəcək:

...Yenə yağışlar yağır, yenə ağaclar çiçəkləyir...

Amma kimsə bilməyəcək tumurcuqların həm də şeir çiçəklədiyini; Adil Mirseyid yoxdu daha...

Bu yoxluqla barışmaq istəməyən Ayan atasının yazılarını gətirdi bir gün redaksiyaya. Adil Mirseyidin yoxluğuyla barışmaq istəmədi, Adil Mirseyidin səsinin eşidilməsini istədi, sözünün yaşadığını görmək istədi. Haqlıydı... Eşidilməli səs eşidiləcək, oxunmalı söz oxunacaq. Qüssənin qurtaran yerində, ümidin sonuncu damlasında... Sən olsan da, olmasan da...

Südəbə AĞABALAYEVA

SUPERMATİK ŞEİRLƏR

mənim qara sevdam bu gün
könlümün budağında yetişmiş meyvə kimi
dimdikləyir dimdikləyir dimdikləyir ürəyimi
bir ömür boyu gözlədim səni
ömür necə gəlib keçdi bilmədim
payız qapını kəsdirib artıq
mən çərpələng düzəltdim bir şeirdən
külək gözdən itdi birdən ağaclar arasında
ana yurdu yada düşdü içimdə yarpaq tökümü
pəncərədə sarı xrizantem çiçəyi
qüssə ilə baxır bayırda yağan yağışa
bağrım çartlayır bağrım çartlayır dərddən

heç olmasa bir atlı keçəydi tozlu yoldan
bir it hürəydi hardasa
ya da xoruz səsi gələydi kənddən
uzun ayrılıqdan sonra özümlə görüşdüm mən
dörd yol ayrılığında bir payız günü

bir cüt çöl göyərçini uçub qonub
tül pərdəsi heyva gülü rənginə çalan
üzü güneyə baxan pəncərəmin önünə
niyə insanlar bir birini öldürürlər
pıçıldadı bir göyərçin mən susdum
dən səpdim göyərçinlərə şeir oxudum
şəhərdə insanlar günəşlə deyil
metro stansiyaları arasındakı
məsafəylə ölçülər buqələmun zamanı
adi bir yay günüdür bu gün
dəniz kənarına tələsir şəhər insanı
sərin pivə dadır sahilə hava
kədərli nədənsə ağacların yaşılı
dəniz mavisini quşların səsi
kədərli afişələr vitrinlər
kədərli ömrümdən yarpaqtək düşən günlər
mən hər şəhər şəhərin mərkəzində
bahalı supermarketlərin
vitrinlərin önündən keçirəm
mən hər axşam özümü öldürürəm
sonra gedib meyhanada şərab içirəm
sonra qanlı əllərimlə şeir yazıram
gecələr Hiroşima və Xocalı girir yuxuma
Nargin adasında güllələnən gənc şair
təsəlli verir qərib ruhuma
köhnə dostum universitet professoru
həccə gedib dua edib daşlayıb şeytanı
mən isə metro stansiyalarının
arasındakı məsafəylə ölçürəm
barmaqlarım arasındakı axıb gedən zamanı

ölümə rəqs eləyən kəpənəklər kimiyəm
ölümə rəqs etmək heç ağıla gəlibmi
bir gecə yarısı küçənin ortasında
dəli kimi ağladınmı bir kərə
qara buluddan yağan qara yağmur altında
və o anda ölüm mələyi
sənə toxunmadan keçib gedibmi

bir telefon köşkü tapıb
ən yaxın dostuma zəng vurdum

ölürəm dedim inanmadı
sərxoşsan dedi mənə
halbuki yaxşı bilir on ildi içki içmirəm
bir də yığdım dostumun nömrəsini
ölürəm dedim yenə

yağış kəsdi külək yatdı
indi könlüm çox rahatdı
nə dostum var nə düşmənim
unudub məni ana vətənim
ey ölümlə rəqs eləyən ağ qanadlı kəpənək
gəl mənim dostum ol sən
gəl bir yerdə ölümlə rəqs eləyək

uçan quşun kölgəsini
tutub basdım bağrıma
unuduldu bir anlıq unuduldu ağrı acı
axıb gedən buludları akvarelə bənzəyən
bir qərib gündə pəncərəmin şüşəsini
döyür ağ tut ağacı
qədərində nə varsa onu yaşayacaqsan
demişdi mənə şaman kimi bir rəssam
aradan uzun illər ötüb keçib
o rəssamı xatırladım bu axşam
bu şəhərdə şaman kimi bir rəssam vardı
bir gecə Ay onu çəkib apardı
təbəssümü qaldı aynada
yaşıl rəngim quruyub palitrada
pəncərədən baxıram payız gəlib dağlara
götür firçanı bulud şəkli çək
o buludu uzaqlara aparır külək
siz məni boş verin dostlar bu anda
bir qızılgül ləçəyinə bükmüşəm ürəyimi
qədərimgə baş-başa buraxıb gedin məni
içimdə Vivaldinin musiqisi səslənir

bəxti yatmış bir ömrü
oyada bilmədi quşlar röyadan
dur ayağa yuxu yiyəsi dur qalx ayağa
nə umursan bu dünyadan
gün doğub qarşı dağa
yüz sirrin qıfılı qırıldı birdən
mənim ayağım üzüldü yerdən
gözüm görməz oldu dilim lal oldu
haqdan savayı hər şey bir anda xəyal oldu
sən harasa getməliydin bu səhər

gedib geri dönməmək var bilirəm səbrlə gözlə
bir buludun üstündə oturub gözlə
mən Allah eşqinə sənə gəlirəm
bir şair xəyaləti dolaşar bu dünyada
damağında tüstülənər qəlyanı
birdən qafası qızar birdən qaynayar qanı
dolaşar gecə yarı İstanbulda Parisdə
Ləkidə Şəkidə Bakıda Varşavada
bilirəm ki sənin xəbərin yoxdu
mən intihar elədim yağmurlu bir havada

bir şair xəyaləti dolaşır bu dünyada
bir gün sənin gözünə görünəcək rəyada

məmləkət və hürriyyət
qara sevda dəli həsrət
son şeir son vəsiyyət
burdan ötəsi könül ya cəhənnəm ya cənnət
yay gecəsi dam üstündə yatmışdım
yağmur çilədi birdən ayıldım

xəncər kimi saplandı ürəyimə bir şeir
qaranlığın ortasında bayıldım
yağmur gəlib keçdi ay doğdu birdən
bulud karvanında gördüm özümü
bir aydınlıq sardı üzümü
sözlə anladılmaz bir aydınlıq
bir qağayı səsləyir məni hər səhər
səsləyir Ağ dəniz adalarından
mən heç Ağ dəniz adalarına getmədim
Ağ dənizin sularında yelkən açıb üzmədim
bir balıqçı dostum var
gözlərində masmavi umud masmavi rüzgar
balaca bir koması
dənizə baxan pəncərəsi dəmir sobası
və qayığı olmalıdı adaların birində
azad insan sən hər zaman dənizi sevəcəksən
demişdi mənə Şarl Bodler şeirində
müsyö Bodler şans üz döndərüb bəndənizdən
bir qağayı səsləyir məni Ağ dənizdən.

Məmməd ORUC**QARA GÜZGÜ**◆ **Roman***

-X-

...Naxçıvandan qayıdanbaş evə baş çəkmədən birbaşa Vedibasər Özünümüdafie Komitəsinin Qərargahına - yarısını top mermisi dağıtmış, oyuqlarında sərcələr, alacəhrələr yuva salmış rus-tatar məktəbinin həyətinə gəldilər. Abbasqulu bəyin istehkamlara baş çəkməyə çıxdığını biləndə, qərara aldılar ki, gözləsinlər.

Günbatan çağı olsa da, günəşin şaxı çoxdan sinsə da, hava sərinləşməmişdi və Kazıma elə gəlirdi ki, küçədəki seyrəklik də bununla bağlıdı. Amma məktəb binasının oyuqlarına səslə-küylü sərcələrin, alacəhrələrin biri girib, biri çıxırdı və hiss olunurdu ki, bu quşlar istinin, yağışdan sonra başlayan bürkünün fərqi varmadan yuvalarına yem daşıyırlar. Diqqətini çəkən o quşlardan biri oldu, amma dimdiyində yem yoxdu, yuvadan çıxıb qorxu-hürkü içində yerə boylan, ağzının sarısı getməmiş balasını pərvazlandırmaq istəyirdi. Alacəhrə gözünü balasından çəkmədən budaqdan-budağa sıçrayırdı və sanki qandırırırdı ki, o, uçmaq üçün yumurtadan çıxıb, nədən qorxur?

Bala quş titrəyə-titrəyə qərar tutduğu çırpının üstündən aşağı boylanırdı və bu gün-sabah kol-kosunda ruzi axtaracağı torpağı görünə, elə bil daha çox qorxurdu.

Kazımın quş kimi uçmaq arzusu çoxdan xatirəyə çevrilmişdi və o, artıq dərk eləyirdi ki, quş olub uçmağa bir yolu var - oxumaq... Onun bu istəyini taleyi, qisməti göyərməyə qoymamışdı, amma gecə-gündüz fikirləşirdi ki, qardaşını mütləq oxutmalıdı. Bəs necə? Bu savaş illərlə sürsə, bu məktəbin qapıları uşaqların üzünə açılmasa, qardaşını necə oxuda bilər?

Naxçıvanda Mirzə Məmmədağının evində gördüyü qızın surəti gözləri önündən çəkilmirdi və fikirləşirdi ki, qızın davranışı anadangəlmə ola bilməz, sözsüz ki, aldığı təhsillə bağlıdı.

Celonun oğlu Əli yenə Mirzə Məmmədağının qızından danışırırdı və bilmək istəyirdi ki, Həsənəli onun adından Xanımə məktub yazacaqmı? Və o, baş açma bilmirdi ki, əmoğlusu niyə Əliyə yerini tanıtmır? Niyə ona demir ki, get anqır tayını tap, o hara, sən hara?

* Əvvəli jurnalımızın ötən sayında

Əmoğlusunun xasiyyətindəki həlimlik ümumiyyətlə ürəyincə deyildi və hərdən fikirləşirdi ki, bu, əmoğlusunun aldığı az-çox təlim-tərbiyə ilə bağlıdır və təəssüflənirdi.

Yol gələndə, demək olar ki, qayğısızdı, ev-eşik yadına düşmürdü, indi birdən-birə hiss elədi ki, darıxır, əmzik ümidinə qalmış Qaragözün başına, boynuna tumar çəkmək istəyir. Düzdür, evdən çıxanda İsmayıl hər şeyi tapşırırmışdı; Qaragözü əmziklə gündə neçə dəfə əmizdirməli olduğunu demişdi, hətta onu da söyləmişdi ki, kürüyə mütləq təzə süd versin, özü də inəyin yox, camışın əmcəyindən çıxan süddən: isti-isti, buğlana-buğlana.

Kürüyə İsmayılın can yandırdığını, özü də anasız qaldığına görə can yandırdığını bilirdi, onu da sezmışdi ki, İsmayıl kürüyü indidən minmək istəyir. Əslində, onu qorxudan da bu idi: kürüyün hələ bərkiməmiş belə əylə bilirdi, ikincisi də, İsmayılı yıxıb qolunu-qıçını sındırırdı.

Alacəhrənin balası əsə-əsə qərar tutduğu çırpının üstündən pərvazlandı, amma anası gəzən budağa qona bilmədi, ağacın altındakı hələ yaşıllı saxlayan otların arasında bənd aldı və elə bil dərhal da anladı ki, burda onu hər an təhlükə gözləyir. Odur ki, cildəyə-cildəyə sağına, soluna baxmağa başladı. Anası da ara vermədən budaqdan balasına baxa-baxa cildəyirdi və sanki quş dilində deyirdi ki, orda bənd olmaq olmaz.

Hələ ağzının sarısı çəkilməmiş bala quş ya anasını anlamırdı, ya da pərvazlanmağa güc tapmırdı.

Alacəhrə balasının bənd olduğu otların arasına qonub bir xeyli, ara vermədən cildədi, deyəsən, yenə də balasına heç nə qandıra bilmədi. Bala quş qəfildən atılan top səmindən səksəndi, çırpınıb pərvazlanmaq istəsə də bacarmadı. Ya onu pərvazlanmağa bənd aldığı otlar qoymadı, ya da hələ bərkiməmiş qanadları.

Tut ağacının altına bir sarı pişiyin yan aldığını görünce alacəhrənin fəryad qoparması onu təşvişə saldı, quşun balasına yaxınlaşdı ki, qaldırıb yuvasına qoysun, amma alacəhrə aman vermədi, düz üstünə şığıdı, qanadlarını üzünə-gözüne çırpa-çırpa qorxunc səslər çıxarmağa başladı.

-Sən orda neyniyirsən?

Əlinin sualını cavabsız qoymadı, hər şeyi etiraf eləyəndə Əli ucadan güldü:

-Gəl bu tərəfə, - dedi, - necə ki, alacəhrə səni kor eləməyib, gəl bu tərəfə.

Balasına yazığım gəlir.

- Yazığın gəlməsin, - Əli dedi, - o quş yaxşılıq qanan deyil, bildin?

- Heç qanmasın, - o, cavab verdi və üstəlik də bir atalar sözü çekdi, - balıq bilməsə də, xalıq biləcək.

Bu dəfə Həsənalı da ona təcidi:

-Gəl bu tərəfə!

Hava qaralandan sonra budaqdan ana alacəhrənin də civiltisi kəsildi, yerdə, otların arasında qalan bala alacəhrənin də. Və Həsənalı:

-Dünyanın öz nizamı var, - dedi, - o bala quş orda qalmalıdı ki, başqa bir canlı bu gecə ac qalmasın.

Pişik görünməsə də, qərib-qərib, qəmgin-qəmgin miyoltusu eşidilirdi və o, fikirləşirdi ki, doğrudanmı ac pişik hələ də otların arasına sığınmış bala alacəhrəni görmür?

Hava qaralandan sonra Abbasqulu bəy ağ atının belində gəlib çıxdı. Tək deyildi, amma Həsənalını, Əlini görəndə silahdaşlarına nə anlatdısa, onlar elə bil qeyb oldular.

Abbasqulu bəy Həsənalının əlindəki surquclu zərfi səliqə ilə açıb məktubu ürəyində oxuyandan sonra bir xeyli fikrə getdi, başını bulaya-bulaya gülümsədi.

Abbasqulu bəyin ilk sorğusu onunla bağlı idi:

-Bəs bu igid kimdi?

Həsənalı:

-O da bizimlə getmişdi, bəy,-dedi, -rəhmətlik Kərbəlayı Məmmədin oğludur.

Və elə bil sərkərdənin üzündəki qüssə, yorğunluq bu cavabla çəkildi:

-Tanıyıram, biz bir-iki dəfə görüşmüşük, -Abbasqulu bəy dedi, -gərək ki, adı İsmayıldı..

Bu dəfə o, özü dilləndi:

-İsmayıl mənim kiçik qardaşımdı, bəy, -dedi,-mənim adım Kazımdı.

Abbasqulu bəy yenə də təbəssümlə:

-Tanışlığımıza şadam, - dedi, - İsmayıldan muğayat ol, o, mənim dostumdur.

Kazım Abbasqulu bəyi iki kərə camaatın qarşısına çıxıb çıxış eləyəndə görmüşdü, haqqında oxunan aşiq mahnılarını eşitmişdi və indi inana bilmirdi ki, qarşısındakı həmin Abbasqulu bəydi - həmin sərkərdədi. O, Həsənalını da, Əlini də yüzrlə döyüşçülərindən biri kimi yox, silahdaşı kimi dindirdi:

-Hə, indi danışın görək Kəlbəli xan Sizi necə qarşıladı?

Celonun oğlu Əli:

-Biz heç onun üzünü də görmədik, bəy, -dedi, -o bizi qəbul eləmədi.

Abbasqulu bəy üzünü Həsənalıya tutanda, Kazım hiss elədi ki, o, Həsənalını dinləmək istəyir, Əlini yox..

- Bə sizi kim qəbul elədi?

- Kəlbəli xanın mirzəsi, Mirzə Məmmədağa.

Abbasqulu bəy bir xeyli fikrə gedəndən sonra istehza ilə soruşdu:

- Demək, Kəlbəli sizi şəxsən qəbul eləmədi?

- Yox...

Və Abbasqulu bəy yerindən qalxıb odasında var-gəl elədi sonra qəfildən ayaq saxladı və - Həsənalı, sən oxumuş adamsan, - dedi, - sən bunu nə ilə izah edə bilərsən?

Həsənalıdan qabaq Əli nə isə söyləmək istəsə də, Abbasqulu bəy ona macal vermədi və üzünü yenə Həsənalıya tutdu.

-Bəy, mən belə başa düşdüm ki, Naxçıvanı indi Osmanlı zabitləri idarə eləyir, Kəlbəli xanın quruca adı qalıb, -dedi, -hətta mənə elə gəlir ki, bu cavab məktubunu da Kəlbəli xan özü yazmayıb, Osmanlı zabitləri yazıb, o da altından qol çəkib.

Bu sözün tamamında Abbasqulu bəy Kəlbəli xanın cavab məktubunu bir də oxudu və bir siqaret yandırandan sonra təbəssümlə soruşdu:

- Karvansarada gecələdiz?

- Yox... Karvansarada türk zabitləri qalır.

- Bəs harda?

- Mirzə Məmmədağının evində.

Abbasqulu bəy o anda sanki nəyisə xatırladığı üçün gülümsədi və:

-Məmmədağının canı-başı necədi? -dedi.

Celonun oğlu Əli də söhbətə qarışdı:

-Tanıyırsız onu?

Abbasqulu bəy:

-Tanıyıram, - dedi və bu anda Əli gülümsəyəndə soruşdu, - nədi, yoxsa məni onun qapısına elçi göndərmək fikrin var?

Əli başını aşağı saldı, elə bil çox məxfi bir sirrinin üstü açılmışdı.

Həsənalı isə qəfil bir sualla söhbətin məcrasını dəyişdi:

-Bəs türklər bizə niyə köməyə gəlmirlər? - dedi, - biz türk deyilik?

Abbasqulu bəy öləzimdə olan şama yaxınlaşıb sönmüş siqaretini odlayandan sonra, astadan:

-Biz hələ onların maraq dairəsində deyilik, - dedi, - nə bilim...

Kazım bu mükəllimədən bir şey anlamasa da, ona elə gəldi ki, Həsənalının gözündəki parıltını bu cavab söndürdü.

Abbasqulu bəy:

-Gedin dincəlin, - dedi, - yəqin ki, sizi yenə Naxçıvana göndərəcəm.

Əli sevincək soruşdu:

-Nə vaxt?

Həsənalı isə:

-Canla-başla hər bir əmrinizə hazırıq bəy,- dedi və döş cibindən çıxartdığı surqucu sındırılmış məktubu da ona verdi:

Abbasqulu bəy zərfə ötəri baxıb eynəyini taxan kimi soruşdu:

-Bu nədi?

Həsənalı yolda baş vermiş hadisəni bir neçə kəlmə ilə Abbasqulu bəyə çatdırandan sonra əlini Əlinin çiyninə qoydu və:

- Əli olmasaydı, - dedi, - biz indi yəqin ki, burda deyildik.

- Mən hər adamı sənə yoldaş eləməzdim ki!

Sərkərdə Celonun oğlu Əliyə hörmət-izzətini bu kəlmə ilə bildirəndən sonra zərfin gah o üzünə, gah bu üzünə baxdı və məktubu açıb oxumağa başladı.

Kazım dəfələrlə eşitmişdi ki, İrəvan qəzasının 4-cü sahə komissarı olan, erməni hökumətinin nüfuzunu qazanan Abbasqulu bəy İrəvanda keçirilən bir neçə böyük iclasda rus dilində yox, məhz ermənicə nitq söyləyib.

Abbasqulu bəy çeşməyini taxıb məktubu səssizcə oxuyandan sonra yerindən qalxdı, Həsənalının əlini ovcuna alıb bərk-bərk sıxdı və:

-Bu məktub Kəlbəlinin naməsindən daha mühümdü, -dedi, -bu məktubu Baş Göynəkli Artaş imzalayıb, Andronikə çatmalı imiş.

Kazım Baş Göynəkli erməni quldur dəstəsinin başçısı Artaşın haqqında eşitmişdi, bilirdi ki, Millidərə döyüşlərində və daşnakların Böyük Vədiyə birinci hücumu zamanı yaralansa da, ölməyib, qaçıb canını qurtara bilib.

Araya çökən sükutu Həsənalı pozdu:

- Bəy, sirr deyilsə, biz də bilək nə yazır Artaş?

- Əlbəttə, sirr deyil, - Abbasqulu bəy cavab verdi, -yazır ki, sən Naxçıvanın dağlarında, Zəngəzurda, Sisyanı vaxt itirməkdənsə, qoşununla gəl Vədinə alaq və Naxçıvana birbaşa yol açaq.

-Boğazında qalar! - Əli öz-özünə danışmış kimi söyləndi, -Böyük Vədiyə bir də ayağı dəysə, onu özüm gəbərdəcəm.

Həsənalı yenə də təmkinini pozmadan soruşdu:

-Daha nə yazır, bəy?

Abbasqulu bəy acı-acı gülümsündü:

-Yazır ki, əzizim Andro, sən Naxçıvana girməyinə Osmanlı qoşunu yol verməyəcək, axı, sən onlara bələdsən, özün Osmanlı generalısan, gəl Vədiyə, hələ ki, Vədi arxasızdı....

Həsənalı da acı-acı gülümsədi:

- Doğrudanmı bu ermənilər bizi arxasız bilir?

- Arxasızlıq da, - Əli dedi, - Vədinin dağlarından başqa arxamızda kim var?

Abbasqulu bəy Artaşın Andronikə yazdığı məktubu səliqə ilə büküb döş cibinə qoyandan sonra:

-Bizim arxamız elin birliyidi, - dedi,- bu elin birliyi!

Söhbəti məcrasından hardasa lap yaxınlığa düşüb partlayan mərmirə çıxartdı. Əli:

- Yenə qudurublar, - dedi, - yenə atırlar, yenə qan - qan deyirlər.

- Hə, qudurublar, - sərkərdə onun sözünü təsdiq elədi və soruşdu - sözün nədi?

- Hücuma keçək, bəy!

Abbasqulu bəy:

-Hücuma keçmək üçün badron lazımdı, Əli, özün bilirsən ki, badronu, badron ağırlığında qızıl verib alırıq, - dedi, - ikincisi də hücum itkisiz olmur, itki də göz yaşıdı, analarımızın, bacılarımızın göz yaşıdı.

Mərmə düşən həyətdən fəryad, şivən eşidilirdi və bu, o deməkdi ki, orda kimsə şəhid olub.

Əli soruşdu:

-Bəy, bəs biz nə vaxta qədər səngərdə gecələyəcəyik?

El ağsaqqalı bu sualın cavabını bir xeyli fikrə gedəndən sonra verdi:

-Hələ ki, gücümüz buna çatır, Əli, - dedi, - sağlıq olsun.

O, birinci dəfə idi, haqqında nəğmələr qoşulub, adı dillər əzbəri olmuş Abbasqulu bəyi belə yaxından görür, belə yaxından dinləyirdi və fikirləşirdi ki, görəsən, qocanın da, cavanın da, yoxsulun da, varlının da, kişinin də, qadının da, adı çəkilən anda «Allah onu bizim başımızın üstündən əskik eləməsin» söyləməsi nəyə görə?

* * *

...Doqqazın əl qapısını aralayıb həyətdə girəndə hiss elədi ki, Qaragöz onun qoxusunu alıb; tövlədə kürüyün çıxartdığı səsləri qulağı çalanda ayaq saxladı, sanki kişnəmək istədiyini, amma bunu bacarmadığını bildirirdi.

Tövlənin qapısını açıb içəri keçməsilə Qaragözün başını, boynunu üzünə sürtməsi bir oldu.

-Hə, necəsən? Darıxmısan?

Yanında heç kim olmayanda kürüyü bir qayda olaraq adam kimi dindirir və hətta kürüyün yerinə özü cavab verirdi.

- İsmayıl sənə nə südü verib?

- İnek südü...

- İnanmıram, yalan deyirsən... - Gözməyə necə, səni çıxardıb? Yoxsa mən gedəndən bu tövlədəsən?

- Çıxardıb...

- Ağzı nədi çıxartması...

-Əlbəttə, ağzı nədi?

- Bura bax, düzünü de, sənə belinə minməyib ki?

- Minib...

- Nə danışırısan? Bəs sən neynədin?

- Soncuqladım... Yıxdım onu.. burnu qanadı.

- Düz eləmişən, ona hələ bu da azdı...

Sonra Qaragözü öpdü; əvvəl alnının qaşqasından, sonra da bu yaz gecəsi kimi qaraca gözlərindən. Və bir xeyli gözünə baxdı, - artıq ondan ötrü qara bir güzgüyə çevrilmiş gözünə...

- Di gecən xeyrə qalsın, mən yorulmuşam, atın tərəfində oturmaq adamı yaman yorurmuş, sabah səni Vedi çayına aparacam, çimdircəm, qaşov-layacam...

- Üşüyərəm çayda.

- Yox, üşüməzsən, bu gün-sabah yay girir, Vedi çayı isinib.

- İnanmıram...

- Necə, mənə inanmırsan?

* * *

İsmayılın onun gəlişindən xəbər tutmasının səbəbini eyvana qalxanda, burdakı qırmızı çəliyi və bir cüt ağziənli qaloşu gözü alanda başa düşdü. Anladı ki, Əli Əfəndi içəridədir, İsmayıl dərs deməyə, cavanlıq dostu Abbas kişi ilə gap eləməyə gəlib.

Böyük Vedidə rus-tatar məktəbi bağlanandan sonra Əli Əfəndi kənddə bir neçə evə gedib, bir neçə uşağa təmənnasız dərs deyirdi ki, onlardan biri də İsmayıldı, Əli Əfəndi deyirdi ki, bunu bir vergili uşağın batmaması xətrinə eləyir, amma Kazıma elə gəlirdi ki, bu sayğı həm də Əli Əfəndinin əmisinə rəğbəti ilə bağlıdır.

Otağa keçib salam verəndə və İsmayılın onun əlinə baxdığını görəndə:

-Qaqaş, bu dəfə sənə rusca kitab ala bilmədik, - dedi, - gələn dəfə mütləq alacam, yerini eləmişəm.

Sonra o, əmisinin bir neçə sorğusuna cavab verib Naxçıvanda qarşılaşdıqları osmanlı zabitlərindən, türk əsgərlərinin xorla oxuduğu mahnılardan, Naxçıvanın Vədiyə oxşayan məhlələrindən asılmış türk bayraqlarından söz açanda hiss elədi ki, Əli əfəndi doluxsunub, bir himə bənddi ki, ağlasın...

Sonra Əli Əfəndi İsmayıl ev tapşırıqları verdi və döş cibindən çıxartdığı qəzetlərdəki bəzi yazıları aramla Abbas kişiye oxudu.

Onların mükəliməsi axşamdan xeyli keçənədək sürdü. Hər halda, artıq belə mükəlimələr ona dərviş nağıllarından cazibəli gəlirdi.

- Kəlbali xan istəyir ki, - Əli Əfəndi dedi, - Vedibasarı Naxçıvana birləşdirsən.

- Məncə, Kəlbali xan haqlıdır, - Abbas kişi dedi, - el sözüdü, deyir, güc birlikdədir. Bəs bəy nə istəyir?

- Bəy də istəyir ki, Naxçıvanı Vedibasara birləşdirsən...

Abbas kişi başını bulaya - bulaya:

- Bu ara sözü olar, - dedi, - şayiədi yəqin.

- Yox şayiə deyil, bu söhbət Vedibasar Özünümüdafie Komitəsinin son iclasında müzakirəyə qoyulub. Deyiblər ki, belə bir birləşmə gerçəkləşsə, mərkəz Böyük Vədi olmalıdır. Hətta Abbasqulu bəyin sağ əli Hacı Təhmasib bunun səbəbini də söyləyib: deyib ki, Vedibasarda erməni yoxdur, amma Naxçıvanda itə daş atırsan, erməniyə deyir.

- Mən eşitməmişəm.

- Hardan eşidəsən? - Əli Əfəndi cavab verdi, - sən gecə-gündüz səngərdəsən.

Abbas kişi birdən-birə acı-acı gülümsədi:

- Belə çıxır ki, yorğan davası gedir?

Əli Əfəndi pıçiltıyla cavab verdi:

-Bəlkə də...

Bununla belə, Abbas kişi sərkərdənin qarasınca artıq-əskik heç nə söyləmədi, əksinə, dedi ki, o olmasaydı, o bu elləri, obaları birləşdirməsəydi, Vedibasar da Gərnibasar kimi indi erməni caynağında idi.

-Mən əsgərim, -Abbas kişi dedi, -bütün vedililər kimi Vedini qorumaq, Vedinin uğrunda vuruşmaq borcumdu.

O, birinci dəfə idi ki, 60 yaşını haqlamış, saç-saqqalı ağarmış əmisini belə həyəcanlı görürdü və bunun səbəbini anlaya bilmirdi. Və sövq-təbii hiss eləyirdi ki, Vedibasarda daşnak təhlükəsi sovuşmayıb: yenə yaylağa gedə bilməyəcəklər.

Orucməmməd yurdunda yaylaq həsrəti çəkənlərdən və bunu dilinə gətirənlərdən biri də Balabuğ Abdulla-Abdulla baba idi. O, cavanlığından mahalda pəhləvanlıq etdiyindən, güləşmək üçün baş alıb İrana, Turana getdiyindən və beləcə bir qədər sərgərdan həyat tərzini sürdüyündən, yaşı qırxı haqlayana qədər subay gəzmişdi və qırxı keçəndən sonra qohum-qardaşın tənəsi-təhriki ilə evlənsə də züryəti olmamışdı və daha bir arvad almaq haqqında qohum-qardaşın təklifini rədd eləmişdi və beləcə, cüt göyərçin kimi ömür sürdüləri arvadı Göyərçin öləndən sonra da qohum-qardaşın onu evləndirmək istəməsilə əsla razılaşmamışdı, amma dizi taqətdən, gözü işıqdan düşəndən sonra, vaxtında qohum-qardaşın sözünə fikir vermədiyinə - yenidən evlənmədiyinə görə özünü qınamağa başlamışdı.

Bu sabah da dərini yuxudan onun kimi erkəndən ayılmağa alışmış Kazımla bölüşdü:

-Kim deyirsə, arvad, yaman oğul, yaman at, başa bələdi, inanma, kaş elə bir yaman arvadım, bir yaman atım, bir yaman da züryətim olaydı...

Qoca hərdən belə gileylənəndə Kazım özünü də suçu sayırdı və hətta ona elə gəlirdi ki, qoca bu yolla ona qarşı narazılığını bildirir, axı, əmisi Şahsuvar - Ənnağı soyunun son yadigarının qulluğunda durmağı, ayda bir kərə onun

üzünü qırırmağı, həftədə bir dəfə tövlədə isti suya salmağı, baş-gözünü yumağı ona tapşırırmışdı.

Qoca dan yerinin qızartısına baxa - baxa:

-Bu gün yay girir, - dedi, - bu gün hava necə olsa, bütün yay eləcə keçəcək...

Yadında idi, keçən il də yay girən gün bu sözü qocanın dilindən eşitmişdi və yay, həqiqətən birinci günündə olduğu kimi isti keçmişdi.

Elə bil bu dünyada hər şeydən əli üzülən Balabuğ Abdulla yalnız ilin, ayın günlərinə ilişib qalmışdı və ona görə də günləri sayırdı.

* * *

...O gün neçə gündən bəri ağızda-dildə dolaşan xəbər, nəhayət ki, gerçəkləşdi, Böyük Vədiyə, hamısı at belində, bir türk alayı-yüz əlli osmanlı əsgəri gəldi.

Ailədə hamının, hətta erməni qızı Nazdarın da sevincinə səbəb olan bu xəbəri evə srağagündən Qalabürçdə keşik çəkən Həsənalı gətirdi. Doqqazda atının belindən sıçrayıb yerə düşən kimi:

-Türklər gəlir, -dedi, -sözünün ardını qəhərdən boğula-boğula gətirdi, -Sarı Dolamanı indicə keçdilər...

Onun pişvazına çıxan atası soruşdu:

- Sən harda keşik çəkirdin?

- Qalabürçdə...

Qalabürç deyilən təpədə o, bir dəfə - dünyanın düz vaxtında olmuşdu. Yaz günü idi, Həsənalı İsmayıl onu Qalabürçə aparmışdı. Səbəbi də İsmayılın keçirdiyi göy öskürək xəstəliyi ilə bağlı idi. Hələ ərə getməmişdən mamaçalıq eləyən, minbir dərddin dərmanını bilən xalaları Gülsüm demişdi ki, onun dərmanı təmiz havadı, qaldırın Qalabürçə...

Qalabürç o qədər də hündür yer deyildi - amma ordan baxanda nəinki Böyük Vədinin məhlələri, hətta evləri ovuc içi kimi görünürdü. O, ilk dəfə burdan baxanda Paski məhləsindəki evlərini dərhal tapdı. İsmayıl isə burdakı qalanı nişan verib Həsənalıdan soruşdu:

- Bu kimin evidi, qaqaş?

- Heç kimin.

- Bəs burda kim yaşayır?

- Heç kim...

- Niyə?

- Çünki bu ev deyil, qaladı, keçmişdə Vədinin üstünə düşmənlər qoşunu gələndə, onları hamıdan qabaq burdakı keşikçi görmüş, kəndə xəbər vermiş...

Ümumiyyətlə, uşaqlıqdan hər şeylə maraqlanan, sual verməyi xoşlayan İsmayıl dübarə soruşdu:

-Bəs indi burda niyə keşikçi yoxdu?

Həsənalı bu sualın da müfəssəl cavabını verdi və sonra qaladan apaydın görünən dağ silsilələrini - Böyük Ağrını, Kiçik Ağrını, Ağ dağı - ordakı Gavur qalasını, Sarı dolamanı, Qoturbulaq dərəsini, adına Damdıra deyilən qayalığı göstərdi və axırda da:

-Gün gələcək mən, də bu qalada keşik çəkəcəm, Kazım da, yəqin ki, sən də.

İsmayıl dərhal soruşdu:

- Demək, Vədinin üstünə düşmənlər gələcək?

- Hər şey ola bilər, - Həsənalı cavab verdi, - dünya qarışıb...

Sonra da xəstəhal İsmayılın eynini açmaq üçün Sarı dolamanı nişan verib zarafatla:

-Bax, sən xalan Gülsüm ərə gedəndə Sarı dolamanı aşacaq, - dedi, - çünki nişannısı Daşdı Qəmbərin kəndi Daşdı dolamadan o yandadı.

O zaman əmoğlusunun ağlına gələnlər çin olmuşdu, dünya həqiqətən də qarışmışdı və o, üç, beş gündən bir Qalabürçə keşik çəkməyə gedirdi.

Ordan yorğun, qəmgin qayıdardı, amma bu yay günü yay ilk dəfə idi ki, üzə gülürdü.

* * *

Türk ordusunun Sarı dolamanı aşması xəbərini alanda quş kimi yüngülləşdi, onları görmək ümidi ilə doqqazdan çıxanda gördü ki, İsmayıl ondan qabaqda gedir. Hətta Qumaş da onu qabaqlamışdı. Arxadan var səsilə İsmayılı haraylasa da, onun səsinə Qumaş çöndü, o da bir anlığa.

Məscidin həyətidə hər tayfa bir tərəfdə toplanmışdı: şadlinskilər ayrı, qızılanlılar ayrı, mahmudlular ayrı, sanolar ayrı, kasanlılar ayrı, eyvazlılar ayrı. O da məxsus olduğu tayfaya - paskilərə yan almaq istəyəndə İsmayılı bir dəstə uşağın önündə Sarı Dolamaya səmt qaçan gördü. Özünə qalsa, elə paskili cavanların arasında da dayanardı, çünki çox isti idi, amma qardaşının xətrinə o da götürüldü, İsmayılın yıxılacağından qorxurdu, bilirdi ki, qaçanda ayaqlarının altına baxmır.

Kələşlilərin arasından keçəndə qolundan tutan əl sanki mismardı, onu yerə mıxladı.

-Niyə qaçırsan? - Məşədi Paşa soruşdu, -onsuz da gəlib burdan keçəcəklər.

Qaçmasının səbəbini bildirəndə isə Paşa kirvə:

-Qaç, - dedi, - düz eləyirsən, onu tək buraxmaq olmaz.

Paşa kirvəyə rəğbətinin bir səbəbi də hələ lap cavanlığında Qurana əl basıb yalandan and içməsi və andla dostu Abbasi - onun əmisini ölümdən xilas etməsi idi.

Bu hadisənin müfəssəl təfsilatını əmisi özü ona danışmışdı. Abbas kişi İrevanda ona sataşan bir ermənini öldürməli olur. Onu tutub aparırlar. Bu hadisənin yeganə şahidi də Paşa kirvə imiş. Məhkəmədə qazı Paşa kirvədən soruşur: «Sən orda olmusan?» «Bəli», «Ermənini Abbas öldürdü?», «Yox, erməniyə hardansa atılan bir güllə deydi». Qazı soruşur: «Allaha inanırsan?» «Əlbəttə, inanıram, hələ müqəddəs yerlərə - Məşhədə ziyarətə də getmişəm». Qazı Qurani qoyur ortalığa, deyir, onda əl bas, and iç ki, yalan danışmırsan. Və o, Qurana əl basıb and içir, Abbasi buraxırlar. Və bu hadisədən xeyli sonra əmisi dostundan soruşur: «Sən o zaman Qurana yalandan and içəndə qorxmadın? Qorxmadın ki, Quran sənə qənim olar?» Məşədi Paşa cavab verir ki, «qorxdum, niyə qorxmadım, amma fikirləşdim ki, qoy Allah mənə dost yolunda qənim olsun, dost yolunda ölmək şərəfdi!»

Hələ türk qoşunu Sarı dolamanın yolunda görünməsə də xorla oxunan - dağları lərzəyə salan mahnını qulağı çaldı. Bu mahnını o, bir neçə gün öncə Naxçıvanda, dəfələrlə eşitmişdi və mahnının ahəngi kimi, sözləri də beynində təzələndi.

Dəryada olsa hər şey müzəffər

Dillərdə təkbir, Allahu əkbər.

Allahu əkbər, Allahu əkbər,

Ordumuz olsun daim müzəffər.

Sarı dolamadakı, torpağı kimi daşı-çingili, gülü-çiçəyi də sarıya çalan təpəyə qalxandan sonra da, xorla oxuduqları şərqi anbaan aydınlaşan türk atlılarını görə bilmədi. Ətrafdakı başdaşları diqqətini çəkdi və elə bil ki, Sarı dolamanın qəbiristanlığı olduğunu kəşf elədi.

O, bir dəfə Həsənalı ilə bu təpədən keçmişdi, nədənsə bu nəhəng, dəyirman daşından da iri, üstünün yazıları mamır bağlamış, yaşıllanmış qəbir daşları diqqətini çəkməmişdi. Onda Həsənalı İsmayilla onu Gavur qalasına aparırdı ki, xəstə qardaşı bu yerin də təmiz havasından udub sağalsın.

Gavur qalası əslində qala deyildi, qalaya bənzəyən qaya silsiləsi idi və o, bildirdi ki, ermənilərin Böyük Vədiyə birinci hücumu zamanı Vedibasər döyüşçüləri -əmoğlusu Həsənalı olmaqla - düşmənin qarşısını burda kəsib və gündoğandan günbatana kimi sürən vuruşmada düşmən yüzdən çox döyüşçüsünü itirib.

O zaman günəş hayandan doğmuşdusa, Gavur qala silsiləsi narıncıya çalırdı, amma indi ona elə gəldi ki, qala rəngini dəyişib.

İsmayıl öskürəkdən boğulsa da, qayalara baxa-baxa, daşlara toxuna-toxuna dil boğaza qoymur, sualı suala calayırdı:

-Bu qala Gavurundu?

Həsənalı gülə-gülə cavab verdi:

- Bu qalanı Allah yaradıb, İsibala, gavur Allaha inanmayanlara deyirlər...

- Ermənilərə?

- Yox, ermənilər də tək olan Allaha inanırlar.

- Bəs onda, gavur deyilsə, Vədiyə niyə hücum eləyiblər?

- Haçan?

- Kazım anadan olan il...

- Sən bunu hardan bilirsən?

- Kazım özü deyirdi.

Həqiqətən, İsmayıl - Kazım ermənilərin Vədiyə hücumu haqqında nə bilirdisə, hamısını söyləmişdi.

Yadımdadır, Gavur qalasında növbəti sual Həsənalıdan gəldi.

-Sizi Divlər otağına aparımmı?

Kazım artıq yepyekə oğlan olsa da, dərviş nağıllarından tanıdığı divlərdən hələ də qorxurdu, onların varlığına inanırdı, ona görə də dərhal etirazını bildirdi.

-Lazım deyil.

Amma İsmayıl iki ayağını bir başmağa dirəyib dedi ki, buraya elə Divlər otağını görməyə gəlib.

Zil qaranlıq mağaradan gələn uğultu elə bil canına, qanına işləyirdi.

Bir neçə addım atıb dayandılar, daha irəlini görmək mümkün deyildi.

Həsənalı cibindən çıxartdığı şamı çaxmaq daşıyla alışıdırandan sonra Mağaranın içərisinə doğru daha bir neçə addım atdılar və şam sönən kimi dayandılar və Həsənalı:

-Heç bilirsiniz şam niyə söndü? - dedi və sualın cavabını da dərhal özü verdi, -Divlər üfürdü, ona görə...

O, əmoğlusunu əlindən yapışsa da, İsmayıl təkidlə:

-Yandır şamı, qaqaş, - dedi, - mən o Divi görmək istəyirəm, yandır!

Həsənalı şamı yenidən yandırsa da, heç bir addım da irəli gedə bilmədilər, həqiqətən də, elə bil kimsə üfürüb şamı söndürdü.

Sonra qayaların arasıyla dərəyə endilər, burdan axan çaya, bu çaya qarışan Qotur bulağa, bu bulağın yan-yörəsindəki süd kimi ağappaq daşlara bir xeyli təməşə elədilər. O, ilk dəfə bu qədər ağappaq çay daşını bir yerdə görürdü və ağlına nə gəldisə, bu daşların birini götürüb cibinə qoydu, gəzə-gəzə Sarı dolamaya gəldilər və Həsənalı atının cidarını açdı, atlanıb gəldikləri yolla da qayıtdılar.

* * *

Amma elə bil indi üstündə dayandıqları sarı təpə həmin Sarı dolama deyildi, qulağı çalan mahnıda nə sirr, nə hikmət vardısı, bu yerlər onu kövrəldirdi, ürəyindən keçən sözü yanaqlarını isladan göz yaşları deyirdi: «Biz arxasız deyilik...».

...Əvvəlcə bayraq göründü, sonra bu bayrağın arxasınca gələn atılar. Uşaqların, yeniyetmələrin qıy-qışqırığı atıların xorla oxuduğu şərqi ani də olsa, üstələdi və ona elə gəldi ki, hələ bu dünyada heç vaxt belə qürurlanmayıb, bunca kövrək anlar yaşamayıb.

Atın belində şəstlə oturmuş bayraqdara, onun əlində yellənən bayrağa baxsa da, bir gözü Naxçıvanda tanıdığı, adını bilincə onu «Paşam» çağırdığı türk zabiti axtarırdı.

...Sarı Dolamaya birbaşa yüyürdükleri kimi, geriye də atlıların arxasınca qaçırdılar: özü də atlıların bir avazla oxuduğu mahnının ona tanış və artıq doğma sözlərini yamsılaya-yamsılaya:

***Ey şanlı ordu, ey şanlı əsgər,
Haydi qəzənfər, ümmənı səftər.
Bir əldə qalxan, bir əldə xəncər
Sınıra doğru, ey şanlı əsgər.***

İsmayıl tamam tər içində olduğundan daha onu qaçmağa qoymadı, bilirdi ki, belə tərləyəndən sonra inaq olur və gecə başlayır boğulmağa, köməyə xalaları Gülsümü çağırırlar, o da zorla İsmayıla soğan yedirdir, neft içirdir.

Məscidin həyətinə yetişəndə və vedililərin ən çox toplaşdığı bu yeri adamsız görəndə təəccübləndi, amma elə burda da öyrəndi ki, Vedibasər Özünümüdafiə komitəsinin komandanı Abbasqulu bəy və komitə üzvləri, türk alayını carçı Zeqəmin qabaqcadan elan etdiyi kimi, məscidin həyətinə yox, Qalabürdə qarşılayıblar, izdihamı isə qalaya buraxmayıblar.

Bəs səbəbi? Bu sual çoxlarını düşündürürdü, axı öncədən camaata bildirilmişdi ki, türk alayı Vedibasər Özünümüdafiə komitəsinin üzvləri tərəfindən məscidin qarşısında qarşılayacaq və sonra da Göyçədən məxsusi olaraq çağırılmış aşıqlar çalib-oxuyacaq.

Vedidə aşiq Xudayardan başqa ustad aşiq olmaması məlumdu, bilirdi ki, toyları zurna-balabanla yola verirlər, yalnız çox imkanlı kişilər gedib Göyçədən aşiq gətirirlər.

Hərdən, taxıl qıt olanda, əmisi də atlanıb arvadının - Minəxanım ananın vətəninə - Göyçəyə gedirdi, amma aşiq yox, kartof gətirməyə.

* * *

Kazımın ürəyincə olan hadisə hava qaralandan sonra baş verdi. Dünəndən Qalabürdə keşik çəkən əmisi evə tək qayıtmadı, iki türk əsgərini özü ilə gətirdi və arvadına bildirdi ki, əsgərlər onun qonağıdı və sonra da:

-Əmimin (Balabuğ Abdullaya əmi deyirdi) otaqlarından birində onlara yatacaq hazırlayın, - dedi, - nə qədər Vedibasərdədilər, bizdə qalacaqlar. Sonra da üzünü Kazıma tutdu:

-Müsafirlərimizin atlarına qulluq etmək sənə boynuna düşür, arpa-samanlarını bol elə, amma tövləyə salma, Qaragözü basıb öldürərlər.

Qaragöz südəmərdi, Kazım, hərdən də Nazdar, İsmayıl onu əmzikle yedizdirirdilər, demək olar ki, ac qalmırdı, bununla belə kürük nəinki at (cinsindən asılı olmayaraq), hətta qatır, ulaq da görəndə başını paçasına soxub, ağzına keçəni sortuqlamağa başlayırdı, bu da yad atı, yad ulağı cırnadırdı və bu, yad atın, yad ulağın Qaragözü burunlamasına səbəb olurdu. Görəndə ki, Qaragözün burnunda, qulağında qan izi var, Kazım başa düşürdü ki, kürük yenə erköynlük eləyib.

Kürük dayça, sonra da ürgə adıyla yekələ-yekələ, artıq gözəgəlimli bir aygır olsa da, erköynlüyündən qalmamışdı və indi Kazım fikirləşirdi ki, Qaragözün yəhər-yüyen götürməməsi də erköynlüyü ilə bağlıdır: yetim kimi böyüsəydi, doyunca südə tamarzı qalsaydı, gündə bir torba arpa ilə yanaşı, bir ovuc da kişmiş yeməsəydi, qoyunlarla bir yerdə kövşənə gedib, qoyunlarla da bir yerdə kövşəndən dönsəydi, yəqin ki, indi elə qoyun kimi başısağı idi.

-XI-

Vedibasər Özünümüdəfiə Qərargahının qarşısına toplaşanlara Abbasqulu bəy ürək sözlərini at belində, onu alqışlayanları salamlayıb sağ əlinin hərəkətilə sakitləşdirəndən sonra, söylədi:

-Allahdan gizlin deyil, sizdən nə gizlədim, döyüşçülərinin çoxusu osmanlı ordusunda təlim görmüş daşnaklarla başabaş vuruşmağa bir həftəlik badronumuz qalıb,-dedi, - biz bir həftə də duruş gətirə bilərik, bəs sonra?

Bu sualla sanki qurbağa gölüne daş atdılar, amma sükut çox çəkmədi, el ağsaqqalı sözünə davam elədi:

-Erməni daşnak ordusunun qarşısında duruş gətirdiyimiz bu iki il ərzində badronu hardan aldığımızı siz yaxşı bilirsiniz, siz bilirsiniz ki, gəbərtdiyimiz ermənilərin silah-sursatı olmasaydı, biz çoxdan əliyalın qalmışdıq, düşmən nəşə anlayıb, artıq neçə aydır ki, yalnız top atırlar, canlı qüvvə ilə hücum eləmirlər, bilirlər ki, daha bizim İrandan padron, tüfəng almağa paramız qalmayıb.

Sözün bu yerində el ağsaqqalı yenə sözünə ara verdi, izdihama göz gəzdirdirdi - sanki kimi isə axtarırdı və nitqinə davam elədi:

-Bizim iki yolumuz var, - dedi, - ya erməni təbəəliyini qəbul etmək, erməni bayrağı altında yaşamaq...

İzdiham uğuldadı, bu uğultu vahimə gətirdi. Yayın bu istisində Kazımı üşütdü, sümükləri gizildədi, el ağsaqqalı isə nitqinə toxtaq bir ahənglə davam elədi:

-Mən bunu heç düşmənimə də arzulamazdım.

Bu kəlmənin tamamında uğultu yox, sürəkli alqış səsləri əks-səda verdi.

O əlini buraxıb, atılıb düşə-düşə əl çalanlardan biri də İsmayıl idi və Kazım fikirləşirdi ki, doğrudanmı kiçik qardaşı belə şeyləri də başa düşür?

-İkinci yol mühacirətdi, -Abbasqulu bəy dedi, -yaxın müsəlman vilayətlərindən birinə mühacirət...

Kazım artıq el arasında gəzən söz-söhbətdən mühacirət sözünün nə olduğunu kəsdirmiş və bunu İsmayıl da izah eləmişdi, demişdi ki, müvəqqəti hardasa məskunlaşacaqlar və uzağı bir-iki ilə yenə Vədiyə qayıdacaqlar...

-Biz min illərdi at belində yaşayırıq - el ağsaqqalı dedi, - min illərdi, arandan yaylağa, yaylaqdan arana köçürük, bu da bir köç, bir həftə vaxtımız var, arpanızı - buğdanızı biçin, taxılınızı döyün, mər-meyvənizi yığıb qurudun, nehrənizi çalxayın, çünki bu mühacirət bir ay da çəkə bilər, bir il də...

Yenə izdihamın uğultusu onu üşütdü.

-Mən mühacirətə getməyəcəm, bəy!

Bu etiraz elə bil yağmura dönüb izdihamın hələ də sürən uğultusuna çiləndi.

-Mən Vedidən çıxmıyacam!

Bu, beşaçılanını əlində havaya qaldırıb silkələyən Əli idi, Celonun oğlu Əli...

İzdihamın arasından daha bir neçə cavanın səsi ucaldı:

- Mən də!

- Mən də!

- Mən də!

- Mühacirət könüllüdü,- bu həftənin tamamında Vedidən axırıncı mən çıxacam, mənim ailəm çıxacaq, - Abbasqulu bəy təmkinlə dedi, -yolumuz Şəhuradı, sonra da yəqin ki, Arazın o tayına.

Bu yığıncaq təndir-ocaq vaxtı sona çatmışdı, indisə axşamdı, şəər qarışır, toyuq-cücə tara çıxırdı.

Gavur qalasından qayıdan əmisi Balabuğ Abdulla ilə hal-əhval tutandan sonra Kazımdan soruşdu:

- Qaragözü cilovladın?
 - Cilovladıq, əmi, -cavab verdi, - belinə yəhər də qoyduq, amma...
 - Minməyə qoymur, hə?
 - Qoymur, əmi, - İsmayıl ondan qabaq cavab verdi, -Kazımı da belindən yerə saldı, hələ mənə də.

Abbas kişi ani gülümsündü və:

-Sən nahaq minmisən, bu, sənlik iş deyil, - dedi və üzünü Kazıma çevirdi, -bir-iki gün cilovunu ağzından çıxartma, yəhərini də belindən götürmə, özü də yarıac, yarısusuz saxla, cilova, yəhərə alışdısa, minilməyə də öyrəşəcək, Qaragözdən də betər ürgələr, ayğırlar görmüşük, axırı nə olub? Minilməyib, quzuya dönməyib? - və yönünü Balabuğ Abdullaya çevirdi, - elə deyil, ay əmi?

Balabuğ Abdulla son zamanlar ağır eşitdiyindən əlini qulağının dalına qoyub ucadan soruşdu:

-Hiii?

Abbas kişi sözünü çevirmədi, ağzını əmisinin qulağına dayayıb soruşdu:

- Xəbərin var?

- Nədən?

- Mühacirətə gedirik...

- Xəbərim var, biz bir dəfə mühacirətdə olmuşuq, uruslar İrəvan xanlığını tutandan sonra,- qoca dedi, - onda mən uşağıydım, İsmayıldan da xırda idim, yuxu kimi yadıma gəlir, amma Vədiyə tez qayıtdıq...

- O zaman da dava oldu? İndiki kimi?

- Yox, canım, nə dava, o zaman bizim camaatın tufəngi nə gəzirdi? -Və soruşdu, -mühacirət haradı?

-Arazın o tayına, ya İrana, ya Türkiyəyə...

- İran yaxşıdı, bolluqdu, ucuzluqdu orda, - Balabuğ Abdulla dedi, - orda çox gülüşmüşəm...

Kazım Abdulla babanın şanlı keçmişini azdan-çoxdan bilirdi və bu qoca yaşında oğulsuz, uşaqsız qaldığına görə ona yazığı gəlirdi, onu əmisinin tapşırığı kimi, həftədə bir dəfə yox, hərdən iki dəfə çimdirirdi. Səhər, ya axşam qocaya yaxınlaşanda və onu xoşagəlməz iyi vuranda dərhal qolundan tutub çəkirdi, gəl, deyirdi, çimməyinin vaxtı çatıb.

Qocanın alt paltarlarını - hərdən saralmış, qaralmış, rəngləri qarışmış tuman - köynəyini Minəxanım ana özü yuyurdu və deyirdi ki, bunun savabı mənə bədi...

* * *

...Səhər yuxudan ayıldı ki, Nazdar bir çuval onun xəmirini yoğurub və indi o, xəmiri kündələməyə başlamış Zeynəbin ekizlərini oynadır, qaşıqla mis camı danqıldadır ki, körpələr kirisinlər. Fatma təndirə od salmışdı və orda alışan çır-çırının çırtılması həyətdə qaqqıladaşan toyuqların səsinə qarışmışdı. Əmisi də özünə iş tapmışdı, gözünü açanda bu həyətdə görmüş, çağındakı oxların çoxusu sökülüb-tökülmüş arabanı sazlayırdı, arabanın çarxlarını tünd yaşıla çalan araba yağı ilə yağlayırdı. Kazımı görəndə, elə bil nə isə xatırladı, gülümsədi və:

-Bu yağ sən dədənnən qalıb, -dedi.

Sözün deyilişi ona toxundu və narazılığını dərhal bildirdi:

-Mənim dədənnən?

Və Abbas kişi suçu sualın tərzindən anladı; anladı ki, Kazım daha uşaq deyil.

...Və bu, ona fərəh gətirdi. Hər halda, bu sualı verən qardaşının balası idi, özgə deyildi... Urzxahlıq etməyə də söz tapdı:

-Sənin dədənnən yox, mənim qardaşımdan qalıb, - dedi, -dəyməduşər olma...

Kazım bu araba yağının, həqiqətən də bir qədər məzəli tarixçəsini bilirdi; bilirdi ki, Kərbəla ziyarətinə yola düşən atası qohum-əqrabadan halallıq istəyəndə deyib: «Xudaya, heç kimə borclu deyiləm, heç kimdən də alacağım yoxdu, qardaşım Abbasdan savayı; o, mənim dükanımdan götürdüyü bir girvənkə araba yağına görə pul verməyib». Bu söhbəti bütün pasgililər bilirdi, amma heç kim bilmirdi ki, o, bu sözü zarafatla deyib, ya gerçəkdən?

...Axşamdan bəri arpa-samanı verilmədiyindən, çayırın, biyanın ümidinə qalmış və incik, məzlum bir görkəm almış Qaragözə yaxınlaşanda, ürgə sanki anladı ki, yenə onu minmək istəyirlər. Fıxırdı və sonra da qabaq ayaqlarını bir-birinin ardınca yerə çırpdı.

-Deyəsən, ağlın başına gəlməyib, hələ?

Ürgənin dilindən də özü cavab verdi:

-Gəlməyəcək!

Bir qədər də səsini alçaltdı ki, əmisi onun ürgə ilə tay-tuşu kimi danışdığını eşitməsin:

-Baxarıq!

Bir gözü eyvanda idi və İsmayılın gəlməsini gözləyirdi ki, ürgənin çidarını açsın və yenə də şuma salıb tavlamağın çevrəsində qovalamağa başlasın.

Zeynəbin təndirdən çıxarıb üst-üstə qaladığı isti lavaş tığının qoxusuna biganə qalmaq mümkün deyildi.

Bir qıraqda şöngümüştə Qumaşın bir gözü təndirdə olsa da, hiss olunurdu ki, öz qismətini küt gedən gündəni gözləyir.

Həyətdə dümələnən toyuqlar fürsət axtarırdılar ki, lavaş tığına ağız atsınlar.

Minəxanım ana bu toyuqları nişan verəndən sonra ərindən soruşdu:

-Bəs bu toyuq-cücəni neynəyəcəyik? Onları da mühacirətə aparaq?

Elə bil arvadının sözündəki kinayə Abbas kişinin də içində zarafat ovqatı oyatdı.

-Sənə demişəm axı,-dedi, -məne çətin sual vermə!

Və Minəxanım ana sualının cavabını özü verdi:

-Gündə ikisini kəsib bişirsək, bir həftəyə qurtarar, -dedi, -onsuz da çox deyil.

Kazımı heyrətə gətirən əmisinin, əmisi arvadının özlərini mühacirət ərizəsi belə şad-şalayın aparmaları idi, sanki mühacirətə yox, hər yay olduğu kimi, yenə də yaylağa qalxmaq üçün tədarük görürdülər.

Əmisi arabanın boyunduruğunu tövlədən çıxardanda onu səslədi:

-Gəl kömək elə...

Məsələdən halı olan Minəxanım ana eyvandan boylana-boylana soruşdu:

- Mən də gəlim?

- Gəl...

Amma Əli doqqazda görünəndən sonra daha Minəxanım ana aşağı enmədi:

-Əli sənə əl tutar, -dedi, -Allah köməyi olsun.

Arabanın boyunduruğu o qədər də ağır deyildi, amma Abbas kişinin xasiyyəti idi: bir iş görəndə istəyirdi ailə üzvləri yanında olsun və o, hərəyə bir atmaca atsın, bir mız qoysun.

Əli boyunduruğu-samıları da üstündə Kazımla birgə tövlədən çıxarıb arabanın yanında yerə qoyandan sonra dodaqucu:

-Sabahınız xeyir,-dedi və Həsənalını soruşdu.

Onun cavabını artıq həyətdə düşmüş İsmayıl verdi:

-Qalabürəcdə keşikdədi, bilmirsən?

Hardasa uzaqlardan top səsi eşidildi, amma bu səs, adətən, top səslərindən sonra bir xeyli özünü didib-tökən Qumaşı da səksəndirmədi:

-Mən bilən, dünəndən bəri atmayıblar, -Abbas kişi dedi, -məncə, bu birincisidi...

Celonun oğlu Əli üzündəki kədəri səsində də qarışdırı bildi:

-Daha niyə atsınlar ki? Bilirlər ki, gedirsiniz.

Abbas kişi bir xeyli fikirləşəndən sonra soruşdu:

- Bəyəm sən getmirsən?

- Yox, Abbas əmi, mən getmirəm.

Əli sanki bu sözü bu həyətdə kiməsə eşitdirməyə gəlmişdi və qayıdıb getmək istəyəndə Abbas kişi soruşdu:

-Bəs anana, bacına yazığın gəlmir?

Əlinin maviyə çalan gözləri bir anda böyüdü elə bil.

-Ana, bacı bu yurddan irəli ola bilməz, Abbas əmi, - Əli cavab verdi, - mən sözümü bəyin özünə də dedim.

Abbas kişi yenə də təbiətinə xas şəkildə hövsələsini basıb dilləndi:

-Biz bir tayfadanıq, Əli, bir tayfadan... bu, o deməkdi ki, əcdadlarımız, ulu babalarımız bir kişinin belindən gəlirlər, bir ananın qarnından çıxırlar, mən səni qardaşım oğlu bilərəm, ona görə də, eşit, gör nə deyirəm: palaza bürün, elnən sürün...

Dərhal məlum oldu ki, Abbas kişinin öyüd-nəsihəti Əlini nəinki yumşaltmayıb, əksinə, cin atına mindirib:

-İki il səngərlərdə can çürütdük ki, axırda sürünək?

Bu sözdən sonra elə bil həyətdə dümələnən toyuqlar da səslərini çıxarmağa qorxurdular. Qaragöz isə elə bil həyətdə nə baş verdiyini anlamaq istəyirdi, qorxa-qorxa sağına, soluna baxırdı.

-Mən dünən bu aygırı minəcəkdim, -Əli dedi, -İsmayıl qoymadı.

Abbas kişi yenə zarafatından qalmadı:

-O, bu evdə ixtiyar sahibidi, -dedi, -başımızın böyüyüdü.

Şəksiz, İsmayıl özü də bu sözü zarafat kimi qəbul elədi, amma bununla belə böyük qardaşına üz tutub öz sözünü dedi:

-Bu gün Qaragözü minməliyik, nəyi gözləyirsən? Çidarını aç, şuma salıb qovalayaq!

O, Qaragözün çidarını açanda və İsmayıl ürgəni, tavlaxın çevrəsində qovalamağa başlayanda doqqazda at belində daha bir tanış sima gördü, bu ucaboylu cavanı üzəndən tanıyırdı, o vedililər məhləsinə Vedibasars rus-tatar məktəbinə iki qardaşını gətirib aparırdı: İsmayıl bir sinifdə oxuyan Abdullanı və Nəzəri.

-Gəlmək olar?

Abbas kişi əlini işindən ayırmadan gülə-gülə cavab verdi:

-Gələndən sonra soruşursan?

Elə bil əmisinin zarafatı bu ucaboylu cavanı ürəkləndirdi və atdan düşüb ev sahibinə əl verdi:

-Mənim adım Mikayıldı, Vedili məhləsindənəm, -dedi, -eşitdim sizdə araba yağı var...

Gün günortaya yerinə gəlməmiş o qədər adam araba yağından ötrü onların qapısını açdı ki, həyətdəki yağ çəlləyi boşaldı.

Amma araba yağından ötrü gələnlərin heç də hamısı dərhal qayıdıb getmirdilər; anbaan həyətdə artan yeniyetmələrə, cavanlara qoşulub ürgənin necə ram edilməsinə tamaşa eləyirdilər.

Tavlaxın çevrəsində bir qədər fırlanandan sonra ürgə səntirləyib yığıldı və yenə də sanki ona görə gözlərini yumdu ki, bu dünyanın necə fırlandığını görməsin.

-Minə bilərsən! - İsmayıl dedi və sonra da şaqraq səslə sözünün ardını gətirdi, - qorxursansa, mən minim?

O, daha ürgənin belindən yıxılmaqdan qorxmurdu, çünki şum ilə kimi yumşalmışdı, amma o, qorxurdu ki, Qaragözü beləcə qova-qova nəfəsini kəsə.

Yaylaqda cavan bir ürgənin bərk qovulandan sonra tər içində qəfildən yıxıldığını və ağzından, burnunun dəliklərindən qan açıldığını öz gözlərilə görmüşdü.

-XII-

Əminin söylədiklərindən belli oldu ki, Vedidə karvansara, ya buna bənzər münasib yer olmadığı üçün, Vedibasər Özünümüdəfiə Komitəsinin üzvləri qərara alıblar ki, çoxusu uzun yollarda soyuqlamış, zökəm almış türk əsgər və zabitlərini Qalabürçdə qurulmuş çadırlarda yox, evlərdə yerləşdirsinlər ki, onlar rahatlına bilsinlər. Əsgərlər varlı adamların, əsasən «bəy» adı daşıyanların evlərinə paylananda Abbasqulu bəy deyib ki, Abbas əmi, bəs sən nəçə türk əsgərinin qulluğunda dura bilərsən? O, bu təklifi şərəf kimi qəbul edib və dərhal cavab verib: «Nə qədər desəniz».

* * *

Kazım əsgərlərə öz adını deyəndən sonra onlar da nəzakətlə özlərini nişan verdilər:

- İlyas.
- Osman.

İlyas hər şeylə maraqlanırdı, danışdı, gülürdü, demək olar ki, susmurdu, Osman isə əksinə, elə bil ağzına su almışdı.

O, nəhayət ki, fürsət tapıb bunun səbəbi ilə maraqlananda İlyas:

-Biz Sivasdanıq, -dedi, -Sivas saz-söz məkanıdır.

«Sivas» adı atasının hərdən zümzümə etdiyi bir türkünü yadına saldı.

***Sivas ellərində sazım çalınır,
Yardan ayrılmışam, bağrım dəlinir,
Çənlibəllər bölük-bölük bölünür,
Gözəl mələyim, bir dənə mələyim, gəl...***

Səhər yuxudan ayılanda xəbər tutdu ki, yatıb qalıb və Qalabürçə toplantı yerinə tələsən türk əsgərlərini Zeynəblə Nazdar yola salıb.

Nazdarı acılamaq istəsə də, Minəxanım ana aman vermədi:

-Qeyrətdi kişi yuxudan vaxtında oyanar, - dedi, - üzünə gün düşənəcən yatmaz.

Türk əsgərlərinin gəlişi Vedibasərdə hamının eynini açmışdı, ən çox da onun kimi yeniyetmələrin, uşaqların. Deyirdilər ki, belə getsə, el tezliklə yaylağa köçəcək.

Hava qaralmamış Qalabürç səmtdən türk əsgərlərinin bütün Vədiyə yayılan mahnıları eşidildi. Axşamın qəribliyində nə sirr var idisə, sözləri ona tanış olmayan bu şərqi onu kövrəltdi. Mahnı gənc Osman haqqında idi və belə anlaşılırdı ki, o Bağdadın qapısını açandan sonra şəhid olub. Mahnı uzundu, yalnız bir beyti yaddaşında qaldı:

***Hər ana doğurmaz böylə bir aslan,
Allah, Allah deyib keçdi gənc Osman...***

Türk əsgərlərinin təlimdən qayıtmasını ən çox ona görə gözləyirdi ki, onların danışığına qulaq assın, çünki onlar öz aralarında başqa, daha şirin bir ləhcə ilə danışmışdılar.

Hava qaralanda Osmanla birlikdə Qalabürçdən qayıdan İlyasın ona birinci sözü bu oldu: «sizin igidlərin təlimə ehtiyacı yox, onlar anadangəlmə savaşçı!»

Türk zabitlərin bütün günü Vedibasər cavanlarına savaşı təlimi keçməsi ona o axşam belli oldu və soruşdu ki, onu da təlimə apararmı? İlyas başını buladı, - sən hələ cocuq,- dedi.

Gavur qalasından qayıdan Həsənəli gecə yarından keçənə kimi onlarla söhbətləşdi və o, bu söhbətlərdən hiss elədi ki, köməyə gəlmiş Osmanlı ordusu dünya savaşında öz mövqelərini hər gün, hər saat itirir.

O gecə Kazım türk əsgərləri ilə bir otaqda yatdı ki, səhər onları Zeynəblə Nazdar yox, özü yola salsın, özü onların qulluğunda dursun.

O gecə vaxtilə atasının zümrümə etdiyi bir türkünü hər deyəndə dinib-danışmayan Osmanın dilindən eşitdi:

***Burası Muşdu,
Yolu yoxuşdu,
Gedən gəlmiyor,
Bilməm nə işdi?***

***Bura Yəməndi,
Gülü bitəndi,
Gedən gəlmiyor,
Bilməm nədəndi?***

* * *

...Türk alayı Vedibasara günün günorta çağı gəlsə də, bu diyarı gecə vaxtı tərk elədilər, özü də qəfildən.

İlyas üzünü Minəxanım anaya tutdu:

-Halal eləyin, sizə əziyyət verdik, -dedi və niyyətini bildirdi, -dava qurtarandan sonra gəlib Nazdarı aparacam!

Bu xəbərdarlıq ona yer eləsə də, Minəxanım ana gülümsədi və çönüb başını aşağı salmış Nazdara baxdı:

-Özü bilər...

Nazdar isə iri qara gözlərini qıyıb onu süzəndən sonra bir kəlmə ilə sözünü dedi:

-Gəlmə...

Türk alayının Vedibasara niyə gəldiyini hamı bilirdi, nə üçün, qəfildən getməsi isə sirr olaraq qaldı, amma o günlərin birində İsmayıl dərs verməyə gəlmiş Əli Əfəndi ilə əmisinin mükəlliməsindən bəzi şeylər anladı.

-Türk alayı Vedibasara Türkiyə hökumətinin fərmanı ilə gəlməmişdi, - Əli Əfəndi dedi, - bu dəstəni Kəlbali xan göndərmişdi...

Abbas kişi soruşdu:

- Bəs niyyət nə idi?

- Kəlbali xanın Vedibasara barədə niyyəti çoxdan aydındı, -Əli Əfəndi cavab verdi, -Kəlbali xan Vedidən bir qumar kartı kimi yararlanmaq, daha doğrusu, Vedibasara qumara qoyub, Naxçıvanı erməni təhlükəsindən qorumaq istəyir.

Abbas kişi başını buladı:

- İnanmıram, -dedi, -biz Kəlbali xana nə yamanlıq, nə pislik eləmişik?

- Söhbət pisləkdən getmir, -Əli əfəndi cavab verdi, -siyasət belə şeydir ki, heç nəyin fərqi nə varmadan öz marağını qorumaq istəyir.

Abbas kişi soruşdu:

-Bəs kişilik, bəs mərdlik?

Əli əfəndi gülümsədi və:

- Siyasətdə belə şeylər şərtidir, -dedi və bir sual da verdi:

- Sən heç bilirsən türk alayının başında gələn kim idi?

- Bilirəm, Naxçıvanlı Bağır bəy.

- Kəlbali xanın Bağır bəylə Abbasqulu bəyə göndərdiyi məktubda nələr yazıldığından xəbərin var?

Abbas kişi başını buladı:

-Özün bilirsən ki, mənim gecəm, gündüzüm qalalarda keçir, bir gün Qalabürçdə, bir gün Gavur qalasında, mən elə şeylərdən necə xəbər tuta bilərəm?

- O məktub Vedibasara Özünümüdafiə komitəsinin qərargahında oxunub və bütün gecəni Özünümüdafiə komitəsinin üzvləri tərəfindən müzakirə olunub.

- Nə yazılmış ki?

- Yazıbmış ki, sən öz ovçu dəstənlə erməni ordusunun qarşısında dura bilməyəcəksən, ovçu dəstəni ver türk zabiti Əli Teymurun sərəncamına, özün də təcili gəl Naxçıvana ki, neynədiyimizi bilək.

Abbas kişi soruşdu:

- Yəni elə beləcə yazıbmış?

- Nə bilim, -Əli əfəndi cavab verdi, -mən loru dilnən söylədim. Mirzə Nəsrulla elə ordaca deyib: «Bəy, icazə ver ona elə bir məktub yazım ki, yetişmiş duran yerdə kalı tökülsün».

- Bəs bəy nə deyib?

- Deyib ki, belə bir məktuba cavab yazsaq, biz də olarıq onun tayı. Lap axırda Hacı Təhmasib söz alıb: «Bəy, indi sənın Qalabürədən heç bir saatlığa da aralanmağa haqqın yoxdur».

Hamı bilirdi ki, Abbaqulu bəy Vedibasarı müdafiəsini Qalabürədən - hər bir məhləsi ovuc içi kimi görünən, bu təcədən idarə eləyir.

Hər halda, o türk alayının türk bayrağı ilə Vedibasarda, qısa bir zaman kəsiyində olsa da, görünməsi, sanki bu dünyanı dəyişmişdi və ona elə gəlirdi ki, alayın xorla oxuduğu mahnıları, şərqləri elə bil Vedinin dağları oxuyur. Osmanın mahnısını Vedi çayı, özü də gecələr...

**Burası Muşdu
Yolu yoxuşdu,
Gedən gəlmiyor-
Bilməm nə işdi?**

Amma türk alayının qəfildən Vedibasarı tərək etməsini başqa cür yozanlar da vardı; deyirdilər ki, bu, erməni əsilli türk generalı Andronikin Naxçıvana hücumu ilə bağlıdır. Hətta söyləyirdilər ki, Andronikin qoşunu Yaycı kəndinə girib, Yaycı camaatına qan ağılatsa da, bütün Yaycını od vurub yandırsa da, Nehrəmə girə bilməyib. Nehrəm camaatı ilə savaşıda xeyli əsgərini itirən Andronik axırda geri çəkilib, Araz boyunun qamışlıqları ilə keçib Zəngəzur mahalına. O, Zəngəzurun - Vedinin hansı səmtində yerləşdiyini bilməsə də, eşitmişdi ki, orda da erməni kəndləri var...

Türklər gedəndən sonra Vedidə havalar bir qədər də istiləşəndə, quraqlıq kövşənləri qurudanda, mal-qoyun otlaqlardan ac qayıtmağa başlayanda və bu mal-heyvandan başqa var-dövləti olmayan Abbas kişi onun yanında oğlu Həsənəliyə dedi:

-Belə istilər, belə quraqlıq beş-on gün də sürsə, mal-heyvanımız acından qırılacaq. Neynəyək?

Həsənəli:

-Məsləhət sənindi, ay dedə, -dedi, -yolu da tanıyan sənsən, yalağanı da.

Abbas kişi aramla:

-Belə bir vaxtda nə sən, nə mən Vedidən çıxı bilmərik, - dedi və müəmmalı tərzdə çiyinini çəkəib onun üzünə baxa-baxa sözünün ardını gətirdi, -Ümid qalır Kazıma, amma o da, heyif ki, uşaqdı...

Həsənəli atasının sözünü təsdiqlədi.

-Hə. Uşaqdı.

Dərhal anladı ki, əmisi onu mal-heyvanın üstündə yaylağa göndərmək istəyir. Bəyəm yaz girəndən, döl başlayandan yaylaq həsrətilə qovrulmurdu-mu? O dağlarda qoxladığı gülün-çiçəyin ətri hər an onu vurmurdumu? Bulaqlar, ırmaqlar hər gecə yuxusuna girmirdimi?

Onun ürəyincə olan sözü də Abbas kişi dedi:

-Kazım, uşaq olmasına uşaqdı, amma çobana quzuçuluq eləyə bilər.

Onların mal-davarı o qədər də çox deyildi: yüz baş qoyundu, bir cüt öküzdü, on beş inəkdi, bir qatırdı, beş-on keçidi və gözünü açandan, neçə illərdi bu bərəkətin ən ağır yükünü çoban Dadaş çəkirdi, əlbəttə, arvadı Mələklə birlikdə.

Varı-dövləti artır da bilərdilər, amma kömək, arxa yoxdu və əmisi buna görə arvadını suçlayırdı: «Göyçəli qızı mənə bir yox, yeddi oğul doğsaydı, indi mənim yüz yox, yeddi yüz davarım vardı».

Bu yaylaq söhbəti ailədə böyüyəndə və İsmayıl böyük qardaşının hara hazırlaşdığını biləndə var səsilə:

-Onda mən də gedirəm, -dedi və dilinə gətirdiyi sözlə hamını güldürdü, - mən də harayçılıq eliyə bilərəm!

Amma Nazdar İsmayılın qulağına nə pıçıldadısa, onu fikrindən döndərə bildi. Millidərəli Zeynəb öz niyyətini sonda bildirdi:

-Abbas əmi, mən də yaylağa getmək istəyirəm, -dedi, -həm Mələyə kömək eləyərəm, inəkləri, qoyunları sağaram, həm də körpələrin canı bu istilərdən qurtarar.

Bu ailə məşvərətində bənd alacaqları yaylaq da belli oldu: Keşişdağ. Əziz kəndə, Kolaniya, Əyircəyə gedən yolun üstündəki Keşişdağ. Keşişdağ həm Vədiyə yaxındı, həm də burda kirvələri Səttar kişi yaşayırdı. İnişil yaylağa qalxanda da burda bir neçə gün əylənmişdilər, Səttar kişi qoç kəsmişdi və bu qoçun bir damla qanını onun alına sürtüb öz oğlu Musanı göstərərək demişdi: «Kirvəliyi yaşatmaq qaldı sizin boynunuza, biz səfər üstəyik».

* * *

...Artıq Keşişdağda idilər, İsmayılın etirazına baxmayaraq Kazım Qaragözü də gətirmişdi və bu yaylaq yolunda kürük bir qədər sınırısa da, dəcəlləşmişdi, demək olar ki, dayanmırdı, bütün günü harasa qaçırdı və elə bil Alabaşın balalarının da onunla yaşd olduğunu anlayır, onlarla oynayırdı.

Səttar kirvə onları öz mülkündə yerləşdirmək istəsə də, Zeynəb razı olmamışdı və onlar çayın qırağındakı təpədə iki çadır qurmuşdular.

Çadırın birində Dadaşla Mələk gecələyirdilər, ikinci nisbətən iri çadırdə Zeynəb südəmə körpələri ilə qalırdı. Onun yatacağı da bu çadırdə idi, axşamlar Zeynəb onun döşəyini yerə salır, səhər də qatlayıb qoyurdu yük yerinə. Bu çadıra onlardan çox girib-çıxan Mələkdə, çünki təzə sağılmış südü buğlana-buğlana burda mayalayırıdılar, bişirilmiş südü də burda sərniciyə tökürdülər ki, üzə gəlsin, qaymaq tutsun.

Zeynəbdən olsaydı, Ümidi də, Ümidəni də onun umuduna qoyub bütün günü çörək bişirərdi, nehrə çalxayardı, qoyun-keçi sağardı, amma o, birinci gündən hiss eləyirdi ki, bu ekizlərlə qalmağa hövsələsi çatmır, hətta Zeynəbin aralıda olduğunu biləndə Ümidi də, Ümidəni də yüngülcə sillələyirdi ki, kirisinlər.

Keşişdağa çatmamış Qarabağlar kəndinin yaxınlığında çadır qurub gecələmək məcburiyyətində qalanda başa düşdü ki, bu köçdə onun vəzifəsi, əmisinin zarafatla dediyi kimi quzuçuluq etmək deyil, o, çobanın görən gözü, vuran əli olmalıdı, hara buyursa qaçmalıdı, hara desə getməli; bir sözlə özünü elə aparmalıdı ki, çoban Dadaş mal-davarın öhdəsindən təkbaşına gəldiyini bir də dilinə gətirməsin.

Keşişdağda Səttar kirvənin köməyi ilə çadır qurandan, binə olandan sonra isə, hətta bu köçdə öz yerini elə gördü ki, hətta ona elə gəldi, o olmasa, çoban Dadaş bu qədər qoyun-quzunun, mal-heyvanın qabağında duruş gətirə bilməz.

Xüsəsen də şər qarışanda - səhər quzusundan ayrılan bir qoyun öz balasını almayanda, inək südünü «oğurlayıb» öz balasına saxlayanda bütün günü sürünü otlaqlarda otlağa aparən buruq təkə ac qaldığını anlayanda, qarşı dağın yoxuşunda qurd ulayanda və köpəklər bu ulartıdan səs-səsə verib zingildəməyə başlayanda...

Çoban Dadaş onu tərifləyirdi, - sənnən yaxşı çoban olacaq, əmoğlu, - deyirdi, o isə fikirləşirdi ki, yox, çoban olmayacaq, kiçik qardaşından yazmaq öyrənəcək və haçansa mütləq oxumağa gedəcək, oxumağa gedəcək ki, Əli Əfəndi kimi qəzet oxusun və söz-söhbəti ilə hamının diqqətini çəksin.

Yaylaq günləri bir-birinə bənzəsə də, onu darıxdırmırdı, axı, hələ Qaragöz kimi bir həmsöhbəti də vardı.

Qaragöz bir ulağın balasını nəyəsə oxşadıb belinə sıçrayanda dilinə xalası Səkinənin bir kəlamı gəldi: «Ay səni ölməyəsən! Siçan olmamış dağarcıq dibi dəlmək istəyir».

Amma bu dağ kəndində Qaragözün bəxti gətirdi. Özünə döşü süddü bir madyan tapdı. Deyirdilər ki, madyanın balasını canavar parçalayıb. Bu madyan, ilk dəfə başını paçasının arasına soxan Qaragözü burunlasa da, ertəsi gün ondan qaçmadı və elə o gündən Qaragöz bu boz, qoca madyanı öz anası kimi əmməyə başladı və beləliklə də, gündə üç-dörd dəfə kürüyü əmizlə əmizdirməkdən canı qurtardı.

Həmişə çıdarlı olan madyan axşamlar üzünü arxaca tutub kişnəyir, qəribə səslər çıxarırdı və elə bil at dilində Qaragözə anladır ki, gəlib onun məmələrini boşaltsın.

Sonra məlum oldu ki, Zeynəbin ekizlərinə də bu atın südündən içirtmək lazımdı ki, öskürəkləri kəsə. Sən demə, bu madyan üzüyola imiş; tanımaza-bilməzə onu sağmaq istəyən Zeynəbdən də südünü əsirgəmədi və həqiqətən o süddən bir-iki gün içəndən sonra Ümidin də, Ümidənin də öskürəyi kəsdi.

Əmisinin şəcərədəngəlmə bir sənəti də vardı; sınıqçı kimi ad qazanmışdı, Vedinin ən uzaq kəndlərindən, hətta Dərələyəzdən, Göyçədən belə, yanına qolu, qıçı çıxan, çatlayan, sınan gətirirdilər və hiss eləyirdi ki, əmisinin el arasındakı hörmət-izzəti bu sənətlə bağlıdır. Bəzi mənəm-mənəm deyən, döşünə döyən kişilərin əmisindən nəyə görə çəkinməsinin səbəbini də bilirdi. Ona görə də əhd eləmişdi ki, bu sənəti əmisindən öyrənsin. Əmisi onun bu niyyətini bilirdi və -vaxtı gələndə, öyrədəcəm,-deyirdi. Amma bu söhbət ağına batmırdı, ayağı sınmış qoyun, quzu görən kimi yaxı salıb sarıyırdı. Keşişdağda iş elə gətirdi ki, üç gündə üç keçinin ayağına yaxı saldı.

Keşişdağ böyük deyildi, burda onların məhləsindəki qədər ev olardı, ya heç olmazdı, amma meşələri, otlaqları, bütün günü kəklik oxuyan qayalıqları qala kimi diqqətini çəkirdi və o, fikirləşirdi ki, Keşişdağ yaranışdan qaladı və bu qayalardan aşan olmaz.

Yay günlərinin birində Keşişdağda ermənilər peyda oldu və o, ilk dəfə, Nazdarı çıxmaq şərtilə, erməni gördü. Amma onlar ermənəcə yox, Vedibasara gəldikləri kimi də qəfildən gedən türk əsgərləri kimi danışdırlar və ona elə gəldi ki, Keşişdağ camaatının içində onlara qarşı oyanan rəğbət də bu doğma dilə görədi.

Onlar çox deyildilər, on beş-iyirmi nəfər olar, olmazdılar, ən çox danışanları isə atasının türk olduğunu onlara dönə-dönə bəyan eləyən erməni idi. Keşişdağlılar onların başına toplaşandan sonra kəndin ortasındakı yeddi-səkkiz dübəyi olan duz daşının üstünə qalxıb söz deyən də o oldu: silahdaşları adından bəyan elədi ki, onlar bolşevikdilər və onların məqsədi türklərlə birləşib Andronikin quldur dəstəsini bu dağlara buraxmamaqdı.

Həmin axşam keşişdağlılar-kirvələri Səttar kişi də onların arasında olmaqla - erməniləri gecələməyə evlərinə aparanda, yaylağa kabab qoxusu yayılanda Zeynəb üzünü onun yanında çoban Dadaşa tutdu:

-Bu gecə yatmayın, onlara etibar eləmək olmaz, ayıq olun,-dedi və Abbas kişinin ona bağışladığı beşaçıları yastığının altından götürüb əlində sahmanladı sonra da söküb silməyə başladı.

Gecə sakit keçdi, səhər məlum oldu ki, Keşişdağa gecə ikən hansı yollasa daha on-on beş erməni bolşeviki gəlib, məqsəd keşişdağlıların ümumi yığıncağını keçirmək, Andronikə qarşı yekdil qərara gəlməkdə.

Bu yığıncağa ona görə getmədi ki, vaxtı yoxdu, hiss eləyirdi ki, çoban Dadaş mal-heyvanın qabağında tək dayana bilmir, Keşişdağın otlaqlarında onlardan başqa da bənd almış vedibasarlılar vardı və gözdən qoyanda mal - heyvan başqalarının mal-heyvanına qarışırdı, köpəklər boğuşurdu.

Köpəklərin boğuşması çox tamaşalı olurdu, amma köpəklərdən biri o birini qanına qəltan eləyəndə hərdən bu çobanların arasına elə bir dava düşürdü ki, bir də eşidirdin ki, hansı yaylaqdasa bir köpəkdən ötrü beş adam ölüb.

* * *

...Əvvəl güllə səsi eşidildi. Sonra zil bir qadın fəryadı:

-Qoymayın, ay keşişdağlılar, bizi qırdılar!

Sonra hardasa Keşişdağın mərkəzində, səkkiz dübəyi olan duzlaq adlanan yerdə haray qoparan qadınların, uşaqların səsi bir-birinə qarışdı. O, səs gələn səmtə qaçmaq istəsə də, Zeynəb qolundan tutub saxladı:

-Hara, a zırrama, eşitmirsən? Görmürsən camaatı qırırlar?

Yox, o, heç kimi görmürdü, bu qıy-qışqırıqdan isə baş açə bilmirdi ki, qıran kimdi, qırılan kimdi?

Zeynəb patrondaşlı gödəkçəni əyninə keçirib beşaçıları çiyinə asandan sonra durbini onun boynundan asıb:

-Arxamca gəl, -dedi.

Fəryad qoparan insanların qışqırığı zəncirli köpəklərin hürüşməsi, atların çıxartdığı səslər Zeynəbin ekizlərini qorxutmuşdu, bar-bar bağırırdılar.

-Bəs uşaqlar necə olsun? Görmürsən necə ağlaşırlar.

Zeynəb:

-Gəl, -dedi, -ağlamaqla heç bir uşaq ölməyib.

Qalaya bənzəyən qayalığa səmt yönəldə qarşısına Səttar kirvənin ondan bir neçə bayram böyük oğlu Musa çıxdı, ayaqyalın qaçırdı, dərhal soruşdu:

- Hara?

- Necə hara? Görmürsən ermənilər bizi qırırlar. Əzizkəndə qaçıram.

- Niyə?

- Kəlbəlayı İsmayılın dəstəsi ordadı, gedirəm köməyə çağırıram.

Onların bənd aldığı qayanın başından kəndin mərkəzi durbinilə apaydın görünürdü. Adamları sıraya düzmüşdülər, saydı, on nəfərdilər, onu da qolu bağlanmış kişilərdi.

Güllə səsi gəldi və on adamın onu da birdən yerə sərdi.

Elə bil bir topa pöhrəyə dəryaz çəkdi.

Zeynəbin açıq qırmızı ləkəli qundağı sifətinə dirəyib necə nişan almasına diqqət yetirəndə, nazik, uzun barmaqlarının titrədiyini görəndə:

-Tələsmə, Zeynəb xala, -dedi, -güllən boşa keçər...

Amma Zeynəbin atdığı güllə boşa keçmədi, ermənilərdən biri kökündən kəsilmiş quru ağac kimi yerə sərdi, hadisə yerində ara qarışdı və bu da silahlı ermənilərin güllələmək üçün sıraya düzünü adamlarla əlbəyaxa döyüşünə səbəb oldu.

Zeynəbin atdığı ikinci güllə dərhal atlanan bir ermənin atdan salanda onların gizləndiyi qayanı bir neçə güllə yalayib keçdi.

Qayanı yalayıb keçən güllənin səsi bir anlıq olsa da, onu üşütdü, amma Keşişdağ yaylağı, bəlkə də, ən isti bir gününü yaşayırdı.

Qayaların arasıyla sinə-sinə, sürünə-sürünə yerlərini dəyişdilər, bir qədər öncə onların tərk etdiyi qayalıq isə güllə yağmuruna tutulmuşdu.

Qayanı yarıb bitmiş bir nar kolunun arxasında gizlənmişdilər və o, qayanı nişan alıb atan erməniləri görürdü və onu da görürdü ki, Keşişdağ camaatı Yuxarı Qarabağlara tərəf qaçır.

Ürəyindən keçəni dilinə gətirdi:

- Bəlkə, tüfəngi verəsən birini də mən vuram?

- Yox!-Zeynəb qətiyyətlə dilləndi, -hələ sən erməni öldürməyin tezdi, uşaqsan...

Zeynəbin bu «uşaqsan» sözündən heç xoşu gəlmirdi, çünki Zeynəb ona uşaq desə də, ekizlərini onun yanında əmizdirmirdi, lap əmizdirəndə də,

qoftasının yaxasını elə çəkirdi ki, nəinki döşləri, heç sinəsi də görünməsin. Zeynəb ona «uşaq» desə də, yerdən qalxanda, oturub-duranda baldırının-budunun açıq qalan yerini dərhal gizlədirdi, ya o yerə iri pəncəli əlini qoyurdu, ya həmişə belinə sarıdığı sarı yaylığını salırdı.

Artıq neçənci gün idi bir çadırdə gecələyirdilər, gecələr o vaxtəcan yatmırdı ki, Zeynəb onu yatmış bilsin, üstünü örtün və əlini teline çəksin.

Bəlkə, Zeynəbin də bu təmasa ehtiyacı var idi, nə olsun ki, onu uşaq bilirdi...

Hər halda, Zeynəb tufəngi ona vermədi və gözündə tutduğı durbini sağa-sola keçirən ermənini bir atəşlə yerə sərdi.

Yenə yerlərini dəyişəndən sonra Zeynəb daha bir kərə nişan alıb beşaçılanın tətini çəkdi.

-Ay Zeynəb, hey! Ay Zeynəb, hey!

Mələyin səsi qarşı dağlara dəyib qayıdırdı:

-Ay Zeynəb, hey! Ay Zeynəb, hey! Tifillərin həlak oldu ağlamaqdan, hardasan?

Açıqlıqda Mələyin özünü də, üzünü də gördü və sonra ermənilərdən birinin Mələyi tutmaq üçün qovaladığına şahid olanda və Mələk bağıra-bağıra qaçmağa başlayanda Zeynəb sonuncu patronunu da onu qovalayan erməniyə atdı. Və:

-Daha padronumuz qalmayıb,-dedi, -burdan aralanmalıyıq.

Ermənilər bir qədər əvvəl Mələyi qovan ermənini al qan içində qucaqlarına alıb harasa aparmaq istəsələr də, bacarmadılar, erməni çox gövdəli-şaqqalı idi.

Zeynəbin qorxduğunu, titrədiyini hiss eləyirdi, elə bil onun bütün cürəti-cəsəti bu son patrona bağlı imiş.

-Məni vursalar...-Zeynəb təbəssümlə dilləndi, -körpələrimə özün baxarsan, Nazdarla bir yerdə...

Zeynəbin nəyə işarə vurduğunu anladı və:

- Mən deyikliyəm bibim qızına,- dedi,- onlar İqdırda yaşayır.

- Bibin qızını unut, - Zeynəb dedi,- Nazdar çox yaxşı qızdı, səni xoşbəxt eləyəcək...

O, heyretlə içini çəkdi:

-Sən nə danışırsan, Zeynəb xala?

Yenə Mələyin səsi eşidilirdi, amma yaxından yox, uzaqlardan, o, əri Dadaşı səsləyirdi.

At ayaqlarının tappılıtlarına və aramsız güllə səslərinə diqqət kəsildəndən sonra at kişnətiləri bir-birinə qarışanda və bir qədər əvvəl keşişdağlıların qətlə yetirildiyi məkanda ağ bayraq qaldırılanda, anladı ki, keşişdağlıların harayına gələnələr var.

Günortadan sonra Keşişdağa Yuxarı Qarabağlar yolu ilə gələn atlı dəstəsinin arasında durbini Abbasqulu bəyi və sonra da əmisini görəndə ürəklənib qayalıqdan düşdülər.

Sağ qalmış erməni bolşeviklərinin əllərini, ayaqlarını sarımışdılar, atlarını qovub harasa aparmışdılar.

Ağ bayrağın altında göllənmiş qıpqırmızı qan laxtalanmışdı və bir topa ağ qaz sürüsü bu qana qarışqa kimi daraşmışdı.

Ağ bayrağın altında məlum oldu ki, özlərini erməni bolşeviki kimi qələmə verən bu daşnaklar təkcə Səttaruşağı soyundan, Səttar kirvənin nəslindən on yeddi kişini qətlə yetiriblər.

Abbasqulu bəy ağ atının belindəcə Zeynəbi nişan verib nitq söylədi:

-Mən belə başa düşürəm ki, bu millidərəli cəngavər,- mən bu gün ona xanım demək istəmirəm -olmasaydı, indi Keşişdağda sağ adam qalmamışdı, mən onu öz dəstəmə götürərdim, amma eşitdim ki, körpələri var, uşaq böyüdü, sözüne bir qədər ara verəndən sonra - sağ-salamat böyütsün, - dedi, - bu, daha ali vəzifədir. Mən bu gün onu mükafatlandırmaq istəyirəm.

Patrondaşını soyunub Zeynəbə verəndən sonra, - amma onun ən böyük mükafatı isə keşişdağlıların savabıdır,- dedi.

Zeynəb heç kimə minnətdarlıq eləmədi, amma ucadan ikicə kəlmə söz dedi:

-Bəy, mən bilirəm sizin əliniz uzundu, İrəvanın qapıları üzünüze açıqdı, bir təvəqqüm var: mənim Göyərçinimi tapın. Onu Millidərədə ermənilər aparıb... On iki yaşı var.

Abbasqulu bəy Zeynəbin təklifini cavabsız qoymadı:

-Buna var gücümlə çalışacam, - dedi, - ümidini üzmə.

Körpələrini yiyəsiz qoyub getdiyinə görə Mələk bir qədər əvvəl Zeynəbi yaş uyub, quru sərmışdi, amma Abbasqulu bəyin onu necə təriflədiyini eşidəndə:

-Keç suçumdan, Zeynəb, - dedi, -sənin belə-belə işlərin də varmı...

Əmisi qoyun-quzunu, inəkləri, dana-buzovu, öküzləri - axırda da Becanı xəbər alandan sonra soruşdu:

-Qaragöz neynəyir?

Və o, Qaragözün burda bir döşüsüddü madyan tapdığını əmisinə bildirəndə heç vədə zarafatından qalmayan Abbas kişi gülümsündü və:

-Yetimin bəxti üzde olur, - dedi və bu söz elə bil onun ürəyində hansı duyğularınsa yerini alt-üst elədi.

Çoban Dadaşın gözü Abbas kişinin üzündə idi: Keşişdağda qalmaq, ya Böyük Vədiyə qayıtmaq qərarını o verəcəkdi. Amma əmisi niyyətini üzünü Zeynəbə tutandan sonra bildirdi:

- Mən istəyirdim bu həftə gəlib Sizi Əziz kəndə qaldırım, oraların çox gözəl vaxtıdır,- dedi, - belə görürəm ki, Keşişdağda qalmaq özü də xatalıdır, düşmənin çox azğınlaşıb, ona görə də günü sabah qayıdırsız Vədiyə, istidən heç kim ölməyib, məsləhət ki, elə indidən hazırlaşasız - üzünü çoban Dadaşa tutdu, - araba sazımı?

- Araba, sazı, - Çoban Dadaş sevincək cavab verdi, -Becan da ətə-qana dolub, Mərcan da.

Becanın yaşı çoxdu, Mərcansa cavandı, bir il idi ki, arabaya qoşurdular, boynu boyunduruq, samı görürdü.

Zeynəb çətin sezişən təbəssümlə:

-Abbas əmi, körpələr indi-indi yaylağın havasını götürürlər, -dedi, -məsləhət olsaydı, bir az da bizə patron versəydiniz, bir həftə də qalardıq.

Əmisi dərhal cavab verdi:

-Məsləhət deyil! Kazım təxmin elədi ki, yenə erməni hücumu gözlənilir.

* * *

Keşişdağa qalxdıqları yolla da qayıdırdılar və bu qəfil dönüşə açıq-aşkar etiraz bildirən yalnız Qaragöz idi.

Keşişdağa Qaragöz köçə qoşulmurdu ki, qoşulmurdu... Elə bil hiss eləyirdi ki, onu burda - bu yaylaqda tapdığı «analığından» ayırmaq istəyirlər. Dərə, təpə, düz bilmirdi, hara gəldi qaçırdı, Kazımın əlində tutduğu ucu qırmızı əmzikli lüləyinə gözünün ucuyla da baxmırdı.

Nə qədər qovdularsa, yaxınlıq vermədi və axırda onların köməyinə yas içində olan Musa kirvə gəldi. Kazım atın kəməndlə necə tutulduğunu ilk dəfə onda gördü.

Boynu kəndirdə olan Qaragözü arabaya bağlayandan sonra bir qədər dirənsə də, qisməti ilə barışmalı oldu, elə bil anladı ki, yalnız arabir arxaya çönüb kişnəməklə təsəlli tapa bilər, vəssalam.

Boz madyanın ağzı çölün-çəmənin hələ şəhdini-şirəsinə itirməmiş otunda idi. Üstəlik, bəlkə də neçə ildən bəri qaşov görməyən belinin bitini-birəsinə belinə qonmuş bir quş təmizləyirdi, bununla belə, Becanla Mərcanın arabanın təkində çəkə-çəkə apardıqları Qaragözün kişnərtisini hardansa eşidəndə, bir anlığa kişnədi.

Yuxarı Qarabağlar kəndinə yetişəndə və mal-heyvanı suvarmaq üçün bu kəndin solundan keçən çayın xeyli çəkilməmiş çınqıllı-daşlı yatağında əylənəndə, arxadan gələn silahlı atlılar onları haqladı və Kazım onlardan birini dərhal tanıdı. Kırvələri Musa idi, ondan, olsa-olsa, üç-dörd yaş böyük Musa. Məlum oldu ki, Böyük Vedinin üstünə İrəvandan böyük qoşun gəlir və onlar vedililərə köməyə gedirlər. Daha sonra Musa ona çatdırdı ki, dünən gecə Aydoğmazda ermənilər özləri on yeddi daşnak qulluqçusunu öldürüblər ki, aranı qarışdırsınlar; Vediye hücum üçün əllərində bəhanə olsun.

Ermənilərin öz ermənilərini öldürməsinə inanmasa da, bunu söz eləmədi, soruşdu:

-Bəs Siz axşam harda gecələyəcəksiniz?

Musa çiyini çəkdi:

-Nə bilim, Abbasqulu bəy hansı səngəri, hansı istehkamı nişan versə, orda,-dedi və gözlərini çayın axmaza çevrilmiş qolunda balağını dizinəcən çirmələyib ayaqlarını yuyan Zeynəbə zillədi.

Keşişdağda bənd aldıqları ilk gündən Musanın Zeynəbə göz qoyduğunu duymuşdu və bu ona toxunmuşdu, çünki hiss eləyirdi ki, Zeynəb ondan ötrü, yalnız Millidərə qaçqını deyil, namusunu, şərəfini onların nəslinə, nəcabətinə etibar eləmiş bir Allah bəndəsidir...

Evə çatandan sonra onu ən çox heyretə gətirən Zeynəbin əkilərinin Nazdara necə sarılmaları oldu; bu körpələr - Ümid də, Ümidə də, - neçə gündən bəri səsləri kəsilməyən bu körpələr - nəhayət ki, kiridilər və hərəsi Nazdara bir qolunun üstündə yuxuya getdi.

* * *

...Erməni daşnaklarının Böyük Vediye hücumu ertəsi gün səhər çağı başladı. Keşişdağdakı hünəri ilə ad-san qazanmış, bir atıcı kimi igidliyi bütün mahala yayılmış Zeynəb ön cəbhəyə -istehkamlardan birinə getmək istədiyini bildirəndə Həsənəli onun niyyətini sərt qarşıladı.

-Biz hələ ölməmişik, -dedi.

Bu söhbəti təmkinlə evin kişisi tamamladı:

-Bu ev də istehkamdır, - dedi, - həm də sən kişilərlə bir səngərdə vuruşan arvadlara baxma, sən çox cavansan...

Kazıma elə gəldiki, əmisi arvadını bu söz qızartdı..

Daşnakların zirehli qatırı Şirazlıya kimi yaxınlaşsa da, Ağdağda erməni topları gurlasa da, pulemyot səmindən qulaq tutulsa da kənd gündəlik həyatını yaşayırdı; kimi biçinə gedir, kimi taxılını döyür, kimi ot çalır, kimi əriyini-alcasını yığırdı ki, qurutsun. Mahmudlu məhləsindən zurna-qaval səsi gəlirdi. Deyirdilər ki, Təvəkkül bəy daşnakların acığına nəvələrinə sünnət toyu eləyir.

O zurna-qavalın səsi Pasgi məhləsində də eşidilirdi və toya - şənliyə o qədər də meyilli olmayan İsmayıl o toya getmək istəyirdi. Bunun səbəbi Kazıma məlum olmasa da, bilirdi ki, adamları yamsılamağı xoşlayan qardaşı, danışq tərzinə-ləhcəsinə görə cəmi vedibasarılardan seçilən Mahmudluları daha həvəslə yamsılayır.

Körpələrini Nazdara tapşıraraq Zeynəb o zurna-qavalın səsinə evin damından dinləyir və səngərlərdə, istehkamlarda gedən atışmanın kəndə - Pasgi məhləsinə yaxınlaşmasını gözləyirdi ki, beşağılanı işə salsın.

Zurna-qavalın səsi, tanış havaları onu yeddi yerdən dəlib-keçirdi və ilk dəfə idi toy səsi onu ağladırı.

Günortadan sonra toydan qayıdan İsmayıl bildirəndə ki, zurnaçalanan ermənidi, -Reyhanlı Vazgendi, başa düşdü ki, bu səsə əsir düşməsi səbəbsiz deyilmiş. Axı, bu dava düşməmişdən qabaq, demək olar ki, bütün toylara Reyhanlı Vazgeni gətirirdilər.

Belə bir gündə Reyhanlı Vazgenin vedibasarlıların toyunda zurna çalması onu çox təəccübləndirdi, axırda bu qərara gəldi ki, yəqin, Təvəkkül bəy nə elədiyini bilir.

Atışma günbatana kimi səngimədi. Zeynəb günbatana kimi öz istehkamında gözləyə-gözləyə qaldı. Gün batandan, hava qaralandan sonra:

-Erməni qaçdı!!! Erməni qaçdı, qoyma! - Deyə qışqıranlardan biri də o idi.

Təvəkkül bəyin həyətinəki sünnət toyu isə hələ çalınırdı.

Zurnaçı Vazgenin sir-sifəti ovudları dombalmış halda gözləri önünə gəlirdi və o, fikirləşirdi ki, görəsən, belə bir zamanda, belə bir gündə Vazgeni hardan tapıb, nə adla bu toya gətirib?

Ermənilərin Böyük Vədiyə birinci hücumundan sonra Abbasqulu bəyin dilindən çıxan və bütün Vədiyə yayılan bir kəlmə sözü də yadında idi: «Biz ermənilərlə, erməni camaatı ilə vuruşuruq, bizim düşmənimiz ingilislərin barmağında oynayan erməni daşnak hökumətidir».

...Ertəsi gün səhər tezdən cəmi vedibasarlılara məlum oldu ki, döyüş meydanlarında üç top, səkkiz pulemyot, yüz səksən ingilis tüfəngi, səkkiz alman mauzeri qalıb, erməni cəsədlərini saymayıblar, amma İrəvana xəbər yollayıblar ki, gəlib meyidlərini aparsınlar.

O səhər türk ordusunda rütbə - çin almış və indi yaralanmış bir neçə erməni generalının adını bildi. Dro, Arampaşa, Dəli Karo, Bek-Primov. Ermənilərin Böyük Vədiyə birinci hücumunda da bu adları qulağı çalmışdı, amma yadında qalmamışdı.

Böyük Vədinin, demək olar ki, bütün məhlələrində yas çadırları qurulsay da, Vedibasar şəhidlərinin sayı camaata bildirilməmişdi; deyilənə görə, bu yasaqlama el ağsaqqalından gəlmişdi. Əmisi Pasgidəki matəm çadırlarından birinin qarşısında:

- Şəhidlərin sayını camaata bildirməmək bəyin təklifdirsə, - dedi,- demək, bu, səbəbsiz deyil...

Celonun oğlu Əli etiraz elədi:

-Məncə, əksinə, şəhidlərimizin sayını sağ qalanlarımız bilməlidilər ki, düşməni bir də tanısinlar!

Əlinin bu ikibaşlı sözünün başına ip salan olmadı, çünki elə bu anda Böyük Vədinin beş məscidinin beşində də əzan başladı və şəhidlərin ruhuna o da salavat çevirdi, dua oxudu. Atası Kərbalayı Məmməd arvadı Tellinin -onun anasının yas günlərində ona bir neçə Quran surəsini əzbərlətmişdi və sonralar bu surələri müxtəlif mərasimlərdə Şeyx Qəmbərin, Şeyx Əlinin, Molla Məmmədağının, Molla Hüseynin dilindən o qədər eşitmişdi ki, artıq bu surələri eynilə onlar kimi avazla da oxuya bilərdi. Onsuz da avazı xoşa gələndi, hərdən, atasından eşitdiyi Anadolu türkülərini zümzümə eləyəndə, ümumiyyətlə çalıb-oxumaqdan xoşu gəlməyən kiçik qardaşı deyirdi: «Bir də oxu, qaqaş». O da oxuyurdu:

***Dalğalarda oynar qayıq,
Kimi sərxoş, kimi ayıq,
Dünya fani, insan qonaq,
Dəmlərin sürən öyünsün...***

Ermənilərin Böyük Vədiyə birinci hücumu zamanı şəhid olan vedibasarlıların hamısını Mahmudlu qəbiristanlığında torpağa tapşırırmışdılar və buna da başlıca səbəb bu qəbiristanlığın kəndin ən hündür yerində -Gavur qalasının ətəyində yerləşməsi idi.

O döyüşdə vedibasarlılar tərəfdən ölənlər azdı, indi isə, görünür, şəhidlərin xeyli artıq olduğunu nəzərə alan Vedibasar Özünümüdafiə Komitəsi qərar çıxartmışdı ki, hər şəhidi mənsub olduğu tayfanın qəbiristanlığında dəfn etsinlər ki, mərasim böyük izdihama səbəb olmasın, camaatın gözünü qırmasın.

Böyük Vedidə beş qəbiristanlıq olduğunu o bilirdi. Və onu da bilirdi ki, yalnız onun mənsub olduğu Pasgililərin iki qəbiristanlığı var; biri kəndin içində - Vədi çayının yaxınlığında, biri də Sarı dolamada.

Günorta əzanından sonra Pasgi məhləsindən çıxan izdihamın önündə on iki araba gedirdi. Hər şəhidin cənazəsini bir arabada yerləşdirmişdilər və arabaları allı-güllü parçalarla, xalılarla bəzəmişdilər.

Bu təntənə şəhidlərin yaşı ilə bağlı idi, onların yeddisi hələ subay imiş.

O, bu oniki şəhidin on ikisini də inişil elliklə yaylağa yollananda və üç ay yayı Əyircə yaylağında qalanda tanımışdı və əmisi Abbasın «pasgililər bir budağın yarpaqlarıdır» kəlamına bir daha inanmışdı.

(Bu yaylaqda insanların nədən bir-birinə mehr salmasının səbəbini anlama bilməsə də, ona elə gəlirdi ki, buna səbəb dağlardı, adama çox şeyi unuduran dağlar...)

Əli Əfəndi də buna bənzər bir kəlam işlədirdi, amma o, deyirdi ki, cəmi türklər bir ağacın budaqlarıdır.

Sarı dolamaya yol alan on iki arabadan birini o sürürdü. Tayfa yas içində olsa da, əmisi onu sevindirmişdi, Becanla Mərcanı arabaya qoşmağı və özlərinə məxsus arabanı sürməyi ona etibar eləmişdi.

Onun araba sürməsi birinci kərə deyildi, amma birinci dəfə idi camaatın arasında, kənd içində araba sürürdü və arabir dönüb bu izdihama qarışib Sarı dolamaya gedən tay-tuşlarına baxırdı. İsmayılı da onların arasında görəndə heyrləndi, çünki əmisi dönə-dönə ona demişdi ki, otursun həyətdə, evi kişisiz qoymasın.

Qardaşını səsləyib arabada oturtmaq istəsə də, İsmayıl razılıq vermədi və:

-Qayıdanbaş minərəm, - dedi.

Qəbiristanlığa çatanda Pasgi məscidlərində mollalıq eləyən Şeyx Qəmbər izdihamın önünə keçdi və burda uyuyan cəmi pasgililərin ruhuna salavat çevirdi, yasin oxudu.

İsmayılın kişilərlə bir sırada dayanması, hamı kimi əlini üzünə çəkib salavat çevirməsi və dodaqlarının ucunda nə isə söyləməsi yalnız diqqətini çəkmədi, həm də onu güldürdü, amma dərhal dodağını dişləyib özünü toparladı ki, üzündəki təbəssümünü gizləsin.

Bu qəbiristanlığa onu birinci dəfə atası Kərbəlayı Məmməd arvadı Telli öləndən qırx gün sonra gətirmişdi və köhnə qəbirlərin arasında təzəliyi dərhal bilinən qəbri nişan verib demişdi: «Sənin anan burda uyuyur, bu yeri unutma, gələcəkdə qardaşına da tanıt».

Anasının Sarı dolamadakı qəbrindən çox, onu bu vəsiyyət kövrəltdi və yadındadır, atasının burda döş cibindən Quran çıxardıb oxumağa başlaması və bunun xeyli vaxt aparması onu darıxdırdı və anasının məzarından aralanıb burdakı başqa qəbirlərə, mamır bağlamış baş daşlarına, bəzi daşların üstündəki yazılara baxmağa başladı. Təxminən qoç boyda, qoçdan da iri başdaşı əvəzi qoç heykəlləri o qədər xoşuna gəldi ki, birini minmək istədi, amma ayağını «qoçun» belinə aşıranda atası qışqırdı:

-Olmaz!!!

Atası həmin anda ona necə səslənmişdisə, həmin səs eynilə yaddaşında yaşayırmış: təzələndi...

Qəbir daşlarının arasında yenə də qoç heykəlləri diqqətini çəkirdi və fikirləşirdi ki, görəsən, bu boyda qaya parçasını hardansa necə qopardıblar və bu yerə necə gətiriblər?

Atasının ölümündən qırx gün sonra əmisi onu bu qəbristanlığa gətirəndə və ona ulu babaları Şahsuvarın, Şahsuvarın oğlu Ənnağının, Ənnağının oğlu Orucməmmədin məzarlarını tanıdanda, o bu sualı əmisinə vermişdi.

Bu daşların heç birinin üstündə yazı yox idi, amma elə bil əmisi bu daşları yazı kimi oxuyurdu...

Cənazələri məhlədə arabalara asanlıqla qaldırsalar da, indi çətinliklə düşürtdülər, çünki Sarı dolamaya Pasgidən qocalar və uşaqlar gəlmişdi, əli silah tutanlar - o cümlədən də əmisi və əmoğlusu məscidin qarşısından atlanıb Qalabürçə, Gavur qalasına və sonralar yapılmış istehkamlara, səngərlərə keşik çəkməyə getmişdilər.

Yayın nəfəs kəsən istisinə, бүркüsünə baxmayaraq camaata qoşulub şəhidləri torpağa tapşıрмаğa gəlmiş Balabuğ Abdulla İsmayılın əlindən tutandan sonra onu da yanına çağırırdı və sıra ilə düzülmüş qəbirlərdən birini nişan verib:

-Bu, qardaşım Orucməmmədin qəbridi, məni də burda basdırarsınız,- dedi, - amma üstümə başdaşı qoymayın.

İsmayıl dərhal soruşdu:

-Niyə, ay baba?

Abdulla babanın verdiyi cavab onu yeddi yerdən dəlib keçdi:

-Məndən bu dünyada bir iz qalmayıbsa, soyuq daşdan nə iz?

Balabuğ Abdullanın belə atmacaları, ümumiyyətlə, onu təəccübləndirsə də, həm də fikirləşirdi ki, qoca yəqin ona nə isə anlatmaq istəyir.

İsmayılın buradakı doğma qəbirlərdən daha çox mamır bağlamış qoç heykəllərinə yaxınlaşması, bu daşlara əlini sürtməsi onu təəccübləndirmədi, əksinə, doğma duyğular yaşadı. Abdulla baba isə:

-Bu heykəllərdən Kosanlı qəbiristanlığında da var, -dedi, -üçünü özüm saymışam.

İsmayıl verdiyi sualla onu heyrləndirdi:

-Onların da üstündə yazı yoxdu?

İsmayılın bir əlcə uşaq ola-ola o heykəllərin üzərində yazı axtarması içində bir işıq kimi yanıb söndü.

Vedibasarda ənənə idi - dəfn mərasimlərində qadınları qəbiristanlığa qoymurdular. Amma sonuncu şəhidi Şeyx Qəmbərin duasıyla torpağa tapşıranda ayağı yalın, başı açıq, pal-paltarı cırılib didilmiş bir gəlin elə bil yerin deşiyindən çıxdı, tər-su içində, gah ağlayırdı, gah gülürdü, gah qollarını qaldırıb oynayırdı, gah oxuyurdu. Onun havalandığına şəkk gətirmək olmazdı, amma ağzından çıxan sözlər nizamlı, ölçülü-biçili idi.

**Əziziyəm sənə sarı,
Dumana, çənə sarı.
Sarı dolama mənəm,
Qayıt gəl mənə sarı.**

**Əziziyəm yolunu,
Niyə çaşdın yolunu.
Sarı dolama mənəm,
Sarı boynuma qolunu.**

Məlum oldu ki, gəlin şəhidlərdən birinin arvadıdır və niyyəti də budur ki, onu da əri ilə bir məzarda torpağa tapşırsınlar. Sonra da məlum oldu ki, burdakı kişilərin, içi Şeyx Qəmbər qarışıq, ona gücü çatmayacaq. Gəlin tez-tez soruşurdu: «Pənahın qəbri hansıdır?» Ona istədiyi qəbri nişan verəndə çökdü və nazik, uzun barmaqları ilə qəbrin hələ suyu çəkilməmiş torpağını dağıtmağa başladı. Elə bil yuvasına yeni yol açan bir yırtıcı idi. Ən gözlənilməz hadisə isə İsmayılın dilindən çıxan söz oldu:

-Gedim kömək eləyim ona?

Və elə bu anda da gəlin bayıldı və sonra da ağzından ağappaq köpük gəlməyə başladı; onu Kazımın arabasına qaldırıb, üzünə su vurandan sonra ayılsa da, elə bil harda olduğunu anlaya bilmirdi, arabir gülümseyirdi və Kazım kəsdirə bilmirdi ki, onun üzünə gülümseyir, yoxsa...

Şad xəbəri də elə bu anda özünü at belində qəbiristanlığa yetirən carçı Zeqəm verdi:

-Türklər yenə gəlir!

Sevinməyə səbəb vardı, amma bilirdi ki, bura şadyanalıq yeri deyil, hətta ucadan danışmaq da ayıbdı, amma şəhidləri son mənzilə yola salmağa gələnlərin arasında bunu anlamayanlar da vardı və onlardan biri də qardaşı İsmayıl idi.

-Yurra!

İsmayılın səsinə onlarca səsin içində tanıdı.

Zeqəm bir də ucadan dilləndi:

-Türklər gəlir!!!

Elə bil bu xəbərlə camaatı yasdən çıxartmaq istəyirdi.

—XIII—

Qaragöz artıq belindəki yəhərə, ağzındakı cilova alışsa da onun belinə qalxmaq istəyən Kazıma yaxınlıq vermirdi və hərdən ağız atırdı ki, onu qarpsın.

Hiss eləyirdi ki, əmisi araba sazlamaqla məşğul olsa da, bir gözünü ondan çəkmir. Ona görə də ürgə ilə ehtiyatla davranırdı ki, əmisi onun hər hansı naşı hərəkətini görməsin. İsmayıl arada yaxınlaşıb qulağına pıçıldayırdı: «Qoy mən minim».

Qaragözün belinə sıçrayan kimi yüyəni var gücü ilə çəkdi ki, ürgə qabaq ayaqları üstə şahə qalxsın da, soncuqlamasın. Amma Qaragöz bir dəfə şahə qalxandan sonra yenə başladı soncuqlamağa. Atın dırnaqlarından qopan islanmış daş-kəsək həyəətə səpələnirdi və hiss olunurdu ki, bu, Qumaşın xoşuna gəlmir, köpək nəinki hürürdü, nəinki zingildəyirdi, hətta arabir cumub daş - kəsəyi ağzına alırdı və hikkə ilə çeynəyirdi.

Əsasına söykənə-söykənə onlara yaxınlaşan Balabuğ Abdulla ucadan:

-Ay bərəkallah, -dedi, - bir az da döz!

Amma artıq hiss eləyirdi ki, gec-tez yıxılacaq, ona görə də məqam gözləyirdi ki, özü atın belindən sıçrasın.

Bu arada Abbas kişi:

-Tullan, - dedi, - bu ürgədən bizə at olmayacaq deyəsən.

Əmisinin sözünə əməl eləyəndə və yəhərdən sıçrayıb belini düzəldəndə hələ də lavaş yapmaqda olan Zeynəbin anı gülüşü köz olub onu dağladı.

Zeynəb təndirin başından qalxmırdı:

-Deyəsən, bu ürgəni mən özüm ram etməli olacam, -dedi, -amma heyif ki, əlimdə işim var.

Onun əllərinin, barmaqlarının xamırı, önlüyünün unu göz qabağında idi və Kazım fikirləşirdi ki, Zeynəb ürgənin belinə qalxıb Qaragözü ram eləsə, bütün Pasgide biabır olar.

Qəfil sual Balabuğ Abdulladan gəldi:

-Bu ürgənin anası məlumdu, bəs atası kimdi? Xəbəriniz var?

O, Qaragözün anasının yaylaqda bir Qarabağ aygırı ilə cütləşdiyini bilirdi, amma dillənmədi.

Abbas kişi isə:

-Mən bilmirəm, -dedi, -amma bilərəm ki, onun anası Alapaça hər ayğıra yaxınlıq verən madyan deyildi.

Qoca yenə söhbətə qarışdı:

-Deyirəm, bəlkə heç minik atı deyil, qoşqu üçündü, yük atıdı?-dedi və onun dilinə gələn sualın nədən qaynaqlandığı aydınlaşdı.

Abbas kişi:

- Ay əmi, lap tutaq ki, bu xalis qoşqu atıdı, -dedi, -bəyəm, qoşqu atını ram eləyib minmək olmur?

- Olmur!- Qoca inamla cavab verdi, -yadımdadır, mən lap balaca uşaq olanda bizim belə bir aygırımız vardı, heç kimi belinə almadı, amma bu, ona

baha oturdu, rəhmətlik qardaşım - sənin dedən onu qoşdu arabaya, kotana, elə kotan çəkə-çəkə də öldü.

Abbas kişi narazılıqla soruşdu:

-Deyirsən indi bunu qoşaq arabaya?

-Pis olmazdı.

- Axı, bizim elə arabamız da yoxdur, -Abbas kişi dedi, -onda gərək at arabası ala, at arabası bahadı, ay əmi.

Zeynəb yenə təndirin başından aralanmadan onların mükəlliməsinə qarışdı:

-Bəlkə də onun qanında bir qoşqu atının qanı var, amma qabaq ayaqlarından, sinəsindən bəlli eləyir ki, minik atıdır, gec-tez ram olacaq, ram eləyən oğlan lazımdı!!!

Zeynəbin onu beləcə zarafata salıb pərt etmək istəməsinə gözləmədi. Zeynəbə göz ağartması verəndə o eyninə almadı Fatmanın fətirkəşə sərib ona verdiyi yuxaları təndirə yapmağa başladı.

Kazım üzünü İsmayıl tutdu və qəzəblə:

-Qov bunu, qaqaş, qov,- dedi,- yıxılana kimi qov!

Evdən bayıra yalnız Minəxanım ana çıxmırdı. Səbəbi aydındı; xalça -kilimi, köhnəli-təzəli pal-paltarı fərmeşlərə, xurcunlara doldururdu və fikirləşəndə ki, bütün otaqları boşaltmalıdır, bu evdə düşməyə heç nə qalmamalıdır, onu tər basırdı, fikirləşirdi ki, ən azı bir fərmeş tapmaq lazımdır ki, bəlkə yerdə qalan şeyləri yerləşdirə bilər.

Qonum-qonşudan əl borcu bir fərmeş almaq ümidi ilə evdən çıxanda atmacasından da qalmadı, İsmayılın qamçılaya-qamçılaya şumda qovduğu ürgəni nişan verib dedi:

-Siz hələ bu gözəlçə ilə çox oynacaqsınız?

Nədənsə o, Qaragözə əzəldən «Gözəlçə» deyirdi və bu bənzətmə təsəvvürünə Koroğlunun Qıratını gətirirdi və qulağına çox-çox uzaqlardan bir doğma səs gəlirdi: «Ala gözlüm, qır birçəklim, Qırat, gəl».

Abbas kişi doqqazı aralayıb küçəyə çıxmaq istəyən arvadından soruşdu:

- Hara belə?

- Üç fərmeş yükümüzü yığmağa bəs eləmədi, - Minəxanım ana cavab verdi, - gedim görüm kimnən bir fərmeş tapıram.

Zeynəb əlini işindən ayırmadan:

- Tapmasan, neyran olma, Minəxanım ana, - dedi, - kilimləri təbəkə -qıyıqla bir-birinə calayıb fərmeş düzəldərik.

- Bu ağıllı məsləhətdi,- Balabug Abdulla yenə söhbətə qarışdı, - belə gündə qonşudan fərmeş istəməzlər, -dedi, -belə vaxtda kim adama fərmeş verər?

Və çox keçmədən Minəxanım ana qonşudan iki fərmeşlə qayıdanda və o allı-güllü, butalı-xonçalı fərmeşləri açıb çırpanda sanki qocaya anlatmaq istəyirdi ki, yad qızı (Göyçəli) olsa da, bu elatda hörmət qazana bilib.

Artıq o, təxmini də olsa, bilirdi ki, Qaragöz tavlaxın ətrafına neçə dəfə dolananda səntirləyir və səntirləyə-səntirləyə daha nə qədər qaçandan sonra yıxılır, amma elə bil bu dəfə Qaragöz şuma daha tez sərələndi və gözlərini də dərhal yumdu. Və İsmayıl ucadan:

-Bu dəfə Qaragözü mən minəcəm, -dedi, -mən...

Və əmisinin onu necə süzdüyünü görüb sözünün ardını gətirmədi.

Minəxanım ana:

- Ay Abbas, sənin evin bir arabaya sığmayacaq, - dedi, - xəbərin var?

- Xəbərim var... - Abbas kişi cavab verdi, - köhnə arabanı da sazlayacam...

Pəyələrində daha bir sınıq-salxaq araba olduğunu bilirdi; bilirdi ki, bu araba onun atasına məxsus imiş, özü işlətməsə də, heç kimə də qıyıb vermirmiş. Doqqazda görünən qız Minəxanım ananı səslədi, dedi ki, anası göndərib, qulplu qazan lazımdı onlara.

Sir-sifəti hinduşka yumurtası kimi çilli qız dayısı arvadı Həvvanın qızı idi və yaşıdı olan bu qız uşaqlıqda ona göz verib, işıq verməsə də, hətta bir dəfə aldadıb ona eşşək südü içirtsə də, dəfələrlə onu dişləyib qaçsa da, üz-gözünü cırmaqlasa da, son illər yaşıdı olan, uşaqlıqda onunla saatlarla evcik-evcik oynayan qızlar kimi ondan qaçırdı və elə bil bircə anlıq gülümsəməklə anladır ki, hər şey yadıındadır.

Pəyədəki köhnə arabanı çəkib həyəətə çıxaranda və məlum olanda ki, boyunduruq çürüyüb, Balabuğ Abdulla:

-Bunun işi çoxdu ay Abbas, - dedi, - sən tək bacarmazsan, get Təvəkkül götür.

Təvəkkül kişinin dəmirçixanası onların məhləsində idi, amma yanına Böyük Vedinin ən ucqar məhlələrindən -Mahmudlulardan, Eyvazlılardan, Kosalılardan belə müştərilər gəlirdilər, demək olar ki, Kazım onu bekar görməmişdi, çox vaxt yuxudan xoruz səsinə yox, onun zindan - çəkicindən ucalan səse oyanırdı.

Həyəətə təzə pörtdənmiş öyəc ətinin qoxusu yayılanda və bu qoxu ağzını sulandıranda Qumaş doqqazın arasından keçib məhləyə çıxdı.

- Biz də gerek bir öyəc kəsib qovuraq, ay Abbas, - Minəxanım ana dedi, - yollarda qazan asmayacağıq ki...

- Bir öyəc azdı, ən azı üçünü kəsib qovurmaliyiq, -Abbas kişi cavab verdi, - hara qədər gedəcəyimizi, harda bənd alacağımızı heç kim bilmir.

Kazım Qaragözü yerdən qaldırmaq istəyirdi ki, belinə sıçrasın, amma elə bil ürgə qalxmağa da qorxurdu, ona yaxınlaşan xoruza da ehtiyatla baxırdı və elə bil bu anda necə köməksiz, arxasız olduğunu anlayırdı.

Əmisi daha çox ev quşlarının izlərini özündə yaşadan bu arabanın ətrafına dolana-dolana:

-Sən bu şuma qaçaraq su ötürsən pis olmaz, - dedi, - şum yaxşı yumşalsa, - atı göstərdi, -çox soncuqlaya bilməyəcək.

Əslində üreyindən keçirdi, amma fikirləşirdi ki, bundan ötrü dəhnəyə gedib çıxmalıdı, cuvarı razı salmalıdı. Elə bu arada cuvar Vəli də onların doqqazında göründü və məlum oldu ki, araba yağından ötrü gəlib.

Abbas kişi arabanı bir qolay nizamlayıb, çarxlarını çıxardıb oxlarını yağlamağa başlayanda və bu qırmızımtıl yağın qoxusu bütün həyəətə yayılanda Balabuğ Abdulla soruşdu:

-Tutaq ki, bu arabanı sazladın, Ay Abbas, - dedi, - bəs buna nə qoşacaqsan? Öküz alacaqsan?

Abbas kişi zarafat ovqatında cavab verdi:

-Mənim pulum var öküz almağa? -dedi və ürgəni göstərdi,- Qaragözü qoşacam..

Kazım əmisinin bu sözünü ciddi qəbul elədi və sarsıldı; iki il sərasər dayça bəsləyib ayğıra döndərmişdi ki, axırda arabaya qoşalar? O yaxşı bilirdi ki, hər hansı bir atı bircə həftə arabaya qoşandan sonra yerini itirir, dönür yabıya. Ona görə bir daha qət elədi ki, günü bu gün ürgəni ram etməli idi, özü də onu əmisinin gözü baxa-baxa minməli idi ki, Qaragözü arabaya qoşmaq fikrindən daşsın.

Artıq yenidən şumdan qalxmış və yan-yörəsinin çayırını, biyanını qırpmığa başlamış ürgəyə yan alanda Abbas kişi onu qəfil sualla dindirdi:

-Deyirmana sən gedəcəksən, mən?

O, bu sualdan çaşanda Minəxanım ana dilləndi:

- Çuvalın dibində bir-iki girvənke un qalıb, -dedi.

-Deyirmana mən gedərəm, ay əmi, -Kazım dedi, -mən dura-dura sən niyə gedəsən ki?

Bu söhbəti qulağı çalan İsmayıl dilləndi:

-Mən də gedəcəm!

Kazım ötən ildən bəri Böyük Vedidəki dörd dəyirmanın dördündə də dən üyütmüşdü. Hər dəfə bir dəyirmada bənd almasının səbəbi də dəyirmanlardakı növbə olmuşdu; o, görəndə ki, Balayevlərin dəyirmanında növbə uzundu, dərhal üz tutmuşdu Vedililər məhləsinin dəyirmanlarına.

Keçən ilə qədər Abbas kişi dəyirmana dən üyütməyə ya özü gedirdi, ya da Həsənalını göndərirdi, ancaq ermənilərin irili-xırdalı hücumları başlayandan, Abbas kişi də, Həsənalı da vaxtaşırı istehkamlarda gecələməli olandan sonra bu yükü Kazım çəkməli oldu. Özünü hər halda özgə saydığı bu ailədə daha bir işə yaradığına sevindi.

Dəyirmana dən aparmaq elə də çətin bir iş deyildi; işin ağırını dəyirmançı görürdü və hazır undan payını-şahadını götürəndən sonra çuvalları doldurub ağız-ağıza bağlayırdılar və dəyirmana dən gətirmiş kişilərin köməyi ilə qaldırırdılar qatırın belinə.

Onu qorxudan növbə üzündən dəyirmada yubanması və evə gecə vaxtı qayıtması idi, ona görə də görəndə ki, gecdi, növbədən çıxırdı; gecələr Qaraqüzey, Ağdağ yalquzaqlarının kənddə dolandığını və parçalamağa qoyun-quzu, at-ulaq yox, məhz adam axtardığını eşitmişdi. Adam ətinə dadandıqlarından bu yalquzaqlara Adamyeyən deyirdilər.

İsmayıl bir də dilləndi:

-Dəyirmana mən də gedəcəm ha!

Abbas kişi:

-Sənin dəyirmada nə işin var? - dedi, - sən qal Qaragözü ram elə, bəs onu kim minəcək?

İsmayıl əmisinin onu tovladığını aşkarca sezə də, inadından döndü.

Əslində, bu dəyirman səfərində qardaşının yanında olması ürəyincə idi; qulaq həyanı olardı, bir yerdə gedərdilər, bir yerdə qayıdardılar və üstəlik hər şeylə maraqlanan İsmayıl dəyirman görərdi, axı, dəyirman çox tamaşalı yerdi; suyun növdəndən tökülməsi, araba təkərindən də iri çarxı fırlatması, yeni yatağına üç-dörd arşın hündürlükdən tökülən suyun çıxartdığı səs, dəyirmançının çuval-çuval buğdanı, arpanı dəyirmanın boğazına boşaltması, yalnız pəhləvanların zoru çatan dəyirman daşını hərəkətə gətirməsi, unluğa tökülən ağappaq un, bir qıraqda tiğlanan kəpək hər şeyə göz qoyan İsmayıl üçün əsil tamaşa ola bilərdi. Çünki neçə il qabaq ilk dəfə Həsənalı ilə dəyirmana gələndə burada gördükləri onuda valeh eləmişdi və hətta fikirləşmişdi ki, gələcəkdə dəyirmançı olsun.

Ancaq Böyük Vedinin dəyirmanlarına sonrakı səfərləri onu bu niyyətindən daşındırdı; anladı ki, əmisi, əmoğlusu kimi çöl adamıdır, at belində olmalıdır, bir yerdə qərar tuta bilməz.

- Dəyirmana haçan gedim, indi, yoxsa?

- Əlbəttə, indi, -Abbas kişi cavab verdi, -indidən get ki, gecəyə qalmayasan, yəqin bütün dəyirmanlarda nöbət uzun olacaq.

- Əlbəttə, -Minəxanım ana söhbətə qarışdı, - qürbətə kim tədarüksüz gedər?

Əmisinin və arvadının köməyi ilə iki çuval buğdanı ağız tayı eləyib qatırın belinə asırıandan, dəyirmada yemək üçün hazırlanmış bağlamayı Zeynəbin əlindən alandan sonra İsmayıl öz tapşırığını verməyi də unutmadı:

-Birdən Qaragözü minmək könlündən keçər ha, elə iş eləmə, -dedi, -and verirəm səni atamızın, anamızın ruhuna.

O, ümumiyyətlə, kiçik qardaşına belə bir andla xəbərdarlıq eləyəndə rahat olurdu, çünki İsmayılın bu anda sayqısını bir neçə dəfə sınamışdı.

-Heç saman da vermə, - dedi, - qoy bir gün də ac qalsın, bəlkə ağılı başına gəldi, nə bilmək olar...

Qatırın noxtasından tutub çəkə-çəkə doqqazdan çıxanda əmisi də ona öz tapşırığını verdi:

-Hansı dəyirmanı gedəcəyini özün seç, əylənən kimi də qatırın yükünü alıb növbə tut, növbəyə də fikir ver, gör, səndən qabaq olan adam kimnən sonradı, fikir ver ki, çuvallarını dəyişməsinlər.

O, hər dəfə dəyirmanı dən aparanda əmisi, ya əmisi arvadı ona bu tapşırıqları verirdi: bu sayaq yolasalma ona tanış idi, ancaq bu dəfə bu yolasalmaya Nazdar da öz «haşiyəsini» vurdu: arxasınca su atdı.

...Vedililər tayfasındakı köhnə dəyirmada növbə tutsa da, burda bənd almaq istəmirdi, növbə çox böyük, uzun idi, Böyük Vedinin heç bir dəyirmanında belə uzun növbə, bu dəyirmanın həndəvərində bu qədər at, ulaq, öküz, araba görməmişdi. Dəyirmançı Əli köhnə müştəri kimi ona nəzər salsada, salamını almayanda, anladı ki, əmisinin dostu olan bu dəyirmançı onu kimlərdənsə qabağa salmayacaq.

Bilirdi ki, dəyirmançı Əlidən inciməyə haqqı yoxdu, çünki, hamı tələsirdi və hər yerdə söhbət mühacirətlə bağlı idi. Deyirdilər ki, bu mühacirət ingilislərin əməlidir; deyirdilər ki, türk qoşunu birinci dəfə olduğu kimi, ikinci dəfə də Vedibasarı qəfildən tərk etməsəydi, bu mühacirət söhbəti ortaya çıxmazdı.

–XIV–

Carçı Zeqəm boz atının belindən hələ Sarı dolama qəbiristanlığını tərk etməmiş izdihama bir də səsləndi:

-Camaat, Abbasqulu bəyin tapşırığı budur ki, türk əsgərlərini, onların başında gələn Veysəl paşanı Sarı dolamada qarşılayaq, - dedi, - Abbasqulu bəy özü də gələcək, ona görə də Vedibasarı Özünümüdafiə Komitəsi adından təvəqqe edirəm ki, tələsməyək, bizə köməyə gələn qan qardaşlarımızı elə burdaca gözləyək və bir ağızdan onlara xoş sözlər deyək.

Yaşlı kişilərdən kimse səsini qaldırdı:

-Su lazımdı! Burda susuz dözmək mümkün deyil, istidir.

Hava həqiqətən çox isti idi, təpədəki təkəmsəyrək yabanı iydə, ardıc kollarının yarpağı da tərpənmirdi və o evdən çıxanda bir səhəng su götürmədiyinə indi təəssüflənirdi. Barda qda gətirdiyi suyu onun arabasına uzatdıqları gəlinin üzünə çiləmişdilər, ağzına tökmüşdülər və bardağın dibində bir udum su qalmışdı, ya qalmamışdı.

Arabada arxası qatda uzanmış gəlin daha səsini çıxarmasa da, arabir gülümsəyirdi və elə bil ona nə isə söyləmək istəyirdi.

Sarı dolamanın qurtaracağında, Gavur qalasının qara-boz qayalıqları başlanan yerdə dərənin dibi ilə xırda bir çay axdığını və o çaya Qotur bulaqdan qaynayan suyun qarışdığını bilsə də, fikirləşirdi ki, bir bardaq su ehtiyatın olmalıdı ki, bu istidə gedib oralara çıxıb biləsən.

Umut kişi də burda susuz dayanmağın mümkünsüzlüyünü dilinə gətirəndə və adamlardan kimse Umut kişiye şərik olduğunu bildirəndə carçı Zeqəm:

-Kim istəyirsə, -dedi, -gedə bilər!

Sarı dolamadan aralanan olmadı. Beləliklə, pasgililər bir-birinin bəhsinə türk ordusunu gözləməyə başladılar.

Bu arada göy üzünü tutuldu, hava bozardı, yay Günəşi buludların arxasında qaldı və möcüzə baş verdi; qəfil uğultudan sonra - o uğultunun səmtini kəsdirə bilmədi- yerdən boz, bulanıq su qaynamağa başladı və bu su qumsal dərədə göllənəndə Şeyx Qəmbər:

-Kərəminə şükür, ilahi, - dedi və salavat çevirdi.

Və yaşlı kişilərin, demək olar ki, hamısı onun dilindən çıxan sözü təkrar etdi və salavat çevirdilər.

Suyun hələ də yerdən qaynadiğı və Sarı dolamanın əl-əbəyinə yayıldığı, xırda gölməçələr yaratdığı yerə, hiss olunurdu ki, heç kim yaxınlaşmağa ürək

eləmir, çünki səmti bilinməyən uğultu, vahimə gətirirdi. Amma Balabığ Abdulla camaatı ürekləndirdi:

-Bu yerlərdə hər qərinədən bir belə şeylər olur, - dedi və dərədə göllənmiş lehməni nişan verdi, - bu suda yuyunmaq olar, amma içməyi məsləhət görmürəm.

Balabığ Abdulladan sonra, demək olar ki, hamı suyun hələ də uğultu ilə yerin təkindən qaynadığı dərəcəyə yaxınlaşdı və bu palçıq kimi suda nəinki çirmələnib yuyunanlar, hətta ovucalayb içənlər də oldu və Şeyx Qəmbər,- qurban olduğum bəndəsini heç zaman darda qoymur, - dedi, -gördünüz?

İsmayılın tutduğu əməl isə hamını çaşdırdı, o, özünü hələ də Yer in təkindən paqqapaq qaynamaqda olan gölməçəyə tullayanda və üzgü vururmuş kimi əl-qol atmağa başlayanda Kazım var səsilə qışqırdı:

-Çıx qırağa!

Dərhal da özünü paqqapaqla qaynamaqda olan suya atdı və qardaşının qolundan tutub quruya çıxartdı. Ona əl qaldıranda isə İsmayılın onu qabaqlaması camaatı güldürdü: İsmayıl özü də güldü, amma çox güman ki, qardaşının dilindən çıxan tənbehə:

-Sən görmürsən o su hardan qaynayır, sən görmürsən yer necə yanılıb, eşitmirsən bu uğultunu?

İsmayıl dinmirdi, bürmələyib sıxandan sonra suyu çəkilen, bir qədər təpiyən tumanını, köynəyini geyinirdi.

Yaxın qonşuları Məmmədəli kişi:

-Bu İsmayıl çox nədrəmət uşağıdır, - dedi, - qorxu bilmir, canavar olacaq!

Balabığ Abdulla ucadan:

-O, elə indi də canavardır, - dedi, - dörd böyrəkdir...

Dəfnə qatılanların, demək olar ki, əksəriyyətinin yuyunub sərinlədiyi bu su qəfildən yer üzünə çıxdığı kimi, qəfildən də çəkildi, Yer in təkindən gələn uğultu batdı, amma Sarı dolamada başqa bir səs gurladı: bu yalnız şeypur və təbil səsi deyildi, həm də at nallarından qopan səslərin sədası idi.

* * *

Artıq onun və eləcə də yaşlılarının dilindən düşməyən əsgər marşı qulağına çatanda və nə üçünsə bu şərqə onu kövrəldib ağladanda camaatın arasında canlanma hiss elədi, carçı Zəqəm ucadan:

-Abbasqulu bəy də türk qoşununu qarşılamaq üçün bura gəlir!-dedi.

Başının beş nəfərlik dəstəsi ilə Sarı dolamaya gələn el ağsaqqalı burdakı matəm izdihamına qarışmasa da, ağ atının belindən enmədən salam verdi və ucadan:

-Şəhidlərimizin yeri behişt olsun, -dedi, -nurla dolsun qəbirləri!

...Bu dəfə Vedibasara torpağına gəlib çıxan türk ordusu ona daha əzəmətli göründü. Atları da daha tamaşalı idi: hamısı enli sinə, çaydaq, alınlarında, ayaqlarında qaşqa, hamısı da eyni rəngdə qırmızı-kürən. Bayraqdar onlara yaxınlaşsa da, qoşunun sonu görünmürdü, ona görə də təxmin elədi ki, birinci dəfə Vedibasarda görünən türk qoşunundan xeyli çoxdular.

Başının beş nəfərlik dəstəsi ilə qara camaatdan bir qədər aralı dayanmış Abbasqulu bəyin yanından türk ordusunun əylənmədən, saymazyana keçməsi onu təəccübləndirdi və bir qədər sonra hiss elədi ki, bu, hamıya qərribə gəlib.

Əksəriyyəti, şəhidlərin dəfn mərasiminə piyada gəlmiş camaat türk atlıları ilə ayaqlaşa bilməsə də, kəndə doğru tələsirdilər, deyirdilər ki, Abbasqulu bəy, Vedibasara Özünümüdəfiə Qərargahının məktəb binasında yerləşən otaqları ilə yanaşı, imarətini də türk ordusunun ixtiyarına verəcək. Hələ yasdən çıxmamış, dəfn surəsi qulaqlarından çəkilməmiş camaat sevinirdi, deyirdilər ki, Türkiyədə olduğu kimi Vedibasarda da qayda-qanun yaradacaqlar, oğurluq eləyənin əlini kəsəcəklər, yalan deyənin dilini, xəyanətkarı dağılayacaqlar, adam öldürəni asacaqlar...

* * *

...Abbas kişi Gavur qaladan evə şad xəbərlə gəldi:

-Daha mən keşik çəkməyə getməyəcəm, -dedi, -türklər dedilər ki, vuruşduğun bəsdə, sən get dincəl, qoca...

Həsənalı da Qalabürkdən məmnun dönmüşdü, iftixarla deyirdi ki, türk zabiti onun savadından, mauzerlə nişan almasından razı qalıb, ola bilsin ki, onu yaxın günlərdə zabit təhsili almaq üçün Muşa göndərsinlər.

-Muş haradı?

Hər deyəndə dinib-danışmayan Nazdarın bu qəfil sualı yalnız onu yox, elə bil hamını diksindirirdi.

Haçansa, atasının dilindən bir neçə dəfə eşidəndən sonra yaddaşında əbədi qalmış bayatını gözlənilmədən Zeynəbin dilinə gətirməsi isə onu heyrləndirdi:

**-Burası Muşdur,
Yolu yoxuşdur,
Gedən gəlmiyor,
Bilməm nə işdir...**

O anacan ona elə gəlirdi ki, bu bayatını Vedibasarda ondan savayı heç kim bilmir...

...Aylardan bəri idi ki, ailə süfrə başına cəm ola bilmirdi, ancaq bu axşam hamı evdə idi. Düzdür, üzüntülü gündü, şəhidləri torpağa tapşırırmışdılar, məhlədən qadınların, qızların tükürpədən ağıları, ağlaşmaları eşidilirdi, bununla belə, Minəxanım ana aş dəmləmişdi, şad günlərin nemətlərindən daha birini -ərdək bişirmişdi.

Onun ürəyini yerindən oynadan sözü də süfrə başında əmisi söylədi:

-Hələ qabaqda yayın iki ayı var, aranda qalmağa dəyməz, - dedi, - hazırlaşın, sabah olmasa da, birisi gün qalxaq yaylağa.

Həsənalı dərhal dilləndi:

-Mən yəqin ki, gedə bilməyəcəm, -dedi, -Veysəl paşa qoymaz...

Minəxanım ana da sözünü dedi:

-Onda mən də qalası oldum.

Zeynəbin dilindən birçə kəlmə çıxdı:

-Mən də.

O, dərhal başa düşdü ki, Zeynəbin etirazı nə ilə bağlıdır. Nə olsun ki, əmisi ona qızı kimi yanaşırdı, onunla bir yerdə yaylağa getsəydi, elin ağzına tikiş vurmaq olmazdı.

Ən axırda Nazdar da astadan Zeynəbin dilindən qopan sözü təkrar elədi:

-Mən də...

Bütün gecəni şadlığından yata bilmədi, demək olar ki, ağılı kəsəndən köçlə gedib-gəldiyi yaylaqlar, yaylaq yolları, bu yollarda qurduqları binələr, çadırlar gözləri önünə gəldikcə, ürəyi köksünə sığmırdı və ona elə gəlirdi ki, uçmağa qanadı çatmır.

Qabaqda təkə gedirdi, arxasınca qoyun-quzu sürüsü, inəklər, dana-buzov və o ki var, yüklənmiş qatır. Köpəklər elə bil öz aralarında razılığa gəlmişdilər ki, bu köçün hansı səmtində hansı yortacaq. Ən axırda onun sürdüyü araba arabaya bağlanmış Qaragöz gedirdi.

Qaragözün boynundakı kəndiri arabaya qəsdən bənd eləmişdi ki, dayça dəcəllik etməyə meydan tapmasın, çünki bir ay qabaq elə bu yolla Keşişdağa gedəndə hiss eləmişdi ki, Qaragöz sürü ilə ayaqlaşmaq istəmir, gah xeyli irəli gedir, gah da xeyli dala qalır və sanki nə isə axtarır.

Arabada boş yer olsa da, İsmayıl Becanın belində oturmuşdu, dinib-danışmır, sakitcə dağlara baxırdı. Onu, yalnız bir dəfə üç yaşında bu yolla yaylağa aparmışdılar, amma o, bilmirdi ki, bu yol, bu dağlar İsmayılın yadında qalıb, ya yox?

Soruşdu:

-Bu yerlər sənə tanış gəlir?

Cavab kəsə oldu:

-Yuxu kimi...

Hər halda, qardaşını yaylağa apardığına şaddı.

İsmayıl Becanın belində də dəcəlliyyindən qalmırdı: bir də baxırdın Becanın belindən adladı Mərcanın belinə. Bir də görürdün ki, öküzün belində ayaq üstə durub. Qardaşını Becanın belində başı üstə durduğunu görəndə dözə bilmədi:

-Döyərəm ha sən!

Bu köçdə iki nəfər at belində idi: əmisi Abbas və çoban Dadaşın arvadı Mələk.

Çoban Dadaş sürünün arxasınca söylənə-söylənə gedirdi və yeri gəldi - gəlmədi, bu dilsiz-ağızsız heyvanlara dişinin dibindən çıxarı deyirdi, elə bil o da üreyini bu yolla boşaldır, bu yolla soyudurdu. Amma birdən-birə çobanın çarıqlarını soyunub boynundan asmasına, yalın ayaqlarını yay günəşinin yandırıdığı torpağa basa-basa ofuldamasına səbəb tapa bilmədi. Bununla maraqlanan arvadı Mələyə məzə ilə cavab verdi:

-Lenin yoldaş deyib ki, narın qumlu, isti yolda ayaqyalın gəzmək cana xeyirdi.

Artıq Lenin yoldaşın adı gəlib bu yerlərə də çıxmışdı. Hələ ki, bu ismi məzə, məsxərə ilə çəkirdilər və Pasgi məhləsində bu adı məsxərə ilə çəkənlərdən biri də Abbas kişinin yay-qış çobanı Dadaşdı.

Onlardan irəliddə də köç gedirdi, arxada da, ona görə də ara saxlayırdılar ki, heyvanlar bir-birinə qarışmasın, köpəklər bir-birinə çummasın.

Yuxarı Qarabağları keçib, Keşişdağda bir qədər dincəlmək, su götürmək üçün əylənəndə bir gözü bu kənddə bir aya qədər Qaragözə analıq eləmiş çidarlı boz madyanı axtardı, amma tapa bilmədi, ona elə gəldi ki, bu yerlər Qaragözün də yaddaşında nə isə oyadıb və ona görə də sağa-sola boylanır, arabir kişnəməklə yanaşı, həm də qərribə səslər çıxardır.

Səttar kirvənin oğlu Musanın onları qabaqlaması onunla nəticələndi ki, Keşişdağda gecələməli oldular. O, boz madyanın sahibi ilə maraqlandı ki, bəlkə əmisinə yalvarıb yaxara və Qaragözün xətrinə bu atı satın alalar. Məlum oldu ki, boz madyan dünən axşam burdan keçən bir köçdəki ayğırdan qaçmaq üçün dartinıb, cidarını qırıb, onra elə həmin ayğıra qoşulub, həmin köçlə də gedib...

Madyanın sahibi çox da nıgaran deyildi, deyirdi ki, vəfalı atdı, hara getsə, soyuyan kimi qayıdıb gələcək.

Gülündən, çiçəyindən, arı pətəklərindən çox, qoz ağacları ilə yadında qalmış Əzizkənddə mal-heyvanı suvarmaq üçün əylənəndə, qoz ağaclarının dibi ilə axan çayın daşlı, çınqıllı yatağında elə bir adamla qarşılaşdı ki, o, yaxınlaşıb salam verməyə özünü borclu saydı.

Xalası Gülsümün nişanlısı Daşdılı Qəmbər onu dərhal tanıdı və İsmayılı da burada görəndə sevincini gizlətmədi, onu da qucaqlayıb öpəndən sonra bu çaydan tutduğu, hələ diri, qırmızı xallı balıqların beşini bir söyüd şivinə keçirib verdi onlara.

-Kabab çəkərsiz, - dedi, - qızıl balıqdı.

Daşdılı Qəmbər elə bil onların beş nəfər olduğunu bilirdi.

Şırhaşırı axan çayın qabağını yaş ağacların qol-budağından hasilə gəlmiş cəbərə ilə bir neçə yerdən kəsmişdilər və Daşdılı Qəmbərdən də gövdəli bir kişi bu cəbərənin altına hər dəfə qolunu saldıqca, əlində bir balıq çıxarıb qırağa, daşın-çınqılın üstünə tullayırdı; təxminən Kazımla yaşlı olan bir oğlan da balıqları səbətə yığırdı.

Daşdılı Qəmbər balıq tutan kişini göstərib soruşdu:

- Onu tanıyırsan?
- Yox...
- Qəmlodu.

O, ermənilərin Böyük Vədiyə birinci və eləcə də ikinci hücumu zamanı necə döyüşməsi, səngərdə, əlbəyaxa döyüş zamanı təkbaşına beş erməni öldürməsi haqqında dəfələrlə eşitsə də, üzünü birinci dəfə idi görürdü, ona görə də zəndlə fikir verdi ki, bu adamı yadında saxlasın.

Bu arada Abbas kişi də at belində çaylağa endi və onu görən Qəmlonun əzəzil üzü məsum bir uşaq sifəti aldı. Və sudan qalxmadan:

-Bağışla, Abbas əmi, - dedi, - cavannıq eləyirik.

Qəmlə dərhal sudan çıxıb şalvarını əyninə çəkəndən sonra Abbas kişiye də əl verdi, ona da, hətta balıqları əlindən yerə qoymamış İsmayıl da.

Çayın səsi o qədər gurdu ki, ucadan az qala qışqıra-qışqıra danışdırlar ki, bir-birilərini eşitsinlər.

Onların mükəlliməsinə xələsinin nişanlısı qarışırdı, amma arabir gözünü Qəmlodan çəkmədən əmisi soruşdu:

-Veysəl paşa sənə nə dedi?

Qəmlə acı-acı gülümsündü:

- Veysəl paşa məni qəbul eləmədi, -dedi, -biz Qəmbərlə yüzbaşı Midhət bəyin yanında olduq.

- Nə dedi?

- Dedi ki, şimdiki Sizə ehtiyacımız yok, əgər olsa, Abbasqulu bəy sizi arayar...

Əmisi müəmmalı, çox qollu-budaqlı bir kəlmə işlətdi:

-Bu osmanlılardan baş açmaq olmur.

Qəmlə də müəmmalı tərzdə başını buladı:

-Heç olmasın, təki Vedibasarda əmin-amanlıq yaratsınlar, - dedi, - bezmişəm, adam nə qədər adam öldürər, adam nə qədər çöllərdə yatar?

Qəmlə çaya, suya atılmış yaşıl cəbərələri nişan verdi:

-Heyif deyil belə həyat...

Çaylaqdan aralananda Abbas kişi Daşdıllı Qəmbəri də dindirdi:

-Toy havaxtdı?

Qəmbər dinmədi, çiyinini çəkib İsmayılın üzünə baxdı və gülümsədi.

* * *

...Başı bulud, duman içində olan dağların, qayalıqların arasından keçib Əyircə yaylağına yaxınlaşanda və onu gül-çiçəkdən savayı yaşılı olmayan bu tanış yaylağın ətri vuranda çoban Dadaş köç sahibindən soruşdu:

-Harda binə olaq, Abbas əmi?

-Fərqi yoxdu, -Abbas kişi cavab verdi, -harda seyrəngahlıq, seyrəklik olsa, orda.

Bu yaylaqdakı bütün yurdlar yadında idi; demək olar ki, ötən ildən savayı, öncəki bütün illərin dörd, beş ayını yaylaqları bu yaylağın bütün yurdlarında-Yalyurdda, Qaragölyurdda, Güneyyurdda, Aylıyurdda, Alagözyurdda, Qaraçıyurdda, Dərəyurdda, Düzyurdda və daha çox Sultanyurdda olmuşdu.

Bu yaylaqda yurdu dəyişməyin, yeni yurdda binə olmağın bir səbəbi vardı: yeni otlığa çıxmaq, mal-davarın qarnını doyurmaq. Abbas kişi hökmünü Sultanyurda çatanda verdi:

-Bura dedə-baba yaylağımızdı, - dedi, - hər daşını tanıyırdıq, əylənək.

Yurdun bir səmtində yağış yağsa da, bir tərəfində gün çıxmışdı, göy üzündən qövsü-qüzeh asılmışdı, hardasa uzaqlarda göy guruldayır, şimşək çaxır, buludların arasından şümşürüd oynayırdı.

Sanki ötən il insansız qalmış bu yurd onlar üçün darıxmışdı və bu qövs-qüzehlə onların pişvazlarına çıxmışdı.

Kazım əvvəl Qaragözün boynundakı kəndirin ucunu arabadan ayırdı ki, kürük bəlkə bu yurdun gülünü-çiçəyini dişinə çəkə, amma dərhal da hiss elədi

ki, yox, Qaragözün gözü onun əlindədir: az qalır dil açıb deyə ki, mənə süd ver.

Yamacda yan-yanı iki çadır qurandan, yerini keçələrlə döşəyəndən sonra, əmisinin eyhamından başa düşdü ki, Keşişdağda olduğu kimi, burda da onun borcu-vəzifəsi çoban Dadaşa kömək etmək, onu tək qoymamaqdı.

İsmayıl da iş tapıldı; qoyunların başını tuturdu ki, Mələk onları rahatca sağa bilsin. Əmisi tez-tez deyirdi ki, bazarda yaxşı pula gedən ancaq qoyun pendiridi.

Sultan yurdunda hər gün yeni-yeni köçlərin bənd alması, uşaqların çoxalması onun ürəyincə deyildi; bu uşaqların əksəriyyətindən fərqli olaraq, onun dirədüymə, qayışbeli, ənzəli, çiling-ağac oynamağa vaxtı yoxdu, çünki gecələr yatmağa macal tapmayan çoban Dadaş, demək olar ki, hər gün günortalar, sürünü onun ümidinə qoyub çadırdı onu gözləyən Mələyin yanında yuxusunu almağa gedirdi və çox vaxt elə yuxulu-yuxulu da qayırdı.

Uşaq deyildi, anlayırdı ki, çoban Dadaş günortalar arvadının yanına yalnız yuxusunu almağa getmir.

Sultanyurda yeni-yeni köçlərlə bağlı otlaqların, ölümlərin daralması onun ürəyincə olmasa da, Əli Əfəndinin köçünə sevindi. Əli Əfəndi sanki yaylağa yox, İsmayıl dərs deməyə gəlmişdi.

Əli Əfəndinin elə həmin axşam əmisi ilə söhbətindən belə kəsdirdi ki, daha Vedibasər Özünümüdafiə Komitəsi mövcud deyil, Veysəl paşa Abbasqulu bəyi, ümumiyyətlə, Böyük Vedidən uzaqlaşdırıb.

- Abbasqulu bəy yaylaqların birində olmalıdır, -Əli Əfəndi dedi, -mən elə bildirdim, burda olar, axı, bura onun babası Bala Sultanın yurdu, elə deyil?

- Bəlkə də, elədi, -Abbas kişi cavab verdi, -amma nə çox Sultan, bəlkə elə Sultan Səlimin yurdu.

O, bu adı eşitmişdi; eşitmişdi ki, Çaldıran deyilən yerdə Şah İsmayıl ağladığı. Amma nə Sultan Səlimin, nə Şah İsmayılın kim olduğunu, onların nədən ötrü savaştığını bilmirdi; yadında qalan bir qış gecəsində Pasgi məhləsində gecələyən bir dərvişdən eşitdiyi rəvayət idi. Bu rəvayətdə Şah İsmayıl ona xəyanət edən oğlunun gözlərini çıxardığı yerə atırdı və vəliəhdin köpəyi onun gözlərini ağzına alıb dilinin altında saxlayırdı, sonra həmin o gözləri kor vəliəhdin bəbəklərinə qoyurdular və o, yenə görməyə başlayırdı.

Bir zamanlar bu sayaq dərviş nağıllarına inansa da, indi bu dünyada çox şeylərə şübhə ilə yanaşırdı; bilmək istəyirdi ki, Osmanlı ordusunu - Veysəl paşanı dünyanın o başından basa-basa Vədiyə gətirən nədi?

Əli Əfəndinin bu yaylaqda peyda olması ondan daha artıq İsmayıl sevindirmişdi; çünki Əli Əfəndi ona yeni kitablar gətirmişdi və o, bu kitabları, ən çox Becanın belində oturub oxuyurdu. Bir dəfə bunun səbəbi ilə maraqlananda İsmayıl gülümsədi:

-Burda heç bir hikmət yoxdu, öküzün beli isti olur, - dedi.

İsmayıl hərdən öküzün belində oturub kitab oxuyanda axıra kimi qulaq asırdı, heç bir şey anlamasa da, hiss eləyirdi ki, bəlağətlə oxunan bu yazılar onu bezdirmir, yormur.

Yaxınlıqda heç kim olmasa da, Əli Əfəndi astadan dedi:

-Osmanlılar Abbasqulu bəydən şübhələnirlər.

Abbas kişi heyvətlə içini çəkdi:

- Nə danışırısan?

- Belə eşitmişəm.

- Bə, nə deyib şübhələnirlər?

- Bilirsən, kimsə Veysəl paşaya deyib ki, Abbasqulu bəyin bolşeviklərlə əlaqəsi var, hətta deyiblər ki, o, erməni bolşevikləri ilə vaxtaşırı görüşür.

- Kim deyib?

- Kim deyəcək? Sən bilmərsən ki, ağacı içindən yeyən öz qurdudur.

Araya çökən sükutu Abbas kişi pozdu:

- Əli Əfəndi, sən necə, bu deyilənlərə inanırsan?

- Əlbəttə, yox.

Əmisi astadan pıçıldadı:

-Mən də...

Yaylaqda bir-birinə bənzəyən günləri daha çox sonradan, bir-iki günlüyə gələn insanlar dəyişirdi. Həsənalı onlara baş çəkməyə öz atının belində gəlmişdi və atın tərkinə aşırıldığı xurcunun hər gözündə bir yemiş gətirmişdi: ətri bütün yurdu bürüyən yemisləri əmisi dilim-dilim elə doğradı ki, bütün yaylaq əhli dadsın və yemiş paylanandan sonra məlum oldu ki, özünə saxlamayıb...

Kazımı hər şeydən daha artıq sevindirən Həsənalının yeni libası idi; ayağındakı çəkmələr, başındakı papaq, əynindəki qızılı düyməli geymə, kəmərinə xəncər onu Sarı dolamada at belində gördüyü türk zabitlərinə bənzədirdi və nədənsə Kazıma elə gəlirdi ki, əmoğlusu bu libası atasına göstərməyə gəlib.

Həsənalı cəmi bir gecə onlarla bir çadırdə yatandan sonra ertəsi geyinib-kecinib atlananda üzünü bozardıb, bütün günü onun düymələrinə, xəncərinə tamaşa eləyən İsmayıldan soruşdu:

-Yaraşır?

İsmayıl məzə ilə cavab verdi:

-Xançala gümüş kimi.

Bu sözləri bir mahnıda eşitmişdi, amma ağlına gəlməzdi ki, bunu İsmayıl da bilir.

Dünəndən bəri, kim bilir neçənci dəfə idi ki, başını Həsənalının atının paçasına soxan Qaragöz yenə onlara yan alanda və Həsənalının atı onu burunlayanda Həsənalı:

-Maşallah, Qaragöz dirçəlib, - dedi, - yaylaq havası ona düşüb...

Kazım onunla razılaşmadığını bildirmək istədi:

- Amma böyüməyib...

- Böyümək şərt deyil, -Həsənalı dedi, -sən onun gözlərinə fikir ver...

Fikir verdi və ilk dəfə Qaragözün gözləri onun yadına Qıratı saldı: «Alagözlüm, qız birçəklim, Qıratım!»

Həsənalı:

-Atın da, itin də gücü gözündən bilinir, -dedi.

Mələk də gözlənilmədən söhbətə qarışdı:

-Kişinin də...

Dadaşın arvadına göz ağartması onun diqqətindən yayınmadı...

Həsənalı:

-Mən sabah Muşa yola düşürəm, -dedi, -zabitlik oxumağa, gəldim sizinlə vidalaşım.

Abbas kişi əlini yellədi:

- Bəs Qori seminariyası necə olacaq sənsiz?

- Qismət İlahidəndi, ay dədə, - Həsənalı cavab verdi, - kim yıxılacağı yeri bilir ki, ora pambıq döşəy?

Sonra əmisi atının belindəcə yaxınlaşıb Həsənalını öpdü. Birinci dəfə idi əmisinin, onun yanında oğlunu öpdüyünü gördü və qibtə elədi...

Qaragözə qulluq etməyi İsmayıl öz boynuna götürmüşdü, gündə üç, dörd, hərdən beş dəfə kürüyü əmizklə əmizdirirdi, bulaqdan ona su gətirirdi.

Yaşlıları ilə oynamağa meyilli deyildi, hava açıq olanda Əli Əfəndinin ona gətirdiyi kitablardan birini əlinə alıb Becanın belinə qalxırdı. Becanın belində onun kitab oxumasını məsxərəyə qoyanlar olsa da, vecinə almırdı, bilirdi ki, kitab oxumaqdan və Qaragözü əmizklə əmizdirməkdən başqa daha bir vacib işi var. Mələk səhərlər və axşamlar sağına başlayanda qoyunların başını tutmaq və sonra da yetim quzuları əmizdirmək.

Onun bu yaylaqda ən ağır işi də bu idi, çünki heç bir ana qoyun yetim quzulara xoşluqla süd vermək istəmirdi.

Onların sürüsündə cəmi doqquz yetim quzu var idi və İsmayıl nəinki bu yetim quzuları-nə qədər bir-birilərinə oxşasalar da, tanıyırdı və bilirdi ki, hansı qoyun öz balasına da südünü qıymır, bilirdi ki, hansı qoyun üzüyoladı - yetim əmizdirəndi...

İlk günlər yetim quzuları əmizdirməyin öhdəsindən çox çətinliklə gəlirdi. Hərdən Kazıma yalvarırdı ki, ona kömək eləsin. Çünki bu işi təkbaşına aşırmaq olmurdu, kimsə qoyunun başını tutmalı idi ki, yetim quzunu altına ötürəsən. Və nəbədə qoyun yetim quzunun quyruğunu iyləməyə macal tapaydı; dərhal dartınır və hara gəldi qaçırdı.

Heyrətə gəlirdi; yetimə nə qədər can yandırsa da, xeyri olmurdu, lap istəyirsən hər səhər-axşam on qoyuna əmizdir, əmələ gəlmirdi və kənardan baxan kimi bilirdin ki, yetimdi...

Yetim quzunu balası ölmüş qoyuna aldırmağın, yetim quzunu yad qoyuna öz balası kimi tanıtməğın nə isə bir yolu-yöntəmi olduğunu eşitmişdi, bunu öyrənmək üçün çoban Dadaşa üz tutanda, o, ikibaşlı cavab verdi:

-Bu uzun zırıltıdı, əmoğlu, bəlkə də kimsə, hardasa yetim quzunu balası ölmüş qoyuna aldırır, amma hər qoyun aldanmır, nə olsun qoyundu...

Arandan yaylaq yoluna çıxanda yetim quzuların sayı çoxdu; doqquz yox, ondoqquzdu. Altısı sürü ilə ayaqlaşa bilmədi, yollarda öldü, dördü də yaylağın gecələr başlayan sazağına dözmədi.

Hələ yaylağa təzə üz tutanda əmisi bir topa ilə sürünün axırında gedən yetim quzuları nişan verib dedi:

-Bunların hamısını verdim sənə, yaylaqdan qayıdanda satıb özünə nə istəsən, alarsan.

...Yəqin, əmisi elə güman eləyirdi ki, Kazım özünə əyin-başdan başqa heç nə almaq istəməz, amma onun könlündən Vedidə birçə dəfə kənardan gördüyü, adına «velo» deyilən ikitəkərli minik də keçirdi, mauzer də.

Hər dəfə yetim quzulardan biri azaldıqca, elə bilirdi ki, cibindən nəsə salıb itirir.

Yaylaqda bu yetim quzulara necə yanırdısa, qardaşına da eləcə yazığı gəlirdi; burda onun da işi artmışdı. Qoyunları sağmaq və qoyun pendiri tutmaq üçün quzuları analarından ayırmışdılar və yüzdən artıq quzunu güdmək düşmüşdü onun öhdəsinə. Kazım narazılığını dilinə gətirmirdi, əksinə, qürurla deyirdi: «Biz daha öz çörəyimizi yeyirik, qaqaş».

Məqsədi qardaşını ürəkləndirmək idi və hiss eləyirdi ki, bunu bacarır.

Yaylaq günlərinin birində əmisi gec doğulan və elə bu üzdən də aranda qırılmayan quzuları qırmağa başlayanda və arabir ofuldayıb zariyanda qocalığı yamanlayırdı:

- Qırılığı ver mən qırım, ay əmi, - dedi

- Bacararsan?

- Bilmirəm, amma, yəqin ki, bacararam.

Əlləri, qolları gücdən düşüb barmaqları sözüne baxmasa da, yetim quzulardan birini axıra qədər qırxdı və hələ sonra da quzunun dərisini güvən qarışıq kəsdiyi yerlərə adına qıralın deyilən kəsif qoxulu qara dərman sürtdü, amma əmisi gözlədiyi xoş sözü ona söyləmədi. Əksinə:

-Bu, sənlik, mənlik iş deyil, -dedi, -gedim bir adam tapım bu quzuları qırxsın, yun onları bişirir, ona görə də əmələ gəlmirlər.

Tikanlı yurdda, Xosrov meşəsi deyilən yerdə Abbasqulu bəyin çoban-coluğu ilə binə olub çadır qurduğunu bilirdi, arabir başının dəstəsilə at belində Sultan yurda gəldiyini görürdü və hiss eləyirdi ki, onun gəlişi yaylaq əhlini ürəkləndirir.

Axı, Osmanlı ordusu - Veysəl paşa Böyük Vedidə əmin - amanlıq yaratsa da, dava sona varmamışdı; yaylaqda bütün kişilər silahlı gəzirdilər, gecələr

yatanda da patrondaşlarını açmırdılar, çoban Dadaş gözünün qabağında idi, nə dəyənəyini əlindən qoyur, nə çiyindənən üçaçılanını götürürdü.

Abbasqulu bəyin dediyi söz idi: «Ayıq olun, yağı bizim yaylaqda olduğumuzu bilir».

Yaylağın aysız, ulduzsuz, şəvə kimi qaranlıq gecələrindən birində İsmayıl soruşdu:

-Ermənilər belə bir gecədə obaya girsələr, nə biləcəyik?

Hiss elədi ki, sual qorxudan doğub. Dərhal cavab verdi:

-Köpəklər ölüb, bəyem, hürüşəcəklər, camaat da biləcək.

Amma o zil qaranlıq gecələrdən birində, artıq üç yaşı olsa da, hələ də nə üçünə höyürə gəlməyən düyələrini çadırın arxasından açıb aparanın kim olduğunu, bütün Əyircəni soraqlaşandan sonra, axşamüstü bildilər.

Çadırdan bir qədər aralı, dərədə düyənin başına, ayaqlarına, quyruğuna və ayı izinə rast gəldilər.

Ayı çadıra necə yan almışdı, düyəni necə mıxdan açmışdı, necə aparmışdı, necə olmuşdu ki, köpəklər heç nə duymamış, heç nə qanmamışdı, müəmma idi və bu sirr olaraq da qaldı.

O hadisədən sonra gecələr yatağa girəndə, hərdən saatlarla yuxuya gedə bilmirdi, qorxurdu və nədənsə ona elə gəlirdi ki, həmin ayı yenə gələcək. Onu da bilirdi ki, əmisi çox ayıq yatır, milçək vızıltısına da ayılır.

Gecələr, yaylağın sükutunu hərdənbir hardasa uzaqlarda qurdların ulartısı pozurdu və həmin anda da obanın itləri səs-səsə verirdi, onların köçündəki köpəklərdən biri- qoca Qaraqulaq elə bil çıxartdığı səsle qurdu yamsılamaq istəyirdi və çoban Dadaş deyirdi ki, bu itin damarında canavar qanı axır.

...O yaylaq günlərinin birində alaçıqlardan bir qədər aralıda nəhayət, ömründə ilk dəfə qurd gördü.

Əmisi də, çoban Dadaş da dönə-dönə tapşırıbmışdılar ki, obadan aralanmasın, amma nə sirr idisə onu uzaqlar, ağacdən çox yemişən kolu bitirən meşənin ətəyi çəkirdi.

Qatırın belində mürgüləməyə adət etdiyindən, quzuların hansı quzuçununsa quzularına qarışmayacağına əmin olandan sonra gözlerini yumurdu, düzdür, qatırın belində onu yuxu aparmırdı, amma hiss eləyirdi ki, belə mürgüləmə onu yüngülləşdirir, eynini açır, gözünü işığa gətirir.

Yaşı çox olsa da, hələ obada heç bir köpəyə basılmayan Qaraqulaq yanında idi və quzuları güdməyə başlayan gündən Qaraqulaq ondan aralanmırdı. Əlbəttə, bunun səbəbini bilirdi, hələ aranda ikən, qocalığı dərhal duyulan və gününü daha çox yatmaqla başa vuran Qaraqulağa ürəyi yanırdı və əlinə keçən yeməli şeyləri onunla bölürdü, hətta köpəyi noğula, nabata dadandırmış və demək olar ki, onların ünsiyyəti aranda başlamışdı.

Quzuların hürküşməsindən səksənib qatırın belində ətrafa göz gəzdirəndə Qaraqulağın da onun kimi mürgü vurduğuna şahid olanda yetim quzulardan birini dərə aşağı meşəyə doğru qaçan qurdun ağzında gördü və qışqırdı:

-Qaraqulaq, qoyma!

Ona elə gəlirdi ki, Qaraqulaq qurdun arxasınca qoşacaq və quzunu onun ağzından alacaq. Amma Qaraqulaq artıq yamacdan aralanıb meşəyə çatmaqda olan qurdun arxasınca qaçmadı və bir qədər qurdun arxasınca baxandan sonra, səsini belə çıxarmadan, əks səmtə üz tutdu və ona elə gəlirdi ki, Qaraqulaq hər şeyi anlayıb, onun üzünə baxmağa utanır. Qaraqulaq elə bil qeyb oldu və günbatandan sonra da obaya qayıtmadı.

Əmisi çoban Dadaşın, Mələyin, İsmayılın yanında onu o ki var danladı:

-Axı, sənə yüz dəfə demişik ki, obadan aralanma! Niyə bizi zırtığına almırsan?!!

Qurdun çalıb apardığı yetim quzulardan biri olduğundan, bu ona daha çox yer elədi, axı, o, bu quzuları öz əmlakı sayırdı...

Qaraqulağı ertəsi gün də soraqlaşmadılar, çünki uşaqlığından çobanlığa başlayan, itlərin dilini «bilən» bir çoban kimi dedi ki, daha Qaraqulağı axtarmağa dəyməz...

Çoban Dadaşın sözündə həqiqət varmış; bir həftədən sonra itmiş yetim quzulardan birini tapmaq üçün obadakı bütün quzu sürülərini İsmayilla axtarmalı olanda Qaraqulağa rast gəldilər, onu səsləsələr də, qoca köpək yaxınlaşmadı, əksinə, qaçıb uzaqlaşdı.

Deyirdilər, quyuq doğub, bu gün-sabah yağışlar başlayacaq. Yağışlar haçan ara vermişdi ki... Bircə gün bərk isti olan kimi, ertəsi hava bulanır və az müddətə olsa da, şıdırgı yağış yağırdı.

Bir qədər aralıda ailəsi ilə binə olmuş Əli Əfəndi onların alaçığına günaşırı gəlirdi, İsmayilla şam işığında dərs deyir və sonra Abbas kişi ilə xeyli söhbət eləyirdi.

Son günlər daha çox osmanlıların Balkanlardakı uğursuzluqlarından yana-yana danışan Əli əfəndi o boz-bulanıq, yağmurlu yay axşamında çadıra girən kimi qəfil xəbərlə hamını sarsıtdı.

-Osmanlılar Abbasqulu bəyi həbs eləyiblər.

Abbas kişi heyrətlə içini çəkdi:

- Nə danışırısan? Hardan eşitdin?

- Vedidən gələn var.

- Kimdi?

- Mirzə Nəsrullah, bəyin ən yaxın dostlarından, adamlarından biri, həm də qohumu, tanıyırsan yəqin ki.

- Əlbəttə, Mirzə Nəsrullah boş söz danışmaz, - əmisi dedi və dərhal da soruşdu,- bəs tutub neynəyiblər, bəyem Vedidə türmə var?

- Poyuzla Naxçıvana göndəriblər.

- Bəs səbəbi nədi?

- Elə mən də bunu anlaya bilmirəm,-Əli Əfəndi dedi, -baş açılacaq iş döyül.

- Bəs camaat nə deyir?

- Camaat - ağzına gələni, camaata nə var...

- Yənə...

- Deyirlər, guya Abbasqulu bəy Xosrov meşəsində erməni bolşevikləri ilə görüşüb, bunu da Veysəl paşaya çatdırıblar.

- Sən nə düşünürsən?

Əli Əfəndi bu suala bir xeyli fikirləşəndən, uşaq kimi bir anlığa barmağını ağzına alıb çeynəyəndən sonra cavab verdi:

- Abbasqulu bəy rus təhsili görüb, ruslara meyillidi, - dedi, - amma Yer yarılı, iki dünya bir ola, mən bəyin erməni bolşevikləri ilə görüşməsinə inanmaram.

- Deyirlər ki, bolşeviklər üçün millət anlayışı yoxdur.

- Deyirlər, amma bu, pərdədi... sözlə toxunmuş pərdə. Yazın əvvəlində Bakıda, Şamaxıda, Qubada Azərbaycanın yetim-yesirini qıran bolşevik Şaumyan deyildi?- Əli Əfəndi inamla dedi və elə bil nəyisə xatırlayıb soruşdu: -Bura bax Abbas, yoxsa sən də bəyin bolşeviklərə işləməsi gümanındasan?

Abbas kişi suala dolayısı yolla cavab verdi:

-Bəlkə, o, Vedibasarın xilasını bu yolda görür?

Əli Əfəndinin gözləri elə bil böyüdü

-Sənin sözündən qan iyi gəlir, sən nə danışırısan? Sənin «əncümənci» olduğunu, «Hümmət»ə rəğbət bəslədiyini bilirdim, -dedi, -amma sənin bolşevik ruhun məni çaşdırır, bəyem sən bilmirsən ki, onlar nə istəyirlər?

Abbas kişi elə bil mövqeyini bu dəfə qəsdən gizlətmədi:

-Sinifsiz cəmiyyət yaratmaq.

Əli Əfəndi:

-Səncə, bu mümkündür? Bəyəm, üzünüz görmüş bu dünyanın sinifsiz cəmiyyət yaratması bu günə qalmışdı? - dedi və ağılda yatmış qoyunları nişan verdi,-bax, guya onların cəmiyyəti sinifsizdi, amma orda da zirəklər yeyir, tənbellər ac qalır.

Abbas kişi:

-Hər halda, insanlar bərabər yaşasa yaxşıdır, -dedi, -insan qoyun deyil, axı...

Və sonra onların mükəlliməsi elə bir müstəvidə toqquşdu ki, Əli Əfəndi (yəqin ki, ilk dəfə) onların çadırından incik çıxdı və bir-iki addım atandan sonra qayıdıb, - biz gəldi-gedərik, yol üstdəyik, - dedi, - amma kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu bax,- Kazım İsmayılı nişan verdi, - bu uşaqlar görəcək...

* * *

Yayın birinci ayında yaylağa yola düşəndə necə şadlanmışdısa, quyruq doğandan bir ay sonra geri qayıdanda da eləcə sevinirdi, sevinirdi ki, Vedini, Vedi çayını, doğma ocağı, bu doğma ocaqdakı insanları - Minəxanım ananı, Zeynəbi, onun Ümidini, Ümidəsini, Fatmanı, erməni qızı Nazdarı görəcək...

Yaylağa yola düşəndə ağılına da gəlməzdi ki, onlardan ötrü darıxar...

Şadlığının bir səbəbi də artıq hərdən süddən, əmzikdən aşkarca imtina eləyən daha çox ot-alafla dolanan və özünü ağır aparan, enli sinəsi, nazik ayaqları at həvəskarlarının gözündən yayınmayan Qaragöz idi.

Əzizkənddən, Yuxarı Qarabağlardan keçəndə Qaragözə müştərilər də çıxdı və onlardan birinin cavabını İsmayıl «Koroğlu» dastanından bildiyi bir qoşmaya öz naxışını, butasını vurmaqla bildirdi:

**-Əylən deyim, dayçamın qiymətini,
Səksən min kotana, kola da verməm.**

Evə çatanda doqqazda onların qarşısına çıxanların arasında Zeynəbi, onun Ümidini və Ümidəsini, Fatmanı, həmçinin Nazdarı görəndə, elə bil bütün nigaranlıqlarının üstünə su çilədilər.

Yeni xəbər - şad xəbər Həsənalıdan gələn məktub idi. Nədənsə, İsmayılın adına-özü də rus əlifbasıyla yarırus, yarıtürk dilində yazmışdı və elə bu səbəbdən də nəinki ailədə, heç məhlədə də bu məktubu oxuya bilən olmamışdı.

İsmayıl «qızılgül ətirli salamlarla» başlayan məktubun əvvəlini ucadan hecalasa da, sonra gülümsədi və ürəyində oxumağa başladı və elə bil, Minəxanım ana, Abbas kişi öz yerində, bu ailəyə sonradan qaynayıb - qarışanlar da anladılar ki, məktubun İsmayılın adına yazılması səbəbsiz deyil...

Məktubu gülümsəyə-gülümsəyə, əsasən ürəyində oxusa da bəzi sətirlərini-o cümlədən qızılgül ətirli salamlarla yad olunmuş adları ucadan hecaladı: bu sırada son olaraq «məsum» Nazdar anılırdı. Və bu «məsum» sözü səslənəndə hamının, elə Nazdarın da gözləri böyüdü.

Məktubun lap axırında -İsmayılın özünə də lap uşaqlıqdan tanış bayatını ucadan hecaladı.

**Burası Muşdur,
Yolu yoxuşdur.
Gedən gəlməyir,
Bilməm nə işdir...**

Sonra da İsmayıl bu bayatını avazla oxudu ki, hamı gülsün, amma heç kim gülmədi, Nazdar isə, qəfildən için-için ağladı!..

* * *

Kənd içinə ona görə çıxdı ki, görsün məhlədə nə var, nə yox, el arasında nə danışılar! Həm də Vedi çayına yaxınlaşmaq istəyirdi, yaylaqda yanından, içindən keçdiyi çayların heç birinin səsi Vedi çayının zümzüməsi kimi ona sehirli gəlməmişdi.

Kənd içində Abbasqulu bəyin həbs olunub Vedidən uzaqlaşdırılmasından və hardasa gizli şəraitdə yaşamasından, amma silahdaşları ilə vaxtaşırı ünsiyyət saxlamasından danışdılar.

Vedibasarda qərarlaşmış türk ordusu ilə qürur duyanlar, onların tərəfini saxlayanlar da vardı, onların kölgəsini qılınclayanlar da.

Deyirdilər ki, türklər gələndən sonra Böyük Vədiyə ermənilər tərəfdən bir güllə belə atılmayıb.

-Heyif deyil qorxusuz-hürküsz yaşamaq!

Bu sözü dəmirçi Təvəkkülün dilindən eşitdi.

Deyirdilər ki, türk qoşunu Vedibasarda müvəqqəti, gec-tez bu yerləri tərk edəcəklər.

«Vedibasar bizim maraq çevrəmizdə yok, burası bizim səngərimiz, biz burda dayanmaqla ermənilərin Naxçıvana saldırısını əngəlləmiş olduq».

Guya bu sözlər Veysel paşanın dilindən çıxmışdı.

Payızın birinci ayından bir həftə keçəndən sonra bu söhbət uşaqların da dilinə düşdü, hətta İsmayıl onu güldürmək üçün Veysel paşanı yamsılayırdı: «Vedibasar maraq çevrəmizdə yok, şimdi burası bir səngər, biz burada ermənilərin Naxçıvana saldırılarını əngəllədik».

Həmin günlərdə yenidən uşaqlıq tay-tuşu Abbas kişi ilə barışan və yenidən onlara ayaq açan, yenə İsmayıl rus dili öyrədən Əli Əfəndi cibindən çıxartdığı bir qəzet parçasından bəlağətlə türklərlə ingilislər arasında bağlanmış Mudros bağlaşmasının şərtlərini oxudu və Kazım hələ çox şeyləri dərk etməsə də, bu razılaşmadan anladı ki, türklər Cənubi Qafqazdakı bütün mövqeləri kimi Vedibasarı da tərk etməlidilər və onların yerini ingilis qoşunları tutmalıdır.

Abbas kişi soruşdu:

-Belə çıxır ki, türklər Naxçıvandan da gedəcəklər?

Əli Əfəndi bir kəlmə ilə cavab verdi:

-Şəksiz! -Və sonra da içindəki təəssüf hissini gizlətmədi, -ermənilər ingilislərə arxalanıb başımızda qoz sındıracaqlar...

Həmişə ən gərgin, əsəbi anlarda belə, təmkinini saxlaya bilən Abbas kişi yenə səbrlə cavab verdi:

-Allah kərimdi.

Əli Əfəndi acı-acı gülümsündü.

-Bolşeviklər Allaha inanmırlar...

Abbas kişi dostunun nəyə işarə vurduğunu dərhal anladı və ucadan gülə-gülə:

-Mən Allaha inanan bolşeviklərdənəm, - dedi, - mən Allahsız deyiləm.

Araya çökən sükutu İsmayıl pozdu:

-Əli müəllim, dərsimizə başlayaq?

Əli əfəndi elə bil İsmayılı eşitmədi, yenə üzünü Abbas kişiye tutub soruşdu:

-Bura bax, Abbas, sən Allah kərimdi deyəndə nəyə arxalanırsan? Allaha?!

Əmisi divarda xalçanın üstündən asılmış beşaçılanını, divarın küncündəki üçaçılanını nişan verdi:

- Bax, buna, -dedi.

* * *

Havalar soyumuş, Vedibasarın yağışlı günləri başlamışdı və belə bir yağmurlu səhər çağında xəbər çıxdı ki, türklər gedirlər. Deməli, doğrudan da, el ağzı, fal ağzı.

Hələ heç vaxt Vedinin havası onu payızda belə üşütməmişdi.

Başının dəstəsilə Sarı dolamada qarşılanan Veysel paşa əylənib camaatın xeyir-duasını almadığı kimi, Vedidən çıxanda da heç kimlə vidalaşmadı, daha doğrusu, qoşunun arasında heç onu tanıyan da olmadı, deyəsən. Amma əsgərlər susmamışdılar, mahnılarını oxuyurdular və elə bil bu mahnı ilə Vedibasarla, vedililərlə vidalaşırdılar.

***Qara dərya akmam deyir,
Yakaları yıkmam deyir...
Adı gözəl Veysəl paşa
Mən Vedidən çıkmam deyir.***

Bu mahnı Sara dolamada yay girən gün onun gözlərini güldürmüşdü, indi yaşartdı. Və Vedidə uşağın da, böyüyün də dilinə düşmüş bu mahnının sədaları qulaqlardan çəkilməmiş xəbər çıxdı ki, Abbasqulu bəy Vedidədir, özü də öz evində.

Abbasqulu bəyin öz evini boşaldıb türk ordusuna verdiyini, Veysəl paşanın da buranı türk qoşununun qərargahına çevirdiyini bütün vedibasarlılar kimi o da bilirdi.

Carçı Zeqəm at belində bütün Vediye car eləyəndə ki, Abbasqulu bəyin onlara deyəcəyi var, yığışsınlar məktəbin qabağına, Zeynəb də əynini dəyişməyə başladı.

- Sən harya, a Zeynəb? -Minəxanım ana soruşdu və Zeynəb dərhal cavab verdi:

- Mənim Abbasqulu bəyə sözümlə var.

- Nə söz, a qızım, Abbasqulu bəy hara, sən hara?

- O, mənə söz verib, -Zeynəb dilləndi, -o, mənə deyib ki, Göyərçini tapacaq. Minəxanım ana bir xeyli fikrə gedəndən sonra:

-Nə bilim, a qızım, gedirsən get, - dedi, -amma mən inanmıram ki, sən camaatın içində ona yaxınlaşa biləsən.

İsmayıl söhbətə qarışdı:

-Mən kömək eliyərəm!

Əslində, bu dolayısı yolla o demək idi ki, mən də gedirəm. Və bunu dərhal kəsdirən böyük qardaş bir böyük kimi etirazını bildirdi:

-Uşaqsan, otur uşaq yerində, orda hamısı kişilərdi.

Və bu söhbəti qulağı çalan Balabuğ Abdulla:

-Qoy getsin!-dedi, -kişi kişi arasında kişi olur.

Məktəbin qarşısına bir ucdan toplanmaqda olan insanların arasında İsmayıl Zeynəbin qolundan nədənsə çəkdiyinə görə yapışmamışdı, əlindən tutmuşdu, bilsinlər ki, Zeynəb tək deyil.

İzdihamın arasında Zeynəbdən başqa ikinci bir qadın gözə dəymirdi və o hiss eləyirdi ki, Zeynəb burda görünməsilə hamını təəccübləndirib.

Kişilərin onu gözüaltından necə süzdüyünü sezəndə qolundan bir qədər də bərk yapışdı və onu danışdırıb-dindirməyə başladı:

-Bəlkə, evə qayıdaq?

Bu, sadəcə təklif yox,ürək sözü idi.

Zeynəb elə bil onun bu sözündən nə isə anladı, əlini sıxmaqla nəvazişini bildirdi və sonra da:

-Yox, - dedi, - mən Abbasqulu bəyə sözümlə deməliyəm.

Bir tərəfini top mərmisi dağıtmış, bir neçə odasını ermənilər yandırmış məktəbin qarşısındakı meydançada boş yer qalmayanda Abbasqulu bəy ağ atının belində camaatın qarşısına çıxdı.

Belində mauzer, gözündə eynək vardı və hiss olunurdu ki, onu alqışlayan vedibasarlılara eynəyin üstündən baxır.

-İstəkli vedililər!-Bu müraciətə görə alqışlar yenidən sürəklənəndə sərkərdə sağ əlinin işarəsi ilə camaatı dayandırır və birbaşa mətləbə keçdi, - bu gündən Vedibasər Özünümüdafiə Komitəsi fəaliyyətini bərpa eləyir. Qərargah qardaşım Fərəc bəyin evində yerləşəcək, mənə kömək eləyin, - natiqin səsindeki ani titrəyişi Kazım hiss elədi, - mənim Sizdən başqa arxam yoxdur, - araya çökən sükutda ətrafına baxdı və qoca kişilərdən birinin qırıxmış sifətində yaş gördü, - mən fikrimi düz çatdırmadım, -sərkərdə dedi,-mənim sizdən başqa bir arxam da var. - Yenə eynəyin üstündən camaatı süzdü, -o da

Vedinin dağları, - sürəkli alqışlar Kazımı kövrəltdi və o Zeynəbin də yanağında göz yaşı gördü.

Natiq daha sonra dünya savaşından, Mudros müqaviləsindən, bu bağlaşmanın şərtlərindən danışdı və dedi:

-Bu gün türklər getdi, sabah ingilislər gələcək, biz ingilislərə də türklər kimi qucağımızı açmağa bilərik?

Ani sükutdan sonra «Yox!!!» deyərək qışqıranlardan biri də o idi.

Abbasqulu bəy toxtaq səslə sözünə davam elədi:

-Öpürəm «yox» deyən dilinizdən.

Natiq daha sonra Naxçıvanda türklərin köməyi ilə Araz Türk Cümhuriyyətinin yaradılmasını, Şərur, Dərələyəz, Sərdarabad, Zəngibasar, Gəznibasar mahalları, Meğri bölgəsi ilə yanaşı, Vedibasar mahalının bu birliyə qatılmasını xatırladaraq dedi:

-Mən Araz Türk Cümhuriyyətinin yaradılmasını alqışlayıram, amma gəlin görək bu cümhuriyyətin, hələ bizi demirəm, özünü qorumağa imkanı varmı?

Sualın cavabını yenə eynəyinin üstündən camaatı süzəndən sonra özü verdi:

-Əlbəttə, yoxdur!

Abbasqulu bəy izdihamı yenə sualla dindirdi:

-Bəs bizim necə, çıxış yolumuz var?

Məktəbin qarşısına çiyini tufəngli gəlmiş kişilər bir anda silahlarını havaya qaldırdılar.

O, bu tükürpədən davranışı, Abbasqulu bəyin ortalığa atdığı sualın cavabı kimi, ürəyində alqışladı və bir-iki dəfə əl də çaldı.

Abbasqulu bəy:

-Türklər sursatlarını aparmayıblar, sağ olsunlar, kimin patrona ehtiyacı varsa, gəlsin Qərargaha, ümidvaram ki, elə buradaca hər kəs öz böyük komandirini tapacaq, bu gündən Qalabürçdə, Gavur qalasında keşik çəkməyə özümüz gedəcəyik, - dedi və yenə gözlərini eynəyin üstündən izdihama zillədi, - kimin sualı var?

Camaatın bir-birinin üzünə baxdığı anlarda İsmayıl Zeynəbin əlini sıxdı:

-Niyə dillənmirsən?

Zeynəb pıçiltıyla cavab verdi:

-Yeri deyil.

Bir budağın yarpaqları kimi titrəşən izdihamın diqqəti sərkərdəyə cəmlənmişdi:

-Sizin aranızda bir qadın görürəm və arzu edirəm ki, belə günlərdə sıralarımıza qoşulan qadınlarımız çox olsun, aslanın erkəyi-dişisi olmur!

İsmayıl və başını aşağı salmış Zeynəbin əlini bir də sıxdı:

-Sözünü de...

Zeynəb yenə onun üzünə baxmadan, pıçiltıyla cavab verdi:

- Yeri deyil.

- Abbasqulu əmi!

İsmayılın amiranə səsi çoxlarını səksəndirsə də, Abbasqulu bəy toxtaq səslə:

-Eşidirəm, balası, -dedi.

Və o qışqıra-qışqıra soruşdu:

-Millidərli Zeynəb xalanın qızı Göyərçini hələ tapmamısınız?

Kazımı heyretə gətirən Abbasqulu bəyin yaddaşı oldu, sən demə, onun hafizəsində, nəinki Zeynəbin, hətta bu sualı dilinə gətirən uşağın da adı yaşayırmış...

-Yox, İsmayıl, hələ tapmamışam, - Abbasqulu bəy dedi, - amma axtarıram.

İsmayılın o qədər adamın içində Abbasqulu bəyə sual verməsi Kazımı heyretləndirmişdi, hətta içində kiçik qardaşına qarşı qibtə hissi baş qaldırmışdı və elə bu səbəbdən də:

-Dildən pərgarsan, - dedi, - amma bir yetim dayçanın südünü vaxtlı-vaxtında verə bilmirsən!

-XV-

Nöbətinin (növbəsinin) haçan çatacağını kəsdirə bilməsə də, güman eləyirdi ki, gecəni dəyirməndə qalacaq, yenə də yəqin ki, taxıl çuvallarının üstündə yatacaq.

Bir dəfə bu dəyirməndə gecələməli olanda taxıl çuvallarının üstündə yatmışdı və ayılanda mat qalmışdı: dəyirman arxının navalçadan tökülən yerdə çarxın, dəyirman daşının qulaqbatıran səsinə necə olmuşdu ki, onu daş kimi yuxu aparmışdı?

Ayılardan sonra navalçadan tökülə-tökülə pəri fırladıb dəyirman daşını hərəkətə gətirən arxın yenidən öz yatağına-Vedi çayına qovuşmasına, bu mənəbdə bir dəstə qazın nə isə axtarmasına tamaşa eləmişdi. Vaxtı öldürmək üçün burda başqa əyləncə yoxdu.

Birdən-birə, qaça-qaça Vedililər məhləsindəki ikinci dəyirmanə getmək, orda da belə uzun nöbət olub-olmadığını öyrənmək niyyətinə düşsə də, dəyirmançı Əli onu məzəmmət elədi:

-Elə bilirsən o biri dəyirməndə yel əsib, qoz tökülüb, çatan kimi bir ətək də sən yığacaqsan? - dedi və sonra da özünü bir simsar, pasıban kimi qələmə verdi, - sən, yaxşı olar ki, otdan-alafdan tapıb miniyin qabağına atasan ki, ağzı işləsin, qayıdanbaş səni yolda qoymasın...

Yükünü alandan sonra qatırı dəyirmanın heyətində çidarlamışdı və qabağına heç nə atmasa da, bilirdi ki, özü nə isə tapıb yeyəcək.

Bu qatır çox üzüyola heyvandı: yonca da verəndə çöpünə kimi yeyirdi, saman da. Ən yaxşı tərəfi isə o idi ki, nə ulaqlara qarışırdı, nə atlara, elə bil özü də anlayırdı ki, nə ulaqdı, nə at.

Dəyirmançı Əlinin məzəmmətindən sonra elə bil namusa boğuldu və hansı heyvanınsa qabağından qalmış təsə, sidiyə bulaşmış bir çəngə samanı atdı qatırın qabağına.

Dəyirmanın heyətində çidarlanmış atları, ulaqları ona görə saydı ki, növbədə neçə nəfər olduğunu təxmini də olsa, bilsin.

Ancaq növbədə neçənci olduğunu kəsdirəndə, başqa bir müəmma ortaya çıxdı, məlum oldu ki, dəyirmanın alt daşı dəyişilməli idi, üst daş alt daşı yeyir.

Dəyirmançı Əli ortalığa:

-Qaçın Paşanı gətirin,-dedi və dəyirman daşlarını nişan verdi,-bunları, ancaq o tərpədə bilir.

Kazıma çoxdan məlumdu ki, hansı dəyirməndə daş dəyişmək lazım olanda, onun kirvəsini-Məşədi Paşanı gətirirlər və bundan fərəh duyurdu.

Bütün ulaqlar - erkəkli - dişili bir yerə cəm olmuşdular, çidarlı olsalar da, bir-birinə diş qıcamaqla, ağız atmaqla nə isə anladırıdılar...

Çidarlı ayğırların, madyanların heyəcanı çıxartdıqları səslərdən bəlli idi, onlar da bir yerə toplaşmışdılar, qabaqlarına tökülmüş ot-alafı nəinki yemirdilər, əksinə, tapdalayırdılar və elə bil onları qol-qanad açmağa qoymayan çidarla bağlı nə isə anladırıdılar.

Onun qatırı isə, nə atlara yan alırdı, nə ulaqlara və aradabir qabağına atılmış, təsə, sidiyə bulaşmış çör- çöpü dişinə çəkə - çəkə elə bir səs çıxarırdı ki, hələ ki, bu dünyada bu səsi bəlkə də nə bir ulaq çıxarda bilməmişdi, nə bir aygır, nə bir madyan.

Dəyirmançının oğlunun Məşədi Paşanı tapıb gətirməsi və onun atın tərkindən düşən kimi dəyirman daşını təkbaşına dəyişməsi xeyli vaxt aparmadı və o, bir daha anladı ki, evə gecə-qaranlıq düşəndən sonra qayıtmalı olacaq.

Dəyirmanla gələnler, demək olar ki, bir-birini əvvəllər olduğu kimi zarafatla dindirmirdilər, aşıq-aşıq, təkməcüt oynamırdılar, mühacirətdən danışırılar. Fikirlər yalnız bir məqamda haçalanırdı: mühacirətə hara getsək yaxşıdı? Türkiyəyə, yoxsa İrana?

-Nə mühacirət!? Arvad - uşağı Arazın o tayına keçirəndən sonra qayıdıb başlayaraq partizan müharibəsinə!

Bu azacıq xırıltılı səs nə qədər tanış, doğma gəlsə də, səs sahibini üzünü görəndən sonra tanıdı: Daşdılı Qəmbər idi, xalası Gülsümün nişanlısı. Yaxınlaşıb tanışlıq verməyə utandı, həm də fikirləşdi ki, nə mənası, iki çuval buğdası var, onu da dəyirmançı üyüdü verəcək.

Daşdılı Qəmbər özü onu tanıyıb dindirdi:

-Sən Orucməmməd oğlu Abbasın qardaşı oğlu döyülsən?

Və bu mükalimə onunla nəticələndi ki, istekli xalası Gülsümün nişanlısı onun dənini öz növbəsində üyütdü və bu açıq-aşkar narazılığa səbəb olanda, dəyirmançı Əli də çoxluğa tərəf çıxanda Daşdılı Qəmbər səsini qaldırdı və elə bil qurbağa gölünə daş atdılar.

Qəmbər un çuvallarını ağız-ağıza qaytanlayıb qatırın belinə aşırandan sonra, heç nə soruşmadan onu da qaldırıb yükün üstünə qoydu və ucadan:

-İsmayıl məndən salam söylə, - dedi.

O anda elə o, İsmayılı fikirləşirdi, qorxurdu ki, neçə gündən bəri ac saxlasalar da, hələ də ipə-sapa yatmayan Qaragözü minmək xülyasına düşə və xata çıxarda.

Dəyirmandan bir qədər aralanıb Vədi çayının qırağı ilə uzanan yola çıxan kimi qatırın belindən ona görə sıçrayıb düşdü ki, bu üzüyola heyvana yazığı gəlirdi və bu, səbəbsiz deyildi...

-Gəl, a Allahın heyvanı, - dedi, - nə tez yoruldu?

Onların tövləsində, pəyəsində, ağılında doğulan heyvanların arasında yalnız ona ad qoymamışdılar, beş yaşını tamamlasa da adsız yaşayırdı və bu üzəndə onu dindirməli olanda «Ay Allahın heyvanı!» deyirdi.

Qatır birdən-birə yolun ortasında dizlərini yerə qoyanda, məəttəl qaldı, dəfələrlə bu qatırın belinə bundan iki-üç dəfə artıq yük vursalar da çəkib aparmışdı.

Xasiyyətini bilirdi, bilirdi ki, lap vurub öldürsən də belində yüklə yerdən qalxmayacaq.

Kənd içində olsaydı, qarşısına çıxanlara ağız açardı, kömək istəyərdi. Elə bir səmtə axşamlamışdı ki, bura kəsə yol sayılırdı və bu yolağaya hər adam at, ulaq salmırdı.

Qulağının dibinə kimi tər içində olan qatırın yükünü almaq istəsə də, gücü çatmadı və yəqin ki, qonşuları Afayət xala gəlib çıxmasaydı, yerə çöküb uşaq kimi ağlayacaqdı. O da dəyirmandan gəlirdi, amma araba ilə, özü də tək. Afayət xala qan qohumlarından idi, hər deyəndə onları yoluxmasa da, doqqazlarını açmasa da, qarşılaşanda, nədənsə, kövrəlir, gözlərinə yaş gəlirdi.

Yenə də canyananlığından qalmadı:

-Gözü çıxsın Abbasın, - dedi, - dəyirmanla göndərməyə adam tapmır? Elə gərək səni yollaya?

Afayət xala, görünür, hər şeyi başa düşdüyü üçün heç nə soruşmadı və yerə çökmüş qatırın belindəki ağız-ağıza qaytanlanmış un dolu çuvalları bir birindən ayıraraq öz arabasına yerləşdirdi və:

-Qalx, otur gedək, - dedi, -axşamdı, bir azdan hava qaralacaq.

Qatıra barmağını tuşladı:

-Bəs bu necə olsun?

Afayət xala qatıra öteri nəzər yetirəndən sonra:

-Əgər iki çuval una gücü çatmayıbsa, diz çökübsə, demək, onun axırıdı, - dedi, -öləcək...

Kövrəldi, axı onun uşaqlığının bir neçə ili bu üzüyola heyvanın belində keçmişdi və bir dəfə də olsun, onu yolda qoymamışdı, yükünü aşırıbmamışdı, az verəndə az yemişdi, çox verəndə çox...

- Yox, Afayat xala, mən qatırsız evə qayıda bilmərəm, -dedi, -əmimi tanımırsan?

- Tanıyram...-Afayat xala mənalı tərzdə dilləndi və boynundan boyunbağı kimi asdığı tütün kisəsindən tütün çıxardıb dürgək eşəndən sonra arabaya mindi, -onda mən getdim, -dedi, öküzlərini hayladı.

Kişixasiyyət olduğuna, deyilənə görə, hələ lap erkən yaşlarında yaşıdı oğlanlarla qurşaq tutduğuna, neçələrinin küreyini yerə vurduğuna görə ayama qazanmışdı, ona Atdı Afayat deyirdilər.

Dizlərini yerə qoyub əlini qatırın başına çəkdi:

-Doğrudan ölürsən?

Qatır elə bil çıxartdığı hiçqırtı ilə onu başa düşdüyünü bildirmək istədi. Hələ sonra da xırda qulaqlarını tərpətdi.

Qulaqları eynilə anasınınkı idi: biri ağ, biri qara - qəhvəyi, ikisi də bir boyda - xırdaca, at qulağı kimi...

Bu qatırı Qaragözdən beş il qabaq Qaragözün anası Alapaça dünyaya gətirmişdi.

Yaylaqdan təzə endikləri günlərin birində qəfil təklif Balabuğ Abdulladan gəldi:

- Bizim köçə bir qatır da gerekdi, ay Abbas, yükümüz çox olur, əziyyət çəkirik.

- Mən də bu fikirdəyəm, bizim köçdə qatırın yeri görünür, Abbas kişi dedi, - bir quzunun, ya bir buzovun qıçı sınır, bilmirsən neynəyəsən? Amma bir qatırımız olsa, salıb xurcuna, atariq belinə...

...Hələ onu uşaq saysalar da, dərhal anladı ki, İbrahimin erkək eşşəyini həyətə nədən ötrü gətiriblər?

Onda Alapaça təzə doğmuşdu, amma dünyaya gətirdiyi kürük cəmi üç gün yaşamışdı, Alapaça balasını nə qədər iyləyib-qoxlasa da (özgə nəyə gücü çatardı ki), kürük ayaqları üstə qalxa bilməmişdi.

İbrahimin erkək eşşəyi Alapaçanı görən kimi anqıra-anqıra onu yanlasa da, madyan yaxınlıq vermədi və başladı yarısı boyda eşşəyin qabağından qaçmağa. Və əmisi elə bil onu qəsdən bazara göndərdi ki, bu «oyun»un məbədini görməsin: axı, uşaqdı.

Və üç fəsil dəyişəndən sonra Alapaça bu qatırı dünyaya gətirdi. Kimi deyirdi eşşəyə daha çox oxşayır, kimi deyirdi ata.

Bu söhbət son günlərəcən çözlənsə də, fərqi nə varmırdı, kifayət qədər irilmişdi, anlayırdı ki, bu heyvan bu dünyadan kam almayacaq və haçansa yük altında canı çıxacaq..

Bu da həmin an...

Son illər yaylağa köç eləyəndə, yaylaqdan qayıdanda Balabuğ Abdulla bu qatırı minirdi, mən qocalmışam, ata minəndə gözüm qaralır, - deyirdi.

Balabuğ Abdullanın bu qatırı xəlvətcə yedirdiyini, belinə, boynuna sığal çəkdiyini və ona nə isə dediyini dəfələrlə görmüşdü.

Bu onu təəccübləndirmirdi, çünki heyvanları dindirmək hərdən onun da xoşuna gəlirdi və elə bil bu ünsiyyətdən dinclik tapırdı.

-Bura bax, bəlkə, qalxasan, çayın qırağına gedək, su içək, elə mən də yanıram, istidir.

Qatırı nə qədər bizləsə də yerindən qalxmırdı və o çaya səmt götürüldü ki, heç olmasa özü su içsin, ürəyini soyutsun.

Mənbəyini Vedi çayından götürən arxın suyunu evdə su daşından süzəndən sonra içirdilər. Çöldə-bayırdasa, bunun fərqi nə varmırdı, uzanıb dodaqlarını Vedi çayından ayrılan hər hansı bir arxın axmazına dayayırdı.

Vedinin dağlarına baş qoymuş üfüqlərdə Günəşin işartısı qalmasa da, hava hələ qaralmamışdı, son yağışlardan sonra başlanan bürküdə, burda - çayın qırağında əsər-ələmət yoxdu, amma burdakı kimsəsizlikdən xoflandı. Sağına-soluna boylanandan sonra uzanıb, dodaqlarını çaya dayadı. Su içəndə ağına gəldi ki, qatıra az da olsa su apara bilər. Bir də əyilib doyunca su içəndən sonra köynəyini, canlılığını soyunub islatdı ki, qatıra özünü çatdıranda sıxsın.

Köynəyini, canlılığını bir xeyli axar suda saxlayanda yadına düşdü ki, papağını da islada bilər...

* * *

Qatıra yaxınlaşa bilmədi, eşitdiyi səs, nəfəs onu məcbur elədi ki, ayaq saxlasın. Qatırın gözü açıq olsa da, bağırsaqları yerdə idi, qarnına girmiş baş görsənmirdi və bu üzəndən də qatırı parçalayanın nə olduğunu kəsdirə bilmədi, amma anladı ki, bir yolu qalıb: kəndə sarı qaçmaq.

...Kəndə çatanda, Vedililər məhləsində tanımadığı bir evin doqqazına ayaq basanda qulağı çalan qurd ulartısı ox olub içindən keçdi.

Onu təəccübləndirən açıq doqqazından keçdiyi səliqəli, sahmanlı heyətdə kimsənin gözə dəyməməsi idi.

Amma içəridə yanan şamın titrək, solğun işığını aynadan görürdü, öz məhlələrində - Pasgilərdə itsiz, pişiksiz qapı-baca görməmişdi, amma burda elə bil it də yoxdu. İt olsa, hürərdi, kimsə evdən bayıra çıxardı və o da sözünü deyərdi.

Fikirləşirdi ki, qaçmaqla ölümdən canını qurtarsa da əmisi onu qatıra görə, qatırın çuluna görə danlayacaq. Eyni sözü bir dəfə yox, bəlkə yüz dəfə soruşacaq, onu tənqə gətirəcək və məcbur olacaq o da səsini qaldırsın.

Əmisi o qatırın çulundan ötrü babaları Ənnağıdan qalmış bir gəbəni kəsib - doğramışdı.

Pasgi məhləsindəki məscidin günbəzi kimi gömgöy iki tağlı qapını ehmalca döyəndən sonra, qapının bir tayını heç nə soruşmadan üzünə açan, gözünün içinə kimi sir-sifətini çil basan orta yaşlı kişini birinci dəfə görse də, o, astadan, güclə eşidilən bir səslə:

-Gəl içəri də, qapıda niyə durmusan? -dedi.

O, tərəddüdlə:

- Axı, Siz məni tanımırırsız, - deyə cavab verdi:

-Bu vacib deyil, Allah qonağısan, - o dedi, - keç içəri, tanış olaq.

Özünü nişan verəndən və hadisəni söyləyəndən sonra sir-sifəti kimi əlləri, qolları da çilli bu kişi üzünü yan otağa tutdu:

-Səriyyə, su daşının altından bir parç su gətir.

Bu evdə divardan asılmış kəfkarlı saat da su daşına bənzər səs çıxarırdı, amma o, rəqəmləri İsmayıldan öyrənsə də, saatdan baş açmırdı.

Təxminən yaşadı olan ucaboşlu çarşablı qızın gətirdiyi suyu birnəfəsə içəndən sonra başını tərpətməklə minnətdarlığını bildirdi və bundan sonra bu son dərəcə sakit davranışlı kişi özünü Abdulla Qərib oğlunun oğlu Məhərrəm kimi nişan verəndə kişini tanıdı.

Ermənilərin Böyük Vədiyə ikinci hücumunda Vedinin bəzi məhlələrində - o cümlədən, Vedililərdə əlbəyaxa döyüşlər gətirdiyi bir zamanda onun biri on üç, biri on beş yaşında iki bacısı yoxa çıxmışdı və yalnız bundan sonra Vedibasarın müdafiəsinə pul xərcləməyə başlamışdı. Deyilənə görə, bəylik almasa da, Vedibasarın bəylərinin çoxundan varlı idi.

İki arabaya qalaqlanmış və üstünə çadır atılmış yükdən başa düşdü ki, bu ailə mühacirətə artıq tam hazırdır.

Çox keçmədən süfrəyə cücəplov gəlsə də, o, yerindən qalxdı:

- Yox, mən getməliyəm, - dedi, - əmim narahat olacaq.

- Narahat olma, - ev sahibi dedi, - Cəlil səni aparıb evinizə qədər ötürəcək.

- Cəlil kimdi?

- Qardaşımdı.

Hə, o, Vedililər məhləsindən Cəlil adlı çox cavan bir döyüşçünün son döyüşlərdə təkbaşına iki ermənini əsir tutub kəndə gətirdiyini eşitmişdi.

...Qatırın başı, ayaqları laxtalanmış qanı qalmışdı. Onu daha çox maraqlandıran çulu isə, görünür, kimsə aparmışdı.

-XVI-

Türklər gedəndən sonra əmisi yenə üç gündən bir silahlanıb, atlanıb Qalabürcə, ya Gavur qalasına, ya adı ona bəlli olmayan hansısa gizli istehkama keşik çəkməyə gedirdi və gündüz öz yerində, gecəni orda qalandan sonra yorğun, əzgin qayıdırdı.

Söz gəzirdi ki, ingilislər İrəvanda qərarlaşırsalar da, Vədiyə yaxınlaşmağa hələ ürək eləmirlər, qorxurlar və Abbasqulu bəyi dilə tutmaq istəyirlər.

Türklər artıq bir aya yaxın idi ki, getmişdilər. Amma onların Vədiyə gətirdiyi qanunlar qalmışdı və Vedibasər Özünümüdəfiə Komitəsi bu qaydalarla camaatı birləşdirmək istəyirdi, amma heç kim bilmirdi ki, vedililəri ağır gün birləşdirib, neçə-neçə qanlıların düşməne qarşı eyni səngərdə dayanması hər gün dilə gəlir, xatırlanırdı.

Bəli, türklər artıq bir aya yaxın idi ki, getmişdilər, amma onların atlarının Vədinin daşlı-çınqıllı yollarında çıxartdığı səs qulaqlarından çəkilməmişdi, Vədinin dağları sanki hələ onların xorla oxuduğu mahnıları oxuyurdu, ən çox da axşamlar, hava qaralandan bir qədər sonra.

Minəxanım ana nigarandı: bir aya yaxın idi Həsənalıdan xəbər yoxdu, amma Həsənalıya Naxçıvandan - Mirzə Məmmədağının qızı Xanımdan məktublar gəlirdi və Minəxanım rus dilində yazılmış bu məktubları ailədə oxuya bilən İsmayla deyirdi ki, əl dəyməsin onlara, «Adam özgəninin məktubunu oxumaz».

Kazıma elə gəlirdi ki, qardaşı o məktublarla öz dərslərindən daha çox maraqlanır. Əli Əfəndi hər gün olmasa da, iki, bəzən üç gündən bir İsmayla dərs verməyə gəlirdi. Və yenə də Əli Əfəndi ilə əmisinin söhbəti hərdən gecə yarısınadək çəkirdi.

-Əslinə qalsa, ingilislər də, bizim osmanlılar kimi, qana qarşıdı, ingilislər elə bir dövlət istəyirlər ki, o dövlət onların sözü ilə durub-otursun,- Əli Əfəndi dedi, -ingilis güclü hökumətdi, mənə elə gəlir, gec-tez niyyətlərinə çatacaqlar.

Abbas kişi bütün günü qəzet oxuyan, dünyanın hər yerindən xəbər verən dostunun fikrinə qarşı çıxmısa da, astadan, son dərəcə məyus halda soruşdu:

-Onda belə çıxır ki, biz səngərlərdə nahaq yerə canımızı çürüdürük?

Əli Əfəndi bu suala cavab verməsə də, o, nə isə anlayıb, kövrəldi, bəlkə də ilk dəfə idi ki, əmisi ilə Əli Əfəndinin söhbəti onun gözlərini yaşla doldururdu.

Türklər gedəndən sonra onun yaşıdları və eləcə də ondan balacalar türk əsgərlərinin xorla oxuduğu mahnıları zümzümə etməklə yanaşı, onların qarasında deyilən bir bayatını da dilə gətirirdilər:

**Haydı, gəldi, hoydu, getdi,
Asdı, kəsdi, soydu getdi,
Yox olasan, Veysəl Paşa,
Bizi yalnız qoydu getdi...**

Ermənilər hələ ki, Vədiyə hücum etməsələr də, Vədinin ucqar kəndlərindən - Qaraxaçdan, Çiməndən, Şaablıdan, Millidərə qaçqınlarının ən çox sığınacaq tapdığı Qədirlidən, Qaraxaçdan qanlı xəbərlər gəlirdi və bir axşam yenə əmisi ilə Əli Əfəndinin arasında bu acı xəbərlər çözlənəndə Əli Əfəndi:

-Daşnaklar indi də ingilislərin himayəsi ilə hökumət qurmaq istəyirlər, o hadisələri törədən, ruslara işləyən erməni bolşevikləridi, - dedi, - onlar istəyirlər ki, hakimiyyəti daşnakların əlindən alsınlar.

Abbas kişi onunla razılaşmadığını başını bulamaqla bildirdi və soruşdu:

- Yeni deyirsən, tanımaza-bilməzə bir-birinin erməni olduğunu bilən kimi «axpercan» deyib öpüşən bu ermənilərin də arasında ikitirəlik var?

- Var! Niyə yoxdu? Əqidə, məslək ayrılığı indi bütün xalqların arasında var, Rusiyada əqidə ayrılığına görə oğul atanı, ata oğlunu öldürür, -Əli Əfəndi dedi, -heç bilirsən Bakıda bizim bolşeviklərimiz Müsavatın başına nə oyunlar açır?

O, Bakıdakı Azərbaycan hökumətinin «Müsavat» adlandırıldığını və bu hökumətin əmin-amanlıq naminə İrəvanı Vedibasərqarışq ermənilərə güzəştə getdiyini və elə bunun nəticəsində də, əmisinin vurğuladığı kimi «kəndirin belə yoğunladığını» bildirdi.

* * *

...Abbas kişi Qalabürəcdən keşik çəkmədən tək qayıtmamışdı, iki qonağı vardı, ikisi də atlı, silahlı-sursatlı. Onların Osmanlı ləhcəsində danışdıqlarını eşidəndə elə bil ürəyinin döyüntüsü artdı, Minəxanım ana da sevincək ərindən soruşdu:

-Türklər yenə gəlib?

Abbas kişi ucadan:

-Bunlar ermənidilər, - dedi və o, Zeynəbin ekizlərindən birini belinə şəlləyib həyətdə var-gəl eləyən Nazdarın şəkəndiyini hiss elədi.

Onları eyvandan tərs-tərs süzən Zeynəb də Abbas kişini sualla dindirdi:

- Əsirdilər?

- Yox, Abbasqulu bəyin qonaqlandı, - dedi, - bu gecə bizdə qalacaqlar...

Minəxanım ana aşkarca sezilən kinayə ilə soruşdu:

- Yenə qardaş olduq?

- Bu, bizlik iş deyil, qonaq Allahındı, Allahın qonağı kimi qarşılayıb, Allahın qonağı kimi də yola salmalıyıq, - deyə Abbas kişi cavab verib, üzünü Zeynəbə tutdu, - nə bəşirmisiz, gətirin, qonaqlarımız uzaq yoldan gəliblər.

O, eynilə türk zabıtləri kimi geyinmiş bu ermənilərə heyrətlə baxırdı, xoşuna gələn isə, onların danışığı idi, elə bil danışmırdılar, oxuyurdular...

Zeynəbin, həmişə olduğu kimi, səliqə-sahmanla açdığı süfrəyə kəkotu çayı, çərəz gələndə Abbas kişi bir kənarda Zeynəbin ekizlərindən birinə astadan layla çalan Nazdarı nişan verdi:

-Bax, Abbasqulu bəyin sizə dedi ki erməni qızı budur, - dedi, - Göyərçini gətirin, bunu aparın.

Söhbətin hansı Göyərçindən getdiyini o, dərhal anladı, İsmayıl isə yaşına uyari olmayan bir kəlmə işlətdi:

-Bax, bu oldu kişi söhbəti!

Bayaqdan bəri özlərini çox fağır, yazıq aparan ermənilər gülüşdülər, Zeynəb isə əyilib onlardan birinin çəkməsini qucaqladı.

-Ömrüm boyu qapında itin olaram, - dedi, - Göyərçini gətirsən...

Ermənilərdən biri Göyərçini tapacağına söz verəndən sonra Nazdar ermənəcə dindirəndə, qız bir qədər rəng verib, rəng alsə da türkəcə cavab verdi:

-Atam, ya anam gəlməsə, mənim bu evdən ancaq meyidim çıxə bilər...

İkinci erməni də onu erməni dilində dindirdi və Nazdar onun da cavabını türkəcə qaytardı:

-Yalan deyirsən!!!

O, Nazdarın ucadan danışdığını ilk dəfə idi eşidirdi, - onlar sağ-alamatdılar.

Bu arada Minəxanım ananın qızı Fatmaya atdığı atmacanı da qulağı çaldı:

-Gözüne su ver, - dedi, - qız belə olar! Gör bir kəlməsilə yerini necə şirin saldı!

O isə fikirləşirdi ki, bu erməni qızı onun yaşadı olsa da, ondan qat-qat fəhlidi..

* * *

Dağların başını çoxdan qar alsa da, Vediye ilk qar o gün yağmışdı. Və hələ hava qaralmadığından, ermənilər durbini onları kürsülü evinin eyvanından ətrafa və Vedinin dağlarına baxırdılar.

Ermənilərin yaşlısı soruşdu:

- Abbas əfəndi, Sizin bu köydə erkəklər yokmu?

-Bu gün qar yağıb, izə düşmək asandı, -Abbas kişi cavab verdi, -kişilər dağlarda ovdadılar.

Erməni durbini gözündən ayırmadan soruşdu ki, Sizin bu kənddə nə çox ovçu var? Əmisi isə mənalı və həm də məzəli cavab verdi:

-Bizim kənddə hamı ovçudu.

Amma erməni də söz altda qalmadı:

-Həbərimiz var...

O, çox-çox sonralar, mühacirətdə əmisindən eşitdi ki, o gün ingilislərin xahişi ilə Böyük Vediye ağ bayraqla girən silahlı, atlı erməniləri qəbul etməmişdən qabaq Abbasqulu bəy döyüşçüləri istekamlara - dağlara göndəribmiş ki, onun əmrini gözləsinlər.

Qışın birinci ayında, Böyük çillənin at oynadan vaxtında Naxçıvandan Həsənalının adına Mirzə Məmmədağının qızı Xanımdan məktub və ertəsi gün də bəd xəbər gəldi. Məlum oldu ki, ingilis hərbi qüvvələri Naxçıvan şəhərini işğal ediblər və həmin axşam yenə İsmayla dərs deməyə gələn Əli əfəndi:

- Naxçıvan ingilislərin nəyinə gerekdi, - dedi, - verəcəklər erməni daşnaklarına.

-Bununla iş bitmir, -Abbas kişi ümitsiz halda dilləndi, -Vedinin mühasirə həlqəsi daralacaq və bu da ermənilərin yeni hücumlarına səbəb olacaq, - dedi və soruşdu:

- Bəs Kəlbəli xan hardadı, bilmirsən?

-Harda olacaq? Şərurda, türklərin təlimini görmüş silahlı könüllülər də ixtiyarında, - Əli Əfəndi cavab verdi, -Şərura girmək istəyən ermənilərin qabağını Dəmirçi kəndində onlar saxlayıblar, hələ sonra da Arazdəyəyə qədər qovalayıblar.

O, Arazdəyəyəndən də Dəvəli kimi dəmir yolu keçdiyini, bu yolda həmişə paravoz olduğunu eşitmişdi; eşitmişdi ki, Arazdəyəyə Vedibasarla Şərur mahalının ayrılan yeridi.

Abbas kişi soruşdu:

- Əgər bu ingilislər Naxçıvanı ələ keçiriblərsə, bəs Naxçıvanın xanına niyə dəymirlər?

- Mən bilən bu da bir qurğudu,- Əli Əfəndi cavab verdi, - onların işindən kim baş açar bilir ki?

Sonra Əli Əfəndi, demək olar ki, həmişə olduğu kimi, döş cibindən qəzet çıxardı və eynəyini taxandan sonra ağır-ağır oxumağa başladı:

«Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Dəhnə, Qəmərlı, Danzak və hakəza yerlər əraminin ixtiyarında qalmalıdır, Naxçıvan müsəlmanları da onlara tabe olmalıdır» - və qəzeti qatlara-qatlara:

- Bu ingilis generalının fərmanıdır, - dedi.

- Orasını anladım, - Abbas kişi dedi, - amma o «hakəza» sözünü qanmadım.

- Hakəza-yəni «bunun kimi»,-Əli əfəndi dedi və sözünə bir qədər də aydınlıq gətirmək üçün əlavə elədi, -ingilis «Hakəza yerlər» deyəndə, aydın məsələdir ki, Qəmərlı ilə Şərurun arasında yerləşən Vedibasarı nəzərdə tutub, qandın?

- Qandım, - Abbas kişi cavab verdi, başını yellədi və - hər külək palıddan qoza sala bilməz!- dedi.

Əli Əfəndi şagirdi İsmayla və sonra da ona nəzər salıb acı-acı gülümsədi:

-Təki sən deyən olsun!

Böyük Vedinin irili-xırdalı dağları kimi, meşələri, düzənləri də qar altında qalanda, Balabuğ Abdulla bütün bunları Böyük çillənin adı ilə bağlayanda, Xızır İlyasın ağ qanadlı atın belində gəlişindən dəm vuranda, onların doqqazında ağ atın belində tanış bir sima göründü.

Bu, türk əsgərlərinin Böyük Vedidə ilkin qərarlaşması zamanı onların həyətinə - Balabuğ Abdullaya məxsus evdə bir həftə gecələmiş əsgərlərdən biri, Osman idi.

Qəfil qonağın kimliyi əyan olanda Minəxanım ana da, Zeynəb də, Fatma da, hətta Nazdar da onun qarşısına çıxıb bir ağızdan «xoş gəldin!» dedilər. İsmayıl isə onun boynuna sarıldı. Kazım da onunla qucaqlaşdı və öpüldü:

-Ben bir döyüşçü, benim özgə peşəm yok, Sizə arxa olmağa gəldim, - Osman bu sözləri onun əmisinə dedi, - Abbasqulu bəyə də çatdırın, o mənə başa düşər, nədən ki, o da döyüşçüdür!

Gecə isə o, Osmanla Zeynəbin mükəlliməsinə şahid oldu; Zeynəb onun üzünə baxmadan:

-Sənə söyləmişdim, axı, - dedi, - söyləmişdim ki, gəlmə, niyə gəlmisən?

Osman bir qədər fikirləşəndən sonra cavab verdi:

- Mən sənə görə gəlməmişəm.

- Bəs niyə gəlmisən?

Osman bir kəlmə ilə cavab verdi:

-Ölməyə!

Araya çökən, nədənsə, ona əzab verən bu sükutu Zeynəb pozdu:

- İstəyirsən, mən bu evdən də çıxıb gedim?

-Sən niyə gedirsən? - Osman cavab verdi, - mən gedərəm...

Və o başa düşdü ki, Osman onların həyətinə, Balabuğ Abdullanın otağında qalmayacaq...

Əslində, o, Osmanın burda gecələməsini istəyirdi: onun uzaq-uzaq diyarlar - Yəmən, Suriya, Muş, Van, Kipriz, Ədirnə haqqında söhbətlərinə qulaq asmaq xoş idi və həm də Osman ona tapançadan nişan almağı öyrədirdi, patronunu qızırğalanmırdı və hərdən, nişana vurmaq üçün bir patron verməklə İsmayılı da sevindirirdi.

Bir neçə gün sonra o, Osmanın vedibasarlılara arxa olmaq üçün gəlmiş daha bir türk əsgərinin Daşdı kəndində - Daşdı Qəmbərin evində yerləşdiyini, bütün Vedibasar döyüşçüləri kimi iki, üç gündən bir istehkamlara, qalalara, səngərlərə keşik çəkməyə getdiyini biləndə üzünə üz bağlayıb, neçə-neçə siniri-pərdəni keçib Zeynəbdən soruşdu:

-Sənin Osmandan niyə xoşun gəlmir?

Zeynəb əlini onun başına çəkəndən sonra təbəssümlə cavab verdi:

- Gəlir, niyə gəlmir ki!

- Bəs onda?

- Nə onda? -Və Zeynəbin üzündən, gözündən bir anda çəkilən təbəssümün yerinə sanki bir əlçim qara bulud, gözlərinə yaş gəldi, - o mənim, - səsi titrədi, - o mənim sinəmdəki Göyərçin boyda yaranı görmək istəmir...

Zeynəbin ağlamasına səbəb olduğunu anlasa da soruşdu:

-Bəs sən elə tək qalacaqsan?

Zeynəb dərhal cavab verdi:

- Tək niyə qalıram ki, təki Allah əlimdə olanı - Ümidi, Ümidəni məndən almasın.

* * *

...Böyük Vədiyə xəbər çatanda ki, bəs, ingilislər Goraban kəndində düşərgə salıblar, çadır qurublar, məqsədləri də qan tökmədən Vədiyə girməkdi, o, inanmadı: «toplu-tüfəngli erməni qoşunları iki ildən bəri Vədiyə yol tapa bilməyiblərsə, beş-on ingilis Vədiyə necə girecək?»

Özü də bilmədi əmizadəsi Yadulla hardan çıxdı:

- Sən heç ingilis görmüsən?

- Yox...

- Gedək görək də...

O, Gorabanın Vədiyə nə qədər yaxın olduğunu, Gorabanda Novruz tonqalları yananda Vədidən göründüyünü bilsə də, fikirləşdi ki, ingilise tamaşa etmək üçün qışın bu günündə bu yolu getmək ağılsızlıq deyilmi?

O, etirazını bildirəndə və deyəndə ki, öküzlərin altını kürüməli, danalara ot-su verməli, Qaragözü əmizdirməli, Yadulla onu dilə tutmağa başladı:

-Deyirlər, uşaqlara şokolad paylayırlar.

O, «şokolad» deyilən şirniyyatın adını eşitsə də, özünü görməmişdi, onu da eşitmişdi ki, hər şokolad insanın qanını bir qaşığı artırır.

Tərəddüd eləyəndə qardaşı İsmayıl da ayağını yerə vurdu:

-Sən getsən, mən də gedəcəm.

Yadulla onu yenə dilə tutmağa başladı və nəhayət ki, saqqızını oğurladı:

- Atları da qanadlıdı!-Yadulla dedi.

- Görmüsən?

- Yox, eşitmişəm.

Əmizadəsinin fitnə-feilinə dəfələrlə aldanması yadında idi, bununla belə həqiqətən də qanadlı atlar olduğunda eşitmişdi..

İngilislərin düşərgəsinə yaxınlaşanda, onların çidarlanmış atlarını Gorabanın hələ payızda solub-saralmış, yaşılı qalmamış kövşənlərində görəndə:

-Bunlar bizim atlardan canlı-cəsədlidi, -dedi və gülümsədi, -amma deyəsən hələ qanadları çıxmayıb.

İngilislər, həqiqətən, onların hərəsinə bir şokolad verdilər, amma əvəzini də istədilər: «Yoğurt». O, bu kəlməni, ilk dəfə Osmanın dilindən eşitmişdi və elə o gün «Yoğurt»un qatıq olduğunu anlamışdı.

O, Osmanın Daşdı kəndində, Daşdı Qəmbərin evində qaldığını bilirdi və elə güman eləyirdi ki, Osman yenə onlara gəlib-gedəcək. Amma həftələr, aylar keçsə də, Osman Pasgi məhləsində bir daha görünmədi. Günlərin birində isə, Zeynəb pıçıltıyla ondan soruşdu:

- O gedib?

- O kimdi?

- Osman...

- Hara?

- Türkiyəyə?

- Bilmirəm, - dedi.

Və Zeynəb pıçıltıyla sözünün ardını gətirdi:

- Abbasqulu bəy «mübariz dəstə»nin ən böyük bölüyünü ona tapşırıb, o, Vədidə olmalıdı. Öyrənə bilərsən?

- Nəyi?

- Osmanın harda qaldığını.

Zeynəbin Osmanın adını tutması içində elə bir işıq közərtmişdi ki, dərhal razılıq verdi:

-Öyrənərəm, niyə öyrənmirəm ki..

Əslində isə, kimdənsə, nə isə soruşmaq fikrində deyildi: ani olaraq beynindən keçdi ki, Osmanı tapsın və ona bu söhbəti anlatsın...

Osmanı aramaq üçün Böyük Vədidən o qədər də aralı olmayan Daşdıya gedəsi olmadı, çünki o gün nə üçünsə onlara gələn xalası Gülsüm bildirdi ki, Osman daha Qəmbərin evində gecələmir, Osmanı görmək istəyirsə, getsin istehkamlara.

İstehkamların Qaralar kəndindən başladığını, Yengicə təpəsindən, Dərin Yarıqandan keçdiyini, Gavurqaladan və Göyqumlardan aşdığını əmisindən

dönə-dönə eşitmişdi: əmisi haçansa demişdi ki, bu, üç ağacılıq məsafədi - bir günlük at yoludu.

...Evdən xəlvətcə çıxmasının bir səbəbi vardı: bilirdi ki, əmisi niyyətindən xəbərdar olsa, razılıq verməz; bu gün-sabah biçin başlanacaqdı, arabaları sazlamaq, oraqları itiləmək, xırman yerini otdan-alaftan təmizləmək lazımdı.

Bir həftə idi ki, yay girmişdi, tut yetişmişdi, alça sulanmışdı. Afayət xalanın başına sarı boylana-boylana keçəndə yaşıl budaqların, pöhrələrin, yarpaqların arasında işıl-ışıl yanan bir giləs butası ağzını sulandırdı. Bu giləs ağacı ildə iki dəfə onu qarşısında ayaq saxlamağa məcbur eləyirdi. Bir çiçəkləyəndə, bir də beləcə sulananda, işim-işim yananda: həтта ona elə gəlirdi ki, bu ağaca sarı boylananda gözlərini qamaşdıran Güneşin şüaları deyil, giləsin işığıdı..

* * *

...Bu azman giləs ağacını, sanki azman bir əl çırpı kimi ortadan qırıb yerə tulladı. Topun çıxartdığı səsi sonra eşitdi.

Məhlənin itləri ağız-ağıza versələr də, pişiklər kirimişcə bir-birinə baxa-baxa ağaclara, daşa-divara dırmaşırdılar.

Son günlər Ağdağ səmtdən atılan bir neçə top mərmisi kəndə düşmüşdü və deyirdilər ki, ermənilər Ağdağa yenə top çıxarıblar, durbinlə baxanda görünür.

Evdən çıxan üç qız və bir oğlan uşağı doqqazın qarşısına düşmüş, həyətə girən yolağanı kəsmiş giləsin budaqlarına çəyirtkə kimi daraşanda və hələ şəhdə-şirəyə dolmamış giləsləri toyuq kimi dənələməyə başlayanda ev sahibi - Afayət xala da evdən çıxdı və Kazım Afayət xalanın gözlərində elə bu giləsin gilələri boyda yaşlar gördü.

Evdən çıxan qarı:

-Ağlama, Allaha xoş getməz, - dedi, - mərmə bizim də başımıza düşsə bilərdi.

Kənddən çıxmamış kəndə düşən daha bir top mərmisinin fəsadına xeyli aralıdan da olsa tamaşa elədi, mərmə düşən zəmidən qalxan tüstünü bir qədər izləyəndən sonra, qəfil külək qulağına zəminin səsini gətirdi, zəmi sanki azman bir varlıq idi: bağırırdı.

Yanan tarlaya baxmaq niyyətilə qarşıdakı təpəyə dırmaşanda zəmiyə daha bir top mərmisi düşdü və ona elə gəldi ki, düşmənin məqsədi elə bu buğda zəmisini yandırmaqdı.

Alovun tüstüqarışıq, hər tərəfdən ona sarı gəldiyini görəncə təpədən endi.

Onu çaparaq ötüb keçən iki atlıdan birinin yüyəni çəkməsilə kəhərin şahə qalxıb yerə mıxlanması ilə bir oldu.

-Sən hara belə?

İngilis əsgərləri kimi geyinib-kecinmiş Əlini səsindən tanıyanda sevindi, fikirləşdi ki, Əli onu yolda qoymaz, atının tərkinə alar. Sevincək cavab verdi.

-Osmana deyiləsi sözüm var...

Və Əli atının cilovunu çəkə-çəkə soruşdu:

- Osmanın Qaralarda olduğunu kim sənə deyib?

- Heç kim...

Və Əli ərklə onun üstünə bağırırdı.

-Qayıt kəndə! Ermənilər hücuma keçib!

Artıq kənddən xeyli aralanmışdı, amma harada olduğunu kəsdirə bilmirdi.

-Bəlkə, məni də atın tərkinə alasan?!

Əli bu dəfə daha ötkəm səsle qışqırdı:

-Bir elə sən çatmırsan! Qayıt!

Əli ona yenə də nə isə dedi, amma bu dəfə sözünü top səsi batırdı.

Fasilələrlə atılan, yeri-göyü lərzəyə salan top gurultularına, pulemyot şaqqıltıları da qarışanda və hardasa uzaqlarda kiminsə dilindən çıxan «Arac!» sözünü qulağı çalanda, anladı ki, düşmən çox da uzaqda deyil.

«Arac» onun erməni dilində bildiyi beş-altı kəlmədən biri idi və bilirdi ki, mənası «İrəli!» deməkdi.

Cəbhə xəttinə bunca yaxınlaşdığını duyunca, bədənindən soyuq bir gizilti keçsə də, qərara aldı ki, qayıtmasın.

Atının başını buraxan Əliyə qışqıra-qışqıra bir sual da verdi:

-Bəs sən hara gedirsən?

Əli onun sualını cavabsız qoymadı:

-Ocaq bağlarına...

Vedinin quzeyindəki Ocaq bağları deyilən meşəliyə bir dəfə payız vaxtı Həsənəli ilə ova çıxanda durbinlə baxmışdı və dağ kəllərinin cənginə, bir qıraqda, cütləşmək üçün bu savaşın sonluğunu gözləyən dağ keçisinə tamaşa eləmişdi.

Bir xeyli aralanandan sonra Əli bir də çönüb atın belindən ona xəbərdarlıq elədi:

-Qayıt ha! Erməni gəlir! Eşidirsən?

O, dağlara dəyib qayıdan «Arac» kəlməsini yenə eşitsə də, qayıtmadı, qarşıdakı dikdirə qalxdı, görsün ki, həqiqətənmi erməni gəlir? Amma taxıl zəmilərindən qalxan alovun tüstüsü aranı kəsmişdi.

Xasiyyəti idi; nəyinse qərarını verəndə mütləq axırına çıxmaq istəyirdi, ona görə də qayıtmaq fikrindən vaz keçdi. Elə bilirdi ki, Osmanı tapandan sonra ona deyəcəyi bir kəlmə söz bu dünyada çox şeyin yerini dəyişəcək, bu dünyada çox şeyləri öz axarına salacaq.

...Ona görə diz çöküb əyləndi ki, qarşısına çıxan yağış gölündən su içsin, amma dizlərini yerə vurub əyləndə, suyun içindəki canlı tərpendi. İlan idi, ona elə gəldi ki, zəminin alovundan qaçıb suya təpilib ki, canını qurtarsın.

Su ilanından qorxmasa da, xoflandı, susuzluqdan dili-dodağı təpisə də, ehmalca gölməçədən aralandı, amma qol uzunluğunda bu boz-qara nazik ilanın sudan çıxıb kol-kosun arasına girdiyini görəncə, yenidən gölməçəyə yaxınlaşdı və əyilib su içdi.

Qulağı çalan qatar fitindən bildi ki, Dəvəli stansiyası o qədər də uzaqda deyil.

Ermənilərin hücumu keçəndə zirehli qatarlarını işə salması və bu qatardan dəmiryolu boyundakı kəndəlri qurşuna tutması ona məlum idi.

Sarı dolamaya çatanda - daha doğrusu, bu ərazinin Sarı dolama olduğunu anlayanda ürayinə toxtaqlıq gəldi. Nədən ürəklənməsinin səbəbini kəsdirə bilməsə də, burda bir yerdə ağacının kölgəsində oturub dincini aldı, hətta qarışlarını da soyundu ki, ayaqlarının sızılması kəsilsin.

Külə dönmüş zəmilərdən qalxan tüstülərə toz dumanı qarışandan bir qədər sonra torpaq yolda yeddi atlı göründü. Çapmasalar da atlarını yeyin sürürdülər, həm də yanaşı yox, bir-birindən beş - on addım aralı.

Atlılar yaxınlaşanda ona görə yəndə ağacının kölgəsindən qalxıb yola çıxdı ki, bəlkə kimisə tanıdı. Amma onu tanıyan adam üzünə bozardı:

-Sən burda nə gəzirsən?

Bu, Məşədi Paşa kirvə idi və bəlkə də birinci dəfə idi ki, Paşa kirvə onu belə sərt dindirirdi.

- Osmanı axtarıram...

- Osman kimdi?

O, Vedibasar camaatının köməyinə gəlmiş türk zabiti osmanı bütün vedibasarlıların tanıdığını bilirdi, ona görə də kirvəsinin sualı xoşuna gəlmədi:

-Osmanı tanımırsan? -dedi, -Türk zabitini deyirəm.

Paşa kirvə başını buladı:

-Osman hara, sən hara?

Bu sualın da cavabını verdi:

-Bizdə neçə gün qonaq qalıb, bilmirsən?

Ən çox xoşuna gələn isə, kirvəsinin qəfil təklifi oldu. O:

-Gəl, min atın tərkinə! - dedi, - amma inanmıram ki, Osman Gavurqalada ola.

Ona məlum oldu ki, Paşa kirvə Gavurqalaya, Vedinin ən etibarlı istehkamına gedir.

İstehkamlara bir qədər də yaxınlaşandan sonra daha Paşa kirvənin verdiyi hər sualı eşidə bilmirdi, atışma səslərinə tez-tez insan səsləri də qarışırdı, bu səslərdən nə isə kəsdirmək mümkün deyildi, qulağı hərdən bir tanış sözlər çalırdı, o da ermənicə: «Arac!»

Gavurqalaya çatmağa Paşa kirvənin verdiyi sualı aydınca eşitdi:

-Heç tufəng atmısan?

Dərhal cavab verdi.

-Əlbəttə, atmışam.

İstehkamlarda olmaq çoxdankı arzusu idi, amma ağılına da gəlməzdi ki, bu istəyi beləcə qəfildən gerçəkləşər.

Dərədəki cıdarlı atları görəndə dərhal başa düşdü ki, mənzil başına çatıblar, anladı ki, bu atlar da döyüşçülərindi. Paşa kirvə atından enməmişdən qabaq atlara zəndlə göz gəzdirdi və:

-Osmanın atı gözümə dəymir, yəqin özü də burda olmaz, -dedi.

Burda güllə səslərinə cıdarlı atların kişnərtisi də qarışırdı, amma dərhal kəsdirdi ki, bu atları kişnəməyə vadar edən güllə səsləri deyil, ayaqlarındakı cıdardı. Biri-birindən yaraşıqlı bu atların yalnız bir-birinə tamaşa etməyə, bir-birini çiçək kimi qoxlamağa-ıyləməyə gücü çatırdı, vəssalam.

Sinə-sinə səngərə girəndən sonra Paşa kirvə yenə onu dindirdi:

-Burda sənənin yaşıdın yoxdur, - dedi, - soruşsalar nə deyim?

Xeyli baş sındırsa da, bu suala cavab tapa bilmədi, çiyini çəkib gülümsədi.

Səngərdə yerini rahatlayandan və onu da yanında oturdandan sonra Paşa kirvə ona bir sual da verdi:

-Burda ac-susuz günbatana kimi qala biləcəksən?

Yenə də çiyini çəkib gülümsəyəndə Paşa kirvə də gülümsədi:

-Bəlkə qayıdasan?

O, bu dəfə başını qətiyyətlə buladı və:

-Yox, - dedi, - buralar mənim xoşuma gəlir.

Xoşuna gələn bu yerlər çox keçmədi ki, onu darıxdırdı; güllələr yalnız qarşı tərəfdən atılırdı, səs-küy də qarşıdan gəlirdi: «Arac!», «Arac!»

Paşa kirvəni dümsüklədi:

- Bəs sən niyə atmırsan?

- Mənim artıq patronum yoxdur, - Paşa kirvə cavab verdi, - vaxtı gələndə atacam.

Yaxınlıqda, səngərdə kimsə zarıydı:

-Öldüm, ana, öldüm...

Zarılı eşidilən səmtə getmək istəsə də, Paşa kirvə qolundan tutub saxladı:

-Olmaz! Sənə dedim, axı, tərpənmək olmaz!

Amma səngərdə sinə-sinə gah sağa, gah sola gedənlər onların yanından keçirdilər.

Axırı ki, Paşa kirvənin gözündən yayınıb sinə-sinə özünü zarıyan adama çatdırdı, amma o, tək deyildi, yanında çiyindən aynalı asılmış bir qadın vardı. Və elə bil o, hər dəfə ona görə zarıydı ki, qadın bir də onun alına siqal çəksin.

Onu arxası qatda uzatmışdılar, səngərə tökülmüş qanı torpağa hopmuşdu və sanki cücülər də bu yerə ona görə toplaşmışdılar ki, qanı torpağa qarışmağa qoymasınlar.

Yaralı hər dəfə «öldüm, ay ana» deyərək zarıyanda qadın ona təsəlli verirdi: «Belə yaradan hələ heç kim ölməyib»-deyirdi...

Bir qədər sonra səngərdə peyda olan nisbətən yaşlı qadın isə yaralını zarafatla dindirdi: «Sən ölən köpəyoğlu deyilsən, baş-beynimizi aparma».

Səngərdə gah sağa, gah sola keçən, hərəyə bir atmaca atan bu tösmərək qadının səsini yenə eşitdi:

-Şor-kərə! Lavaşın arasında kim istəyirsə, gətirim!

Bu arada yaralının sualı kimisə ucadan güldürdü:

-Sərin ayran yoxdur ki?

İstədi, istəmədi, hərəyə bir dürmək şor-kərə paylayan qadın yenə yaralıyla zarafat elədi:

-Cücəplov istəmirsən?

Kazımı heyrətə gətirən səngərdəki ovqatdı; güllələrin dolu kimi yağdığı bu yerdə ölüm xofu hiss olunmurdu, elə bil qorxu deyilən şey bura qədərmiş... Onun ən çox xoşuna gələn döyüşçülərin zarafatları idi, elə bil buraya zarafatlaşmağa gəlmişdilər.

Paşa kirvə birdən-birə onun qolundan tutdu:

- Deyirlər, sən uzağı hamıdan yaxşı görürsən, elədi?

- Bilmirəm, -dedi.

- Niyə bilmirsən, hamı sənin uzaq görməyindən danışır, hələ deyirlər, Kazımın gözü durbindi.

Hə, o özü haqqında belə bənzətmə eşitmişdi.

-Hər halda, erməni görsən, mənə xəbər ver, - Paşa kirvə dedi.

Döyüşçülərdən biri isə onun gözünün qabağında yaralandı. Bu cavan oğlanın səngərdən niyə çıxdığını, təpəyə niyə qalxdığını bilmədi. Həmin təpə atəşə tutulanda isə, o, özünü iri gövdəli bir palıd ağacının arxasına verdi. Səngərdəkilərdən kimsə qışqırdı:

-Adə, ağac güllə saxlamaz, uzan!

Sonra onun ağacı qucaqlamış qollarının necə boşaldığını, onun ağacın dibinə necə düşdüyünü gördü.

Və o, nəhayət ki, qarşı tərəfə bir neçə güllə atıldığına şahid oldu.

Onu gətirib səngərdəki yaralının böyrünə uzadandan sonra da zarırmırdı, əksinə, çöhrəsinə qonmuş təbəssüm anbaan artırdı və elə bil, nədənsə xoşhallanırdı.

Yenə erməni səsi eşitdi:

-Arac! Arac! Arac!

Atışma şiddətlənsə də, səngərdə heç nəyin nizamı pozulmamışdı. Yaralı yenə anasını çağırırdı. Sonradan yaralanan cavan yenə gülümsəyirdi, tösmərək arvad döyüşçülərə dürmək paylayırdı.

-Deydi!!!

Paşanın atdığı güllədən sonra bu sözü bir neçə döyüşçünün dilindən eşitdi.

Aşağıdan, boynunda durbin, sinə-sinə gələn kişi Paşanı qucaqlayıb öpdü.

-Baxırdım, alnından vurdun,- dedi, - halal olsun!

Hiss olunurdu ki, gözə görünən hədəfə hamı güllə atmır. Hətta ona elə gəlirdi ki, bu məsələ döyüşçülər arasında razılaşdırılıb. Ən çox Paşa kirvənin adı çəkilirdi:

«O yağandan boylananı görürsənmi, ay Paşa?»

«Paşa qağa, biri gedikdən aşdı, sağa sürünür».

Hər dəfə bu sayaq sözlər eşidincə qürrələnirdi, fikirləşirdi ki, bütün bunları elə bu gecə İsmayla söyləyəcək.

Bir də arxaya çönəndə cavan yaralının üzündəki təbəssümü görmədi, onun üzünə qara kəlağayı salmışdılar.

Gözlərinin yaşını gizlətdi, çünki burda heç kim ağlamırdı. Astadan, Paşa kirvəyə üz tutub pıçıldadı:

- O cavan oğlan, deyəsən, öldü...

- Güllə dəyənin yüzdən biri sağ qalır.

Döyüşçülərdən biri də Paşa kirvəyə yaxınlaşıb üzündən öpdü:

-Mən də gördüm, alından vurdun, - dedi. Sözüün canını dilinə saymazyana gətirdi, - çəkmələrini verərsən mənə!

Paşa kirvənin zarafatı onu güldürdü:

-Bəlkə, ayağındakı çarığ oldu, onda necə?

Tanımadığı bu döyüşçü gülümsədi:

-Təzə olsa, götürəcəm, - dedi, - qismətdən niyə qaçım?

Bu döyüşlərdə əsgər çəkməsinin ən gözəl qənimət sayıldığını dəfələrlə eşitmişdi. Onların evində belə çəkmələrdən üç cütdü: birini qış aylarında əmisi geyinirdi, birini Həsənalı, bir cütünü də o, hərdənbir tək olanda ayaqlarına çəkirdi və ayaqlarının balaca olmasına təəssüflənirdi...

Əlinin sinə-sinə onlara sarı gəldiyini görəndə gizlənmək istəsə də, yer tapmadı və Əli onu görəni kimi üstünə qışqırdı:

-Ə, sən gəlib buralara da çıxmısan?! Ə sən...

Paşa kirvə onu sözüün ardını gətirməsinə macal vermədi:

-Onu mən gətirmişəm, - dedi, -bilirəm, düz eləməmişəm, amma... keçib...

Çox keçmədi ki, o, bu istehkamda daha bir tanış sima gördü. Bu, carçı Zeqəm idi. Çiyində xurcun, bir-bir döyüşçülərə yanaşırdı və hərəsinə iki cüt bir tək patron verirdi.

Gün əyləndə atışma şiddətləndi və Kazım istehkamda pulemyot gördü. O, hələ ermənilərin Vədiyə birinci hücumu zamanı eşitmişdi ki, düşmənin döyüş meydanında qoyub qaçdığı dörd pulemyotun dördü də işləkdə.

Hava qaralandan sonra «hücum» əmrini Paşa kirvə verdi və Kazım bildi ki, kirvəsi burda həm də ixtiyar sahibidi.

Gecə vaxtı atılan güllənin necə işıq saçdığını əvvəllər də görmüşdü, amma bu mənzərə ona bunca tamaşalı gəlməmişdi, elə bil, atılan güllə yox, ulduzlardı, biri batmamış, biri doğulurdu...

Ara sakitləşəndən sonra hardasa uzaqlarda quzeydə ulayan qurdun səsi ox olub içindən keçdi. Sonra daha bir qurdun ulartısını qulağı çaldı, amma bu dəfə xeyli uzaqdan -özü də Güneydən.

Qurdlar elə bil bir-birinə atışmanın bitdiyini anladırıldı.

Erməniləri təqib etmək niyyətilə səngərdən çıxanda Paşa kirvə onu tərpənməyə də qoymadı.

-Sən burda gözlə, - dedi, - qorxsan, oturarsan yaralının yanında.

Qorxmurdu və elə bil qorxu deyilən şey bu gün onu biryolluq tərk eləmişdi.

Dağlara axşamın qəribliyi çökəndə, hər yana sükut hakim kəsildəndə hər ötən an onu həyəcanlandırırdı: fikirləşirdi ki, indi yəqin onu axtarırlar, axı, evdən çıxanda hara getdiyini kimsəyə bildirməmişdi...

Ən böyük nigarənçılığı Osman sarıdandı, axı, onu tapıb sözü də deyə bilməmişdi.

-XVII-

...Dəyirməndən qayıdarkən başına gələnləri yerli-yataqlı və qorxu-tələş içində əmisinə söyləyəndə, İsmayılın bir gözü onun, bir gözü əmisinin üzündə idi.

Abbas kişi narazılığını başını bulaya-bulaya, bir kəlmə ilə bildirdi:

-Belə yerdə deyiblər, bax, uşağı buyur, dalınca yüyür...

Bu sözdən payını götürsə də, bilirdi ki, bu hadisəyə görə əmisi hələ onu çox danlayacaq və indi dərinə getməməsinin səbəbi vaxtla bağlıdır.

Belə məqamlarda əmisi onu danlayanda Minəxanım ana mütləq etirazını bildirirdi, «Şər vaxtı adam uşağı danlamaz» deyirdi.

Onu ən çox düşündürən sualı isə, İsmayıl yatağa girəndən bir xeyli sonra verdi:

-Neynədiniz? Qaragözü minə bildin?

İsmayıl incik cavab verdi:

- Qoydu ki minəm.

- Kim?

- Necə kim? Əmim...

- Eybi yox, - deyə o, nəvazişlə əlini qardaşının teline çəkdi, -səhər minərik...

Kimdənsə, haçansa eşitmişdi ki, ürgələrin ram olması, yüyənə-cilova öyrəşməsi uzaq başı, üç gün vaxt aparır və bu hesabla Qaragöz bu gün ram olmalı idi.

Qardaşına daha bir sual verdi:

-Bəs neynəmisən bütün günü?

Əmisinin, bir qayda olaraq, ona verdiyi bu sualdan əsla xoşlanmasa da, hərdən bu sualı İsmayıl verirdi və bilirdi ki, qardaşı cırnayacaq.

Əmisinin qərribə sözləri vardı: məsələn, deyirdi ki, uşağı gerek bekar oturmağa qoymayasan, bekar qaldısa, nəse bir sarsaqlıq eləyəcək.

Əmisinin bu və buna bənzər hərəkətlərindən narazı olsa da, o da indidən özündən balacalarla əmisi kimi davranırdı.

Bu dünyada onu bezdirən şeylərdən biri hər deyəndə namaz qılmayan əmisinin sübh namazına duranda onu yuxudan ayılması idi. Əmisi bu şəkərinə təzə başlamamışdı, atası öləndən sonra onun evində məskunlaşan gündən səhər yuxusunun nə olduğunu bilmirdi. Buna görə Minəxanım ana hərdən onu qınasa da, eyninə almır və ertəsi gün yenə özü sübh namazına onu da dümsükləyib oyadırdı.

Onsuz da ona tapşırılan işlərin hamısının öhdəsindən gəlirdi, bu günün işini sabaha qoymurdu və hərdən ona elə gəlirdi ki, əmisi tək darıxdığı üçün onu da oyadır.

Əmisi arvadını, qızını da onun kimi, özü oyanandan sonra yatmağa qoymasa da, Həsənalını oyatmırdı və bunun səbəbini anlayırdı. Həsənalı gec yatırdı, hərdən səhəri lampa, şam işığında açırdı, yazırdı, oxuyurdu; Qori seminariyasına hazırlayırdı.

Əmisi onu oyadandan sonra da bir xeyli ucadan deyiniirdi və o, bilirdi ki, bu söz-söhbət arvadı Minəxanı, qızı Fatmanı yuxudan oyatmaq üçündü.

Sonradan bu ailədə məskunlaşan Zeynəb də, onun ekizləri də, erməni qızı Nazdar da sübh namazına çağıran əzan səsinə oyanmağa alışmışdılar.

...Yenə də sübh əzanının yox, əmisinin səsinə oyandı və həmişə olduğu kimi, İsmayıl qibtə elədi, çünki İsmayıl hələ istədiyi qədər yatmaq haqqını özündə saxlayırdı.

-İkicə gün vaxtımız qaldı, - Abbas kişi dedi, - gerek elə yığışdanaq ki, erməniyə bir çöpümüz də qalmasın.

Onu düşündürən isə Qaragözdü. Bu gün ürgəni ram etməli, minməli idi ki, yola çıxanda əmisi onun belinə bir arabanın yükünü yığmasın, qoşqu atı əvəzinə arabaya qoşmasın.

Kal səslə soruşdu:

-Mənnik nə iş var?

Abbas kişi kinayə ilə cavab verdi:

-Bütün işlər sənlikdi də, mənlik deyil ki...

Çəkinə-çəkinə də olsa, niyyətini bəyan elədi:

-Mən bu gün Qaragözü minməliyəm...

Əmisi səsinə qaldırdı:

-Əl çək bu ayğırdan,-dedi, - onu arabaya qoşacam bu gün!

Gözlərinə dolan yaşı əmisindən gizləmək istəsə də, bacarmadı. Kövrək səslə:

-Bu gün də mənə möhlət ver, əmi, - dedi,- bu gün mən onu ram eləyəcəm.

Onların mükəliməsi ailədə hamını, hətta hərdən günortaya qədər yatan İsmayılı da oyatmışdı.

Abbas kişi sanki qəsdən səsinə qaldırdı ki, deyəcəyi sözləri hamı eşitsin, hamı o sözlərdən öz payını götürsün.

-Sən onu əzəldən ərköyün öyrətdin, qudurtdun, kişmiş, ləpə yedizdirirdin ona, yadıncadı?

Əlbəttə, Kazımın yadından Qaragözlə bağlı heç nə çıxmamışdı.

-Ona görə də indi sənə şıllaq atır, ona görə də indi sən onu minə bilmirsən. Bir vaxtlar əlini-ovcunu duz kimi yalayan dayça deyil? Bəs indi niyə qolunu-qıçını gəmirir?

-XVIII-

Ermənilərin Böyük Vədi civarlarındakı üçüncü məğlubiyyətindən üç gün sonra Muşdan qayıdan Həsənalı ona demişdi ki, bu dayçanın nazıyla çox oynamasın, heyvan cinsi tez qudurur.

Həsənalının gözlənilmədən Muşdan qayıtmasına Minəxanım ana nə qədər şadlansa da, Abbas kişi:

-Yox, sən gerek qalib axıra kimi o məktəbi oxuyaydın, hərbcilik kişi peşəsidir, - dedi, - bizim şəcərəmizdə yüzbaşılar, minbaşılar olub.

O, babasının babası Şahsuvarın Nadir şahın ordusunda minbaşı olduğunu atasından eşitmişdi.

Həsənalının sözündən belə çıxırdı ki, ermənilərin Böyük Vədiyə üçüncü hücumundan xəbər tutanda dözə bilməyib.

Fatma da qardaşının qütbətdən dönməsinə şadlıq edirdi, amma Kazıma elə gəlirdi ki, buna ən çox sevinən Nazdardır. Qızın elə bil çiçəyi çırtlamışdı, üz-gözü gülürdü. Nazdarın tez-tez qara telinə su vurmağı, saçlarını daraması gözündən yayınmırdı. O gün ilk dəfə Nazdarın pəsdən oxumasını da eşitdi:

-Elə yar-yar deyirlər, heç mənə demirlər...

Kazım bu mahnını dava başlanmamışdan Vədinin zurna-qavallı, aşığılxanəndəli toylarında dəfələrlə eşitmişdi, amma bu sözlər onun yaddaşına elə bil Nazdarın yanıqlı səsinə hopdu, əbədlilik hopdu...

Həsənalı İsmayıl Muşda gördüklərindən, eşitdiklərindən gülməli şeylər danışdı və o, hiss eləyirdi ki, Nazdar həmişə olduğu kimi Zeynəbin ekizlərinə dayəlik etsə də, bir gözü Həsənalının ağzındadır, qulağı darı dənəyir...

Həsənalı Muşdan qayıdan günün axşamı Pasgi məhləsi yas içində olsa da - pasgililər iki şəhid vermişdilər - onların evlərindəki məclis, qonaqlıq gecə yarıdan keçənə kimi sürdü.

...Qonaqları iki nəfərdir - türkiyəli döyüşçü Osman və Əli əfəndi.

Söhbət söhbətə calanırdı və həmişə olduğu kimi, yaşlıların söhbəti onu özünə çəkir, ovsunlayırdı. Onu ən çox sevindirən Əli Əfəndinin bir qəzet parçasından aramla oxuduğu yazı oldu: «Bu döyüşdə erməni tərəfi 200 əsgər, iki top, səkkiz pulemyot itirib, erməni tərəfi Vedibasara etdiyi cəmi irili-xırdalı hücumlarda hələ belə itki verməyib».

Bu xəbər Kazıma tanışdı, iki gün idi ki, kənddə yalnız bu barədə danışmışdılar, amma bu söhbətlər onu bu qəzet yazısı qədər inandırmamışdı.

Osman da ən maraqlı söhbətini bir qəzet yazısı ilə bitirdi və həmin yazıdan bəlli olanda ki, Sivasın Sivri-Alan köyündə Kərəm bəyin 25 oğlu müharibədədir, əmisi üzünü arvadına tutub dedi:

-Gözünə su ver, Minəxanım!

Kazım əmisinin ailədə çox uşaq istədiyini bilirdi, amma həmişə fikirləşirdi ki, Allah verməsə, bəndə neynəyə bilər?

Söhbətin bu yerində, ümumiyyətlə, az dinib-az danışan, hamıya diqqətlə qulaq asan Balabüğ Abdulla üzünü Osmana tutdu:

-Bu Kərəm bəyin neçə oğlu var ki, 25-ni müharibəyə göndərib?

Osman davranışına uyğun, nəzakətlə cavab verdi:

-Bu barədə yazmayıblar, Abdulla baba.

İsmayılın bu söhbətə qarışması isə hamını güldürdü:

-Bəs, görəsən, bu Kərəm bəyin 25 oğlu neçə arvaddandı?..

Osman özü də bir xeyli güləndən sonra Kazıma da maraqlı gələn bu sorğunu cavanlandırdı:

-Şəriət dörd arvad almağa izn veriyor, Sivasda da, yəqin ki, dörd arvadlılar çok...

Abdulla baba başını bulaya-bulaya:

-Lap o Kərəm bəyin dörd arvadı olsa belə, -dedi, -25 oğlunun əsgərlik yaşında olması ağılabatan deyil.

Bəlkə də, bu mükəllimə uzanacaqdı, amma Əli Əfəndi bir kəlmə ilə mövzunu qapadı:

-Türk qəzeti yalan yazmaz!

O gecə ən çox sorğu-suala tutulan Həsənalı idi; Əli Əfəndi Muşda onun aldığı hərbi təhsillə maraqlanırdı. Osman bilmək istəyirdi ki, Türkiyədə nə xoşuna gəlməyib? Həsənalı isə daha çox Muşdan İran ərazisinə keçərkən Xoyda qarşılaşdığı Vedibasər mühacirləri haqqında danışdı və onun sözündən belə çıxırdı ki, onlar dilənçi kökündə yaşayırlar.

Kazım hələ ermənilərin Böyük Vədiyə birinci hücumundan sonra İrana qaçan bir neçə ailə və bir tayfa haqqında eşitmişdi, el-oba hələ də onların qarısında danışdı.

Həsənalı dübarə o qaçqınlardan söz salanda Əli Əfəndi:

-Belə getsə, bizi də elə bir tale gözləyir, -dedi.

Bu söhbəti kənardan dinləyən Minəxanim ana da bir kəlmə ilə söhbətə qarışdı:

-Allah eləməsin...

Kazım bayaqdandı məqam axtarırdı ki, Osmanı bir qırağa çəksin və Zeynəblə bağlı sözünü, nəhayət ki, ona çatdırsın.

Zeynəb sanki qeybə çəkilmişdi. Amma ekizləri ortalıqda idilər və Osman arada Ümidənin boynuna bir muncuq dəsti asanda Ümid kövrəlib ağladı və o da o muncuqdan istədiyini qandıranda və Nazdar öz muncuğunu onun boynuna salanda yenə hamı güldü və Abbas kişi:

-Evin yaraşığı uşaqdı, - dedi və Həsənalının üzünə baxıb mənalı-mənalı gülümsədi.

Əli Əfəndi:

-Yalnız evin yox, elə dünyanın da yaraşığı uşaqdı,- dedi.

Bu söhbətə qarışmayan, bu dünyada əzəldən övlad yiyəsi olmayan Balabuş Abdulla başını aşağı salıb suçlu kimi susurdu.

Həsənalını evləndirmək söhbəti bu ailədə ortaya atılan gündən, o, etirazını bildirmişdi və anasına demişdi ki, bu barədə, o, Qori seminariyasını bitirəndən sonra danışarlar.

Qonaqlar dağılışanda Zeynəbin birdən-birə peyda olduğunu və Osmana atüstü nəse dediyini hiss elədi, amma nə söylədiyini bilmədi...

Həsənalının qonaqlar gedəndən sonra Kazıma pıçıltıyla verdiyi sual naxçıvanlı Mirzə Məmmədağının qızı Xanımla bağlı idi və o, sevinçək:

- Sənə Naxçıvandan üç məktub gəlib, üçü də əmcanımdadır, - dedi və soruşdu, - gedim alıb gətirimmi?

- Yox, -Həsənalı astadan dilləndi, - yəqin özü verəcək.

Həsənalının Muşda təhsil aldığı aylar ərzində ona Naxçıvandan gələn üç məktubun üçün də carçı Zeqəmdən alıb özü evə gətirmişdi, amma o, bilmirdi ki, Minəxanim ana bu zərfləri açıb, rusca yazılmış bu məktubları İsmayıl oxutdurub və hər sözün, hər cümlənin mənasını soruşub.

...Həsənalı Muşdan qayıdandan sonra da onun həyət-bacadakı işi azalmadı, əksinə, artdı, çünki qalalara - növbə çəkməyə Həsənalı getdiyindən, əmisi evdə qalırdı və mütləq ona münasib işlər tapırdı.

Hərdən ona elə gəlirdi ki, əmisi istehkamlara keşik çəkməyə gedəndə əmisi arvadının, əmisi qızı Fatmanın da eyni açılır, çünki evdə olanda onları da bekar durmağa qoymurdu. Şəxsiz elə buna görə də yaylağa qalxmaq söhbəti ortaya atılanda əmisi qızı onun qulağına:

-Bir az rahat nəfəs alarıq, - dedi.

Yayın girməsindən iki həftə keçirdi, tut da, giləs da, ərik də sovulmuşdu və hər il olduğu kimi bağ-bağat ildə bir dəfə bu yerlərdən keçən ala sığırçınlarla dolmuşdu.

Yaylağa qalxmaq üçün köçdü-külfətti iki gün hazırlaşsalar da, axırda məlum oldu ki, daşnaklar Qarabağdan gəlmiş yeni qüvvələrlə Böyük Vedini üç səmtdən mühasirəyə alıblar, Şərur-Dərələyəzə, Naxçıvana gedən yolu da ona görə kəsməyiblər ki, müsəlmanlar Vedini tərk eləsin.

Atışma səsi demək olar ki, bütün günü ara vermirdi, amma gecələr kəndə sakitlik çökürdü və sükutu gecə yarını keçəndən sonra anadil quşlarının səsi pozurdu.

Nə sirr idisə, İsmayıl bu səsi gözləyirdi və bu səs başlayandan sonra onu dərin yuxu aparırdı; sanki onun yuxusu bu quşların səsinə bağlı idi.

Bütün günü kəndə yağdırılan atəş ara verməsə də, camaat biçinə başlamışdı, onlar isə artıq arpalarını da biçmişdilər, buğdalarını da. Və onun xəlvəti niyyəti yenə də gözdən yayınıb cəbhə xəttinə getmək, atışmaya tamaşa etməkdə. İş elə gətirdi ki, günəşırı Gavurqalada növbə çəkən Həsənalıdan ismarıq gəldi ki, ona çörək göndərsinlər.

- Gavurqalanı mən tanıyıram, əmcanı, - Kazım dedi, - çörəyi mən özüm aparacam!

- Səni qıyıb göndərməzdim, ona görə göndərirəm ki, - Minəxanım ana dedi, - dürüst xəbər gətirəsən, bəlkə uşaq yaralanıb-eləyib, ona görə gəlməyib?

Minəxanım ana son tapşırığını ona İsmayılın gözündən xəlvət-Afayət xalanın bağçasına açılan qapıdan yola salanda verdi:

-Orda ləngimə, mən xəbər gözlüyürəm, - dedi, - başa düşdün?

...Gavurqalaya artıq ona tanış olan cığırılarla-top mərmilərdən yanıb kül olmuş zəmilərin arasıyla gedirdi.

Evdən çıxhaçıxdı Nazdar özü çaldığı bir bardaq ayranı əlində tutduğu bağlamaya yerləşdirməsəydi, yükü bunca ağır olmazdı.

Sən deyən, susamamışdı, amma arada bardağın ağzını açıb hələ isinməmiş ayrandan içirdi ki, yükü yüngülləşsin.

Yolu yarı eləməmiş bəxti gətirdi, Gavurqalaya səmt çapan yaraqlı atlı onun hara, nədən ötrü getdiyini biləndə atının tərkinə aldı.

Bu döyüşçünün hansı məhlədən, kimlərdən olduğunu soruşmasa da, yol boyu onun suallarına cavab verdi:

- Bəs sən atın yoxdu?

- Var, hələ dayçadı, minmirəm.

- Adı nədi?

- Qaragöz...

O, bu naməlum döyüşçünün onu aşkarca uşaq zənn eləyib verdiyi sualların fərqi nə varmırdı, çünki özünü uşaq saymırdı.

-Gözaltın necə, var?

O, yalnız bu suala cavab vermədi, amma Arazın o tayında, İqdırda yaşayan bibisi Anagül, bibisi qızı Ayişə gözləri önünə gəldi.

Bibisi hələ keçən il Novruzda ona demişdi: «Ayişə sənindi, istəyirsən indidən gəl apar».

- Sən heç Gavurqalada olmusan?

- Olmuşam.
- Neyniyirdin?

- Vuruşurdum, - naməlum döyüşçü ucadan şaqqanaq çəkib güldü və daha heç nə soruşmadı.

Gavurqala görünməyə başlayanda, güllə səslərinə anlaşılmaz insan səsləri qarışanda naməlum döyüşçü atının cilovunu çəkdi və ona sarı çönmədən dilləndi:

-Bu nədi? Bizimkilər qaçırlar?

Azacıq sonra toz-duman içində onlara yaxınlaşan atlıların arasında Həsənalının atını uzaqdan tanıdı, çünki bu kəhər alınının iri ağ qaşqası ilə bütün atlardan seçilirdi. Yəqin ki, səsləməsəydi, o, dəstədən ayrılmayacaqdı.

Atlı Həsənalıdan soruşdu:

- Qaçırıq?
- Yox, -Həsənalı cavab verdi, - geri çəkilirik.
- Niyə?
- Onu yalnız bəy bilir, -Həsənalı dedi, - kəndə yaxın səngərlərə girəcəyik...

O, kəndə yaxın səngərlərə bələd idi, axı, burda səngər qazmışdı və Abbasqulu bəyi ilk dəfə orda - səngər qazanda görmüşdü.

Naməlum döyüşçünün atının tərkindən sıçrayıb düşdü ki, əmoğlusunun atının tərkinə minsin.

Hiss olunurdu ki, Həsənalı gözlərinə inanmır.

-Sən burda nə gəzirsən?

Əlində tutduğu bağlamanı, bardağı yuxarı qaldırdı:

- Sənə çörək, ayran gətirmişəm.
- Niyə? Mən acından öləcəkdim?
- Əli məsləhət bildi.

Əmoğlusu narazılıqla başını yırğaladı:

-Bəyəm Əli bilmirdi ki, erməni hücumu keçib,-dedi və Celonun «ənkə böyüyünü» - əbəjadını biədəb bir küçə söyüşü ilə söyəndən sonra başını aşağı saldı. Rus dilində təhsil alan və buna görə də ziyalı sayılan əmoğlusunun dilindən birinci dəfə idi söyüş eşidirdi.

Naməlum döyüşçü onu nişan verib Həsənalıdan soruşdu:

-Həsənbalıq, qardaşındı?

O, yaşlılarının Həsənalıya «Həsənbalıq» dediyini çox eşitmişdi və bilirdi ki, bu, əmoğlusunun balıq kimi çevik olması ilə bağlıdır.

Həqiqətən də o, Həsənalını əmoğlu yox, qardaş bilir, bu dünyada ona arxalanır, ona ümid bəsləyirdi. Hərdən tamam bədbinləşəndə, hər şeydən əli üzüləndə Həsənalını xatırlaması bəs eləyirdi ki, özünə gəlsin.

Həsənalının atının tərkində Vədi çayının sol sahili boyunca uzanan səngərlərə yaxınlaşanda, əmoğlusu heç onu atdan düşməyə də qoymadı, - sənin gəlməyin yerinə düşdü, yoxsa, indi mən bu atı neynəyəcəkdim? Keç yəhərə,-dedi, - özü də birbaşa evə!

Yəhərin qaşına bərkidilmiş bağlamaya əli toxunanda soruşdu:

- Durbindi?
- Hə, durbindi,-Həsənalı cavab verdi, -istəyirsən?

Cavab verməsə də, soruşdu:

- Qənimətdi?
- Bəs nə olacaq.

O, başa düşdü ki, əmoğlusu daha bir erməni qulduru öldürüb.

-Bəlkə, özün evə baş çəkəsən, -Kazım dedi,-əmcanım nigarandı səndən.

Həsənalı başını buladı və:

-İndi bu mümkün deyil, - dedi, - Həbib bəy izn verməz, düşməni gəlir!

Həbib bəyi tanıyırdı, amma bilirdi ki, Abbasqulu bəyin güvəndiyi böyük başçılarındandı: bilirdi ki, Həbib bəy - ona Həbib Mirzəoğlu da deyirdilər- olmayanda bölüyün döyüşçüləri Həsənalıya tabe olurlar.

Səngərlərdən xeyli aralanandan sonra durbinlə atın belindən ermənilərin Sarı dolamanı aşdığını görəndə, qərara aldı ki, evə getməsin, burda qalıb atın belindən döyüşə tamaşa eləsin.

Atın belindən durbinlə baxanda səngərlər görünürdü, amma buradakı adamların kimliyini kəsdirmək çətindi, nə qədər zəndlə baxsa da, gözdən iti olduğunu bilsə də, Həsənalını seçə bilmədi.

Ermənilərin piyadaları irəlidə, atlıları arxada idi, arabir «Arac!», «Arac» kəlməsi eşidirdi.

Yay girəndən bəri yağış görməyən yolda toz qaldıran arabalar və atları. Atlıların, piyadaların sayını apara bilməsə də, o tozanaqlı yolda, toz içində oniki araba saydı və fikirləşdi ki, bu arabalarda ya pulemyot quraşdırıblar, ya da niyyətləri arabayla qənimət aparmaqdı.

Erməni piyadalarının bir güllə belə atmadan kəndə yaxınlaşdıqlarını görəndə heyrətdən gözləri böyüyəndə qulağına bir neçə yerdən səs gəldi:

- Ateş!
- Ateş!!!
- Ateş!!!

Erməni piyadalarının nizamı pozulanda diqqətini çəkən, sahibi vurulub yəhərdən salınmış atlar oldu. Elə bil bu atlar səmti çaşdırmışdılar, geriye yox, kəndin məhlələrinə doğru qaçırdılar, elə bil anlayırdılar ki, onların xilas yolu kəndin içində, insanların arasındadır.

Balta, şana, külüng zərbindən həlak olanların fəryadlarını eşitməsə də, özlərini durbinlə görürdü.

Əlində oraq, ulağın belində biçindən gələn tanımadığı çalmalı kişi ona çathaçatda:

- Cavan oğlan, atdan düş, -dedi, -düşməni səni nişan ala bilər.

Güllə mənzilində olmadığını bilirdi, ona görə də kişinin sözü ağına batmadı.

Fikri Minəxanım ananın yanında idi; neçə ildən bəri doğma anası kimi qulluğunda duran bu qadın cavab gözləyirdi, döyüş qızısqıca onu sanki mindiyi atla birgə bu yerə mismarla çalırıdılar.

Hava günəşli olsa da, birdən-birə Qüzeydən başlayan yel göy üzünə boz-qara buludlar gətirdi və buludlar bir-birinə qarışandan azacıq sonra başına bir neçə yağış damcısı düşdü. Şıdırğı yağış başlayanda da atdan düşmədi, onsuz da haçandı canına su dəymirdi, yalnız Qaragözü çimdirməyə, qaşovlamağa aparanda Vedi çayında çimirdi.

At da elə bil bu leysandan xoşhallanırdı, heç ağzı çatan yerlərin ot-alafına da ağzı atmırdı.

* * *

- Erməni qaçdı!
- Urra!
- Erməni qaçdı!

Bu səsləri çatdıran da sözsüz ki, ona dağlardı, anbaan göy üzünün boz-qara buludlarını papaq kimi qoyan dağlar.

Nizamla Vediye yaxınlaşmış ermənilərin pərən-pərən olub qaçmasına şahid olandan bir qədər sonra Pasgi məhləsinə çapdı ki, Minəxanım anaya şad xəbərlər versin: həm oğlunun sağ-salamat olduğunu, həm də ermənilərin döyüş meydanından qaçdığını bildirsən.

...Minəxanım ana muştuluq olaraq ona bir çiy yumurta verdi; o da yumurtanı elə ayaqüstəcə sındırıb içdi.

Sonra Nazdar da ona xəlvəti bir cüt noğul verdi və pıçılıyla:

- Bu da mənim muştuluğum, - dedi.

...Evdə rahatlıq tapa bilmədi, elə bil gözəgörünməz bir qüvvə onu döyüş meydanına çağırırdı. Və xəlvətcə evdən çıxdı.

* * *

Döyüş meydanına - səngərlərə çatanda Həsənalıya tələş içində yanaşdı, çünki ona elə gəlirdi ki, əmoğlusu onu danlayacaq. Gümanında yanılmamışdı, əmoğlusu onu xeyli danladı, amma sonda, - daha keçib, - dedi, - amma səngərdən çıxma!

Həsənalının daha dillənmədiyini görəndən sonra cibindəki noğullardan birini ona uzatdı.

Əmoğlusu noğula baxa-baxa soruşdu:

-Bu hardandı səndə?

O, Həsənalının üzünə baxmadan:

-Muştuluqdu, - dedi, - sənin sağ-salamat olduğunu əmcanıma bildirəndə Nazdar verdi.

Həsənalı daha heç nə deməsə də, başını bulaya-bulaya gülümsədi...

Yağış səngisə də, göyün üzü açılmamışdı, hava isə qaralır, axşam düşürdü və arabir atılan güllə səslərinə örüşdən qayıdan qoyun-quzunun, inəklərin, arabir də xoruzların səsi qarışırdı.

Atışma səngisə də, havadakı barıt qoxusu elə bil çoxalırdı, sanki bu qoxu göydən yerə yağışla hopmuşdu.

Durbinlə izləyəndə və ermənilərin gətirdiyi arabaların Gərnibasara - İrəvana yol aldığını görəndə əmoğlusundan soruşdu:

-Qaçırlar?

Həsənalı çiyini çəkdi və:

-Belə görünür ki, qaçırlar, -dedi, - amma bilmək olmaz, çox güman ki, geri çəkilib gizlənmək, bizi pusquya salmaq istəyirlər.

Buradakı səngər ensizdi və yağış səngimədiyindən səngərin içilə elə bil çay axırdı, yağış yağandan-yağana çınqılı-daşı su görə bir dağ çayı.

Bu boz-bulanıq su ilə yalın ayaqlarının palçığını yuyanda bir top qurğusunun yanında gedən mükəllimə diqqətini çəkdi, çünki ermənicə danışdırlar və o, mənasını anladığı sözlər eşidirdi.

Yaxına buraxmasalar da, azacıq sonra ona hər şey məlum oldu.

Paşa kirvənin danışdığı adam həqiqətən də erməni idi. Ayaqları topun çarxlarına zəncirlənmiş bir erməni.

Təpədən - dırnağa islanmış, cücə kimi büzülmüş erməni için-için ağlayır və erməni dilində nə isə deyirdi.

Paşa kirvə birdən-birə onun üstünə qışqırdı:

-Sən doğrudan türkcə danışa bilmirsən, yoxsa danışmaq istəmirsən?

Erməni bu sualın cavabında da göz yaşı axıda-axıda ermənicə nə isə söylədi. Və Paşa kirvə gözlənilmədən əlindəki tufəngi ona uzatdı və:

-Gəbərt bunu, - dedi, - kim bilir, nə qədər vedilinin qanına bais olub.

Onun tufəngi əlinə almadığını görüncə döyüşçülərdən biri səsinə qaldırdı:

-Sənin borcun əmri yerinə yetirməkdə, nə baxırsan?

O, birdən-birə əmoğlusunun üzünə baxıb qətiyyətlə başını buladı:

-Mən bunu bacarmaram, - dedi, - yazıqdı...

Döyüşçülərin biri də səsinə qaldırdı:

-Bəs biz yazıq deyilik? İki ildi başımıza od ələyirlər.

Araya çökən uzun sükutu bölük başçısı pozdu:

-Sənnən döyüşçü olmaz! -dedi. - Sən bir də belə yerlərə gəlmə!

Bölük başçısı:

- Bax, indi sən yerinə bir erməni dıqası olsaydı, qarşısında qolu bağlı bir müsəlman, bilirsən neynəyərmi? - dedi və sonra üzünü erməniyə tutdu:

- Hə, indi biz səni neynəyəm? - dedi, -canavarlara yem olmaq istəyirsən?

Əmisi hərdən səngərlərdə topa, pulemyota zəncirlənmiş, nəticədə də qurd, qarğa-quzğun yemində çevrilmiş erməni cəsədlərini gördüyünü dilinə gətirəndə, cəsədin necə didilib skeletə dönməsindən danışanda ödü ağzına gəlirdi.

Erməni cavab verməyə də, hönküdü və əyilib Paşa kirvənin çəkmələrini öpməyə başladı.

Gecənin qaranlığında yenidən «İrəli!» əmri verildə artıq ermənin ayaqlarını topun çarxlarına bərkidən zəncirləri açmışdılar, amma...qollarına bağlamışdılar.

Erməni macal tapan kimi onun üzünə gülümsəyirdi və o, bu təbəssümün səbəbini, nəhayət ki, anladı; anladı ki, özgə heç nəyə gücü çatmır...

Daha bir yoxuşu qalxanda Həsənalı:

-Qaçaq, yorulmusansa, səni mindirim bu ermənin belinə, aqlın nə kəsir? Yorulmuşdu, yalın ayaqları onu çəkib apara bilmirdi, amma etiraz elədi.

Adına Yel dərəsi deyilən bu yoxuşda adını eşidib üzünü görmədiyi daha bir məşhur adamı görüb tanıdı.

Qaçaq Rəsulun hələ Nikolay zamanında dağlara çəkildiyini, Koroğlusayaq həyat sürdüyünü eşitmişdi və onu xəyalına elə Koroğlu kimi gətirirdi, sən demə, bu Qaçaq Rəsul çəlimsiz bir kişi imiş.

-Bəs indiyənədək niyə dağlardan enmirdin, niyə bizə kömək eləməirdin?

Məşədi Paşanın bu sualına Qaçaq Rəsulun cavabı kəsə oldu:

-Abbasqulu bəyin ismarıcını gözlüyürdüm.

Və təxmini də olsa kəsirdi ki, Qaçaq Rəsulun davaya qatılmasına səbəb Abbasqulu bəydi.

Qaçaq Rəsulun hələ Nikolay zamanından hökumətin qayda-qanunlarına qarşı çıxdığını, hökumətə qulluq eləyən neçə-neçə vedibasarlını öldürdüyünü bilirdi, bununla belə, hiss eləyirdi ki, bu adama qarşı hamının içində rəğbət var.

Məşədi Paşa soruşdu:

-Rəsul, sözündən belə çıxır ki, bəylə barışmısan, qaçaqlığından əl çəkmisən, kəndə qayıdacaqsan?

Qaçaq Rəsul qətiyyətlə:

-Yox! -dedi, -mən daha başqa cür yaşaya bilmərəm!

...Yuva kəndinin yaxınlığında, Vedibasar döyüşçülərinin məşvərəti zamanı çoxlarının diqqətini çəkən təklif onun xalası Gülsümün nişanlısı Daşdılı Qəmbərdən gəldi:

-Bey izin versəydi, Yuvanı dağıdardıq, nə qədər ki, bu erməni yuvasını uçurtmamışıq, başımız ağrı çəkəcək, mən...

Bölük başçısı, adına Həbib bəy deyilən kişi Daşdılı Qəmbərin sözünü naqolay bir sualla kəsdi:

-Başqa sözün yoxdu ki?

Daşdılı Qəmbər bu sözdən alınsa da, söz altında qalmadı və əmiranə bir səslə:

-Başqa sözüm olsa sənə söyləyəcəm, Həbib bəy!-dedi.

Həbib bəy dinmədi və o, sezdi ki, bu, heç kimi təəccübləndirmədi...

Kazım Daşdılı Qəmbərin heç kəsin qarşısından geri çəkilmədiyini, sınımadığını bilirdi və həmişə fikirləşirdi ki, istəkli xalası, görəsən, bu Daşdılı Qəmbərə necə dözəcək?

Amma bir dəfə bu söhbət onların ailəsində çözüldə, Minəxanim ana demişdi: «Gülsüm elə bir qızdı ki, daşı da ovcunda əridib mum eləyə bilər».

* * *

Keçən həftə İrəvandan onlara qonaq gələn dedə-baba kirvələri Oruc kişi əmisi ilə söhbətində Gərnibasarla Vedinin arasında yerləşən Yuva kəndindən xeyli bəhs etmiş və söyləmişdi ki, ermənilər Yuvanı qərargaha çeviriblər, dörd yanı istehkamdı, ingilislərin də orda məskəni var.

Yadındadır, keçən dəfə də Abbas kişi soruşmuşdu ki, Nazdarın ata-anasını tapa bilib, ya yox? O da təəssüflə cavab vermişdi ki, yox.

Bu dəfə isə Abbas kişi qonağını aşkarca məzəmmət elədi:

- Ömründə bir dəfə səndən söz xahiş elədik, onun da axırı yoxdu.

- Axtarıram, -Oruc kirvə dedi, - İrəvanda nə qədər erməni dostum, tanışım var, hamısına xəbər eləmişəm, axtarırlar.

İldə bir, hərdən iki dəfə İrəvan yaxınlığındakı Uluxanlı kəndindən atla onlara qonaq gələn Oruc kirvə, bir qayda olaraq, Abbas kişi ilə söhbətində ötən günlərdən, keçmiş kişiləri bir-birinə bağlayan dostluqdan, ülfətdən danışardı. Amma son gəlişində erməniləri tərifləməyə başlayanda əmisi qonağa üz bozartdı:

- Oruc kirvə, deyirsən indi biz də sizin kimi daşnakların qaldırdığı bayrağın altından keçək?

- Nə bayraq, canım, -Oruc kirvə cavab verdi, -ən böyük bayraq insanlıqdı...

Kazım Oruc kirvənin Tehrandə təhsil görmüş bir adam olduğunu, fars dilində qəzəl yazdığını, hətta tiryəkə-anaşaya qurşandığını əmisi ilə arvadının bir xəlvəti söhbətindən anlamışdı.

Həmişə, hər yerdə təmkinini saxlayan, astadan danışan əmisi yumruğunu masaya çırpdı:

-Oruc kirvə, mənə vadar eləmə ki, haqq-salama son qoyaq!

Amma, deyəsən, bu xəbərdarlıq da Oruc kirvəyə təsir eləmədi, onları inandırmaq istəyirdi ki, İrəvanda ermənilər onlarla çox mehriban dolanırlar və sözündən belə çıxırdı ki, vedibasarlıların inadı vecə gəlməyəcək. Son sözü ingilislər deyəcək, onlar da erməninin arxasını yerə verməz.

Oruc kirvənin daha bir sözü yadında idi: «Dünənəcən onlarla kirvəlik etmişik. Nə oldu? Buynuz çıxardıblar?»

Yadıdadır, əmisi dərhal Oruc kirvənin cavabını verdi: «Hə, buynuz çıxarıblar, guya bilmirsən?»

Həmişə olduğu kimi, nehrə yağı, motal pendiri, bir torba süzmə və ən azından, yarım şaqqa erkək əti ilə Oruc kirvənin yükünü tutub yola salandan sonra Abbas kişi onu qınayan arvadına:

- Ermənilər Orucun saqqızını oğurlayıb, o, əvvəllər belə deyildi, - dedi, -bəlkə də, ermənilər onu Vədiyə casus kimi göndəriblər.

* * *

Təngəaltı deyilən bir yerdə bölük başçıların Yuvaya hücumla bağlı məşvərinin nə ilə nəticələndiyini bilmədi, çünki bu arada Həsənalı qoluna girib pıçıltıyla dedi:

-Məni evə çatdır, qaqaş, mən, deyəsən, ölürəm...

Gecənin qaranlığında Həsənalının üzünü görə bilməsə də, səsindən hiss elədi ki, onun dili, dodağı titrəyir.

-Nə oldu sənə?

Həsənalı cavab verməsə də, şəhadət barmağını sol ayağına uzatdı və anlatdı ki, çəkməsini çıxartsın.

O, çətinliklə də olsa, islanandan sonra xeyli ağırlaşmış çəkməni əmoğlusunun ayağından çıxardanda başa düşdü ki, çəkmənin belə ağırlaşmasına səbəb içinə dolub laxtalanmış qandı.

-Haran ağrıyır?

Həsənalı çiyinini çəkdi:

-Bilmi...rəm, - dedi, -heç bilmi...rəm güllə harama dəyib, ya...nıram elə bil...

...Yaralını sel-su basmış ciğirli dərəəşağı endirəndən sonra içinə yaş ot döşənmiş at arabasına uzatdılar. Həsənalı ofuladı... O, birinci dəfə idi ki, əmoğlusunun zarıdığını eşidirdi və deyəsən, Həsənalı daha harada olduğunu kəsdirə bilmirdi. O yenə qırıq-qırıq, güclə eşidilsə də, anlaşılan bir səsle:

-Məni anama çatdır, qaqaş, -dedi, -anama sözüm var...

Arabaçı ona su içirdəndən sonra orta yaşlı, ayağı çəkməli, başı papaqlı, patrondaşlı qadın yarasına da baxdı və:

-Belə yaradan hər adam ölmür, -dedi, -amma, deyəsən, çox qan itirib.

Arabaya beş yaralı uzatmışdılar, onlardan ikisinin səsi də çıxmırdı, elə bil yuxuya getmişdilər.

O, əmoğlusunun biləyindən tutmuşdu, nəbzini saymaq istəyirdi, amma bacarmırdı, hesabı itirirdi.

-Bəs nəyi gözləyirsən, niyə sürmürsən?

Həsənalının arabaçıya verdiyi sual onu təəccübləndirdi, çünki arabaçı artıq atları haylamışdı və araba cırıldaya-cırıldaya gedirdi.

Əmoğlusu onun əlini sıxdı, elə bil gücünü, əlinin tutumunu yoxlayırdı və sonra bir qədər öncə dediyi sözü yenə dilinə gətirdi:

-Məni anama çatdır, qaqaş, mənim anama sözüm var.

O, əmoğlusunu sakitləşdirmək üçün:

-Az qalıb,- dedi, - bir azdan çatırıq.

Onun dilindən qopan növbəti kəlmənin cavabını isə arabaçı verdi:

-Qəmərini keçirik, - dedi, - burdan o yana yol rahatdı.

Bu zil qaranlıq yay gecəsində Qəmərini keçəndən sonra arabaya qaldırılan daha bir yaralını səsindən tanıdı; Əli idi. Və Əli elə bil onu tanıyandan, arabadakı yaralıların arasında Həsənalının da olduğunu anlayandan sonra özünə gəldi, ayıldı. Və arabaçının üstünə qışqırdı:

- Tez elə! Burax cilovu!

-Mən bu yaradan öləcəyimə inanmıram, -Həsənalı dedi, -amma ölüm gözle qaş arasındadı, hər şey ola bilər. Ölsəm, İsmayla deyərsən Naxçıvana, Mirzə Məmmədağının qızına məktub yazsın...

- Nə yazsın?

Bu sualı qəfildən Əli verdi və ona elə gəldi ki, Həsənalı bu sualı ya eşitmədi, ya da cavab verməyə özündə güc tapmadı.

Ay buludların arasından çıxıb Həsənalının üzünü işıqlandıranda və o, əyilib əmoğlusunun gözüne baxanda, sanki bu dünyada tarım çəkilmiş bir tar simi kimi qərar tutmuşdu və bu sim ... qırıldı.

-Nazdara deyərsən ki, -dedi və xəfifcə gülümsədi...

Həsənalının biləyini ovcunda tutmuşdu və nəbzinin daha vurmadığını hiss eləyəndə ucadan qışqırdı:

-Nə deyərəm?!

...Və ona məlum oldu ki, bu dünyada ən istəkli simsarı daha gülümsəmir, üzündəki son anının donmuş təbəssümüdür...

-Ağlama, o, göz yaşını sevmirdi, - Əli dedi, - ruhu inciyər.

Səsindən hiss elədi ki, Əli özü ağlasa da, ona, sadəcə, təskinlik vermək istəyir.

Əmisi Abbasın nə isə yadına salıb göz yaşı axıtdığına, hətta uşaq kimi ağladığına dönə-dönə şahid olsa da, Həsənalının ağladığını görməmişdi.

Uzaqlardan atışma səsləri eşidilirdi. Ayın üzünə yenə qara buludlar gəlirdi, sanki bu buludlar ayın üzündən çəkilmişdi ki, o, son anında əmoğlusunun üzündəki təbəssümü görsün...

Əlini Həsənalının üzünə toxunduranda diksindi; əlindən tutdu, əlləri buz kimi idi, barmaqlarını başında, açıq sinəsində gəzdirdi. Yalnız sinəsi hərəkətini tam itirməmişdi.

Əli özü yaralı olmasına, arabir zarıyıb ofuldamasına baxmayaraq, o anlarda gərəkli olan bir işin öhdəsindən gələ bildi, başındakı çalmanı açıb artıq tamam soyumağa başlayan qardaşağasının çənəsini çəkib bağladı və dodağının altında nə isə bir dua oxudu.

Məhləyə xoruz banında çatdılar.

...Minəxanım ana müsibətdən hali olanda, sanki doyunca ağlamış və daha gözələrində yaş qalmamışdı.

Nazdarı qucaqlayıb hönkürən Fatma idi.

Abbas kişinin dəfn etmək üçün öz evinə gətirdiyi cənazə isə Osmanındı. Elə bil Zeynəb göz yaşını içində gözləyirdi ki, son sözünü ona söyləsin:

-Qurban olduğum baxt yazanda mənimkini əzəldən qara yazıb, neyləyim?
Minəxanım ana ağlamırdı, hərdən gülürdü və ona elə gəlirdi ki, əmcansı ağlını anbaan itirir.

Dilinə gələn ağılarla Fatma hamını kövrəltmişdi, iki nəfər isə hönkürtülərinə ara vermirdi: İsmayıl və bir də Balabuğ Abdulla.

Məhlənin kişiləri, cavanları yuyat yeri quranda, yas çadırını xalça-kilimlə bəzəyəndə ona elə gəlirdi ki, payız vaxtı budaqda qalmış son yarpaqdı. Amma nəyisə gətirməyə, aparmağa ən çox onu buyururdular, elə bil bu onu budaqdan üzülməyə qoymurdu...

Ötən gecəni yatmadığından, yuxu onu uzaqüstəcə tutsa da, başa düşürdü ki, qarşıdakı gecəni də yatmağa, ölü yiyəsi kimi haqqı yoxdu, ona görə də hara gəldi özünü vururdu ki, yuxusu qaçsın.

Minəxanım ananın qulağına pıçıldadığı söz də ürəyindən oldu:

-Get yuyat yerindən Həsənalının əynindən çıxanları gətir.

Kazım ölü paltarlarının bir qayda olaraq məscidə verildiyini və burda yetim-yesirə paylandığını bildiyi üçün heç nə soruşmadı.

Yuyat yerində Həsənalının əynindən çıxanları görməyəndə heyrətə gəldi. Mürdəşir isə çoxdan getmiş və həyət-baca seyrəlmişdi.

Güman gələn yerlərə baş çəkəndən sonra Minəxanım anaya yanaşib pıçıldadı:

-Tapa bilmədim. Bəlkə, mürdəşir aparıb?

Minəxanım ana başını buladı:

-İnanmıram.

Abbas kişi ilə çoban Dadaş öküz arabasını sazlayandan sonra da bəzəməyə başlamışdılar. Növbəti dəfə evdən daha bir kilim gətirmək üçün onu buyuranda, şam yandırıb Zeynəblə Nazdarın yatıb-durduğu otağa keçməli oldu, elə burda da əmoğlusunun əynindən çıxanları - qanlı köynəyi, qan qızartmış çəkmə tayını tapdı. Nazdar onları sinəsinə sıxmışdı. Elə bu halda da onu yuxu aparmışdı.

Günəş doğar-doğmaz cənazələri döyüş yoldaşlarının çiynində həyətdən çıxarıb məhlədə arabaya qaldıranda və Fatma yenə yanıqlı səs ilə ağı söyləməyə başlayanda Minəxanım ana:

-Verən də Allahdı, alan da Allahdı, -dedi, -Allaha ağır gedər, ağlamayın...

Pasgililərin Sarı dolamadakı qəbiristanlığına yaxınlaşanda qarşıdan gələn at arabaları onu təəccübləndirdi. Arabalara qoşulmuş iki atdan biri ağdı və arabalara ağ bayraqlar bağlamışdılar.

Bir qolundan yaralı olsa da, qardaşağasını son mənzilə aparan bu izdihama qoşulmuş Əli:

-Ermənilərdi, meyitlərini aparmağa gəlirlər, - dedi, - yəqin, bəylə razılaşıblar.

İzdihama qoşulmuş adamlar, demək olar ki, dinib-danışmırdılar, amma bu ağ bayraqlı arabalar görünəndən sonra, pıçıltılar eşidildi və ona məlum oldu ki, daşnaklar Vədiyə axırncı hücumlarında daha çox itki veriblər: 500 nəfər.

Matəm izdihamında səsi daha çox eşidilən carçı Zeqəm:

-Bu, Droya yaxşı dərs oldu, -dedi, - bir də Qəmərliyə bu yana keçməz!

Zeqəmin səsinə səs verən olmadı, yenə hamı susdu və araba çarxlarının cırıltısı Sarı dolamanın sükutunu doğramağa başladı.

Həsənalının yeddisində yas qapısına başının 5 nəfərlik dəstəsi ilə gəlmiş Abbasqulu bəyin başsağlığı verəndən sonra əmisinə ucadan dediyi sözü o da eşitdi və hiss elədi ki, Abbasqulu bəyin ucadan danışması səbəbsiz deyil: istəyir ki, söylədiklərini camaat da eşitsin.

-Sənin iki ildən bəri səngərlərdə düşməyə nə qanlar ağlatdığını bütün mahal bilir. Amma, indən belə mən sənin bu yaşda səngərlərdə gecələməyini

istəməzdim, ağsaqqallıq elə Pasgi camaatına, səni eşitməlidirlər, hamısı qohum-əqrabandı, keçin Arazın o tayına. Biz də gec-tez gələcəyik yəqin ki...

Balabuğ Abdulla soruşdu:

-Arazın o tayı çox böyükdü, bəy, harasına məsləhət bilirsiniz?

Abbasqulu bəy sanki bu sualı gözləyirdi:

-Siz Orucməmməd kəndinə gedin, -dedi, -o kəndi sizin ulu babanız Şahsuvarın atası Orucməmməd salıb, orda simsarlarınız da olmalıdı, yəqin bilirsiniz?

Abdulla baba qəlyanına çaxmaq daşı ilə od vurub:

- Mən bilirəm, bəy, - dedi, - amma orda bizi tanıyacaqlarmı?

- Əlbəttə, -Abbasqulu bəy dedi, -lap tanımasalar da mühacir kimi yer verəcəklər, ingilislər İran hökuməti ilə razılaşıb.

- Mən getməyəcəyəm, bəy!

Celonun oğlu Əlinin bu qəfil xəbərdarlığı hamını diksindirə də el ağsaqqalı təmkinini pozmadan:

-Əlbəttə, getməyəcəksən, əli silah tutanlar belə gündə niyə getməlidir ki? - dedi,- söhbət oğul-uşaqdan gedir, onları qırğına versək, Allah da bizi bağışlamaz.

...Bu, yeni söhbət deyildi, türk ordusu, özləri demiş, Vedibasardan «kayb olandan», bu yerlərdə ingilis atları görünməyə başlayandan, buna bənzər söhbətləri dəfələrlə qulağı çalmışdı. Son aylar Abbasqulu bəy, demək olar ki, bütün məhlələrdə ağsaqqallarla görüşmüş və onları inandırmışdı ki, mühacirət əbədi ayrılıq deyil, o, bu elatı yenə bir ocaq başına yığacaq.

Əmisinin Əli Əfəndi ilə söhbətlərindən bilirdi ki, artıq Kosalılardan, Şanolardan, Mahmudlulardan, Vəliuşağından mühacirət eləyən ailələr var, onu da bilirdi ki, bir nəfər də olsun əli silah tutan Vedidən çıxmayıb.

Yas çadırında sükutu yenə Abbasqulu bəy pozdu:

-Bizim məqsədimiz ölənə kimi vuruşmaq deyil, amma öldürə bilirsən vuruşmalıyıq, - dedi, - qırılan düşməndəndi və hər günün, hər saatın bir hökmü var, ingilis bu yerlərdən çəkilsə, erməni bizim qabağımızda bir gün də duruş gətirə bilməz.

Məclisin mollası Şeyx Qəmbər də söhbətə qarışdı:

-İngilis çəkilsə, bolşevik gələcək, - dedi, - o da, kim bilir, nə hava çalacaq, mən bilən...

Abbasqulu bəy molların sözünü kəsdi.

-Hər halda, bolşevik bizə ingilisdən yaxındı, heç olmasa, dillərini anlayırıq, yüz ildə pis-yaxşı dolanırdıq, bolşevik sözü də sizi qorxutmasın. Bolşevik kimdi ki? O da rusdu, -dedi və gözünü eynəyinin altından Abbas kişiye zillədi.

Əmisi gəlin otağı kimi bəzədilmiş yas mağarında el ağsaqqalına nə «hə» dedi, nə «yox», amma o başının beş nəfərlik dəstəsilə gedəndən sonra üzünü yas çadırında bir sırada oturmaş pasgillərə tutub astadan, təmkinlə:

-Bəy haqlıdı, hər halda, mühacirət ölüm deyil, - dedi,- tədarükünüzü görün.

Bu hadisələrdən sonra ermənilər Böyük Vədinin dağlarını aşmaq, kəndə soxulmaq üçün iki dəfə daha böyük qoşunla Vədiyə soxuldular: bir payızda, bir də Norvuz qabağı. Əmisi yenə döyüşdən qalmırdı, düşmən qabağına gedəndə Kazımı da özüyə aparırdı ki, o, düşməni nişan versin, əmisi də vursun. Və bu minvalla o, son döyüşləri əvvəldən axıra kimi izləyə bildi. Son döyüşlərdən sonra əmisi hökmünü verdi:

-Yox, daha getməliyik! - dedi,- Allahdan xeyirlisi.

Və bu sözdən sonra Kazım bir daha qət elədi ki, iki ildən bəri bəslədiyi və indi ipə-sapa yatmayan Qaragözün belinə yəhər qoyub minməli ki, əmisi bu «Ala gözlü, qız birçəkli» ürgəni arabaya qoşmasın. Əmisi onsuz da onu cıratmaq üçün Qaragözü nişan verib deyirdi: «İki arabanı tək çəkər».

-XIX-

...Şübhə etmirdi ki, bu gün də Qaragözü ram eləyib minə bilməsə, əmisi, zor-xoş, aygırı çullayıb belinə bir evin yükünü yığacaq, ya da özü dediyi kimi, arabaya qoşacaq.

Bəyəm o, iki ildən bəri, doğulandan beş-on gün sonra anasız qalmış kürüyün nazıyla oynamış, aygır həddinə çatdırmışdı ki, axırda gözü baxa-baxa, yabı kimi arabaya qoşsunlar?

Çiyində bel, dəhnəyə gedirdi ki, həyətlərindən keçən yarpızlı arxin suyunu artırsın və yay günəşinin istisindən ikicə günün içində təpiyib qurumuş şumu bir daha islatsın.

Arxda su yoxdu, istidən bircə günün içində iylənmiş gölməçələr qurbağaların ümidinə qalmışdı və tullana-tullana arxin hələ nəmini saxlamış, bir-iki bel ağzı enindəki yatağı ilə mənbəyə - axar suya can atırdılar. Gölməçələrdən çıxmayan qurbağaların qurultusu arabir eşidilirdi, bəlkə də ana qurbağalar qurbağa dilində balalarına anladırdılar ki, saf su hardadı. Arxin il uzununu çəkilməyən yarpız qoxusu azalmışdı, demək, bu rayihə axar suya bağlı imiş. Amma indi kimə lazımdı su? Mühacirət xəbəri bağ-bağçaynan dolanan insanların əlini hər şeydən soyutmuşdu. Kimdi bostanını suvaran? Yanır, lap yaxşı, qoy yansın...

Kərpic barının o tayından onu gülbəsər tağının qoxusu vurdu. Lap erkən yaşlarından gülbəsərlə bağlı yaddaşında ilişib qalan qoşqu, sanki bu qoxuya qarışdı: gülbəsər-gülü burnunda əsər...

Dəhnəyə doğru gedən cığırda arabir ayaq saxlayır və məhlənin, demək olar ki, hamısı çiy kərpicdən tikilmiş evlərinə, bu tikililərin qarşısındakı ərək, armud ağaclarına və dərilməmiş mer-meyvəyə baxır və fikirləşirdi ki, bu bar-bərekət doğrudanmı düşməne qalacaq?

Evlərin, demək olar ki, hamısının həyətinə it hürürdü, hamısının aynasından şam işığı şölələnirdi və o, təsəvvürünə gətirəndə ki, sabah bu evlər gecənin qaranlığına qarışacaq, elə bil cəmi yer üzünə qara pərdə, gözələrinə isə yaş gəldi...

Dəhnədə kimsəni görməyəndə əsla təəccüblənmədi; doğrudan da, axı, indi kimə lazımdı su?

Burda daha çox su aparmaqdan ötrü tay-tuşları ilə ağızlaşdığı, süpürləşdiyi və hərdən də əməlli-başlı yumruqlaşdığı günləri yadına saldı və bu xatirələr də qüssə gətirdi.

Vedi çayından ayrılan ana arxin tən yarısını məhlələrindən keçən arxa ayırandan dərhal sonra addımlarını yeyinlətdi, qaçmağa başladı ki, həyətlərinə sudan qabaq çatsın, suyu qabaqlasın.

Dəhnəyə gedəndə qarşısına heç kim çıxmasa da, qayıdanbaş yaşıdlarından biri ilə qarşılaşdı. Zülqədərlə hər dəfə üz-üzə gələndə əl verib öpüşsələr də, indi bir-birinə salam da vermədilər, amma bir xeyli bir-birinin üzünə baxdılar. Elə bil uşaqlıqdan bir məhlədə böyüyən yeniyetmələrin daha bir-birinə deməyə sözü qalmamışdı.

Nəhayət, Zülqədər soruşdu:

-Qaragözü minə bildin?

O, kəsə cavab verdi:

-Bu gün minəcəm, - dedi, - incimə, mən tələsirəm.

...Arxin suyunu şuma yönəldəndən sonra bel sapına dirsəklənib yağışdan sonra azacıq bulanıb-lillənmiş suyun şuma necə hopduğuna tamaşa eləyəndə birdən-birə başa düşdü ki, bu su həm də onun iliyinə, qanına hopur, onu yüngülləşdirir, canındakı ad tapa bilmədiyi ağrılarını çıxardır.

Əmininin səsinə diksindi.

-Əl çəkmədin də sən bu sevdadan...

Söhbətin nədən getdiyini dərhal kəsdirsə də, dillənmedi:

-Sabah axırıncı gündü, gör neynəyirsən, -Abbas kişi dedi, -birisi gün tezdən çıxırıq...

Neçə illərdi, hər yay yaylağa qalxanda da evdən səhər tezdən çıxırdılar ki, gün batmamış adına Döllək deyilən yurda çatıb binə olsunlar.

Yaylağa qalxan yollarda döllək çoxdu, amma onlar, - daha doğrusu, onların məhləsi Süzəni dölləyində məskunlaşmışdılar.

Yola səhər tezdən çıxmaq üçün uşaqları da səhər əzanında yuxudan oyadırdılar. Belə erkən isti yataqdan qalxmaq nə qədər üzücü olsa da, yaylağa gedən gün bu əzabı duymurdu, əksinə, qarşıdakı səfərlə bağlı xəyallar onu yüngülləşdirirdi.

-Şum o ki var yumşalıb daha, sən gedib yata bilərsən, -Abbas kişi dedi, - gecdi...

Başını qaldırıb ulduzu ulduzunu çağıran, Ayı bu ulduzların arasından boylanan göy üzünə baxdı və gecənin hansı vədəsi olduğunu təxmini də olsa, anladı.

- Bəs gedib dəhnədən suyu bağlamayım?

- Mən özüm gedib bağlayaram.

Kazım elə güman eləyirdi ki, əmisinin son zamanlar onu danlamaması, onunla çox şeylərdən ötrü məsləhətləşib-hesablaşması Həsənalının ölümü ilə bağlıdır və bu, onu kövrəldirdi.

Yatağa çoxdan girsə də, yuxulaya bilmirdi və bəlkə də buna səbəb əmisi ilə əmisi arvadının yorğanın altındakı pıçıltıları idi. O, bu gümanda idi ki, bu dünyada ona bir çox şeyləri bu pıçıltılar anladırıb.

* * *

- Nazdının söhbətini elədinmi Abbasqulu bəyə?

- Elədim...

- Nə dedi?

- Dedi özünüzlə aparın, dedi nə olsun ermənidi, onu erməni diğalarına etibar etmək olmaz, Allah göydən baxır...

- Mən elə belə də bilirdim, -Minəxanım ana dedi, - görünür, qurban olduğum bu tifi də yazısını belə yazıb.

Lap erkən yaşlarından alın yazısı ilə bağlı söhbətlər onu bədbinləşdirirdi; fikirləşirdi ki, həqiqətən də qarşıdakı həyatının hər anı yazılıbsa və bu yazıya da pozu yoxdursa, kimdən inciməli? Allahdan? Axı, deyirdilər ki, Allaha yalnız şükür etmək olar...

...Bir də ayıldı ki, üzünə gün düşür, alını tər içindədi. Halbuki, yatanda qət eləmişdi ki, səhər namazında oyansın.

Şuma yaxınlaşanda hiss elədi ki, o ki var islanıb-yumşalıb, hətta bəzi yerlərdə xırda gölməçələr də vardı. Diqqətini bu gölməçələrdən biri, daha doğrusu, bu axmazlardan birinə cəm olmuş barmaq boyda balıqlar çəkdi. Yəqin ki, su anbaan torpağa hopduqca dərin yer axtarmışdılar və axırda da bu axmazda toplaşmışdılar. Bəs su burda niyə torpağa hopmamışdı? Sualın cavabını tapdı: alın yazısı...

Çəpərə qonmuş qara qarğa çox güman ki, bu gölməçəni, bu gölməçədəki balıqları göy üzündən görmüşdü və indi arxayınca suyun tamam çəkilməsini gözləyirdi ki, şığıyıb şikarını dənəsin.

Bir əli ilə hələ yuxulu gözlərini ovuşdura-ovuşdura ona köməyə gələn İsmayıl da, deyəsən, hər şeydən əvvəl bu gölməçəni, bu gölməçədə barmaq boyda balıqları gördü, dərhal şalvarını dizəcən çirmələyib palçıq dönmüş şuma girdi, balıqlardan birini tutub əlinə alandan sonra içindəki sevinc, şadlıq elə bil üzünə çıxdı.

-Mənim ən çox balığın iyindən xoşum gəlirdi, - və balığı burnuna toxundurub ləzzətlə iylədi.

Balıqı yenidən gölməçəyə buraxandan sonra evdən ləyən gətirib gölməçənin dibinə oturdanda, balıqlar da su ilə bərabər ləyəne doluşdular.

İsmayıl, əlində ləyən şumdan çıxıb balıqları arxın suyuna buraxanda Nazdar da, Fatma da, Zeynəb də, Zeynəbin artıq yeriməyə, qırıq-qırıq sözləri ilə nə isə qandırmağa başlamış ekizləri də ona tamaşa eləyirdilər.

İsmayılın dilinə gələn kəlmə isə, belə güman elədi ki, mühacirət söhbəti tam gerçəkləşən gündən bəri üzləri gülməyən ailə üzvlərinin eynini açmaq üçündü.

-Bax, burda deyiblər ki, balığı tutdun, at dərşaya, balıq bilməsə də, xalıq biləcək.

Qara qarğa yalnız bircə ağız var səsilə qırıldayandan sonra uçub getdi.

Üç gündən bəri arpa, kişmiş bir yana, doyunca samana, suya tamarzı qalan, əvəzində o ki var döyülüb-danlanan Qaragözün gözləri pıçılğan bağlamışdı, ayğırdan çox qisməti ilə barışmış yabıya oxşayırdı. Amma Kazım ona yaxınlaşanda, yalmanına-xurmayı saçına-birçəyinə əl atıb, yanını-yançağını tumarlayanda fınxırdı və bir dəfə kişnəməklə, sanki anlatdı ki, yox, ram olmaq, minilmək istəmir!

-Bir az qovummu, qaqaş?

İsmayılın sualına, ətrafına bir xeyli göz gəzdirəndən sonra cavab verdi:

-Qov!

Məhlənin cavanları, cahılları həyəətə girməsələr də, barıların o tayından, çəpərlərin arasından baxırdılar və şübhəsiz ki, üç gündən bəri davam edən bu qovhaqovun nə ilə nəticələncəyini gözləyirdilər.

Hətta Balabuğ Abdulla da qəlyanına dəm verə-verə bu «oyunu» kənardan izləyirdi.

-Bəsdimi, qaqaş?

İsmayıl bu sualı Qaragözün təri süzüləndə və ayğır, nəhayət ki, səntirləyəndə verdi:

-Bəsd.

Qaragöz sanki dəmirçi körüyü idi, ağızından, burnunun dəliklərindən od çıxırdı.

Ağzını ayğırın qulağına dayadı və pıçılıyla:

-Məni pərt eləmə, Qaragöz, - dedi və sonra da «Koroğlu» dastanından yadında qalan ən çox sevdiyi beyti dilinə gətirdi, - Qara gözlüm, qız birçəklim, qır atım...

Elə bil ürgə onu eşitdiyi, anladığı üçün belinə qalxanda ona ağız atmadı, amma cilovu çəkən kimi şahə qalxdı, buduna qədər onu batıran şumda iki dəfə soncuqladı, üçüncüdə Kazımın belindən saldı və necə dartındısa, onu bu şumdan aralanmağa qoymayan, dünyanı gözündə fırladan tavlamlıx yerdən çıxdı.

Ayğır hara gəldi özünü toxuyurdu, amma doqqazı bağlı həyətdən necə çıxa bilərdi?

Sanki Ağdağdan topla birbaşa Qaragözü nişan almışdılar. Mərmi onun düz qarnının altında torpağa saplanan anda partladı və Qaragöz elə bil bir anlığa havadan asılı qaldı.

Topun səsinə, mərminin həyətin ortasında açdığı çuxura baxmağa bütün pasgililər gəlmişdi, amma al qan içində olan Qaragözə fikir verən yoxdu.

Ailədən tələfat olmadığına görə Abbas kişi qurban kəsib paylamağa hazırlaşdı.

O, Qaragözün boynunu qucaqlayıb iki ildən bəri güzgü əvəzinə baxdığı qaraca gözlərindən gözünü çəkmir, hətta gülümsəmək istəyirdi. Və o göz bir anda qapandı, qara güzgünün üstünə elə bil qara önlük çəkildilər. Bircə şeylə təskinlik tapdı. Əgər doğrudan da o dünya varsa, atası, anası onu Qaragözün gözündə görəcəklər; görəcəklər ki, o, necə bir oğlan olub...

-XX-

...Arazın o tayında - Mərənddə məskunlaşdıqları bir il ərzində mal-heyvanlarını satıb var-yoxdan çıxsalar da, əmisi ona bir at, özü isə əmisindən xəlvət mauzer almışdı, əmisindən xəlvət, Vedini erməni daşnaklarından almaq üçün toplanmış dəstəyə yazılmışdı. Bu dəstəyə yazılmağın dörd şərti vardı: vedibasarlısansa, 18 yaşın, atın və silahın varsa, səndən heç nə soruşmurdular.

Yaşını soruşanda yalan demişdi, çünki bilirdi ki, bu dünyada yalansız keçinmək mümkün deyil...

...Xəlvətcə evdən çıxmağa hazırlaşdığı gün xəbər gəldi ki, İsmayıl adam öldürüb; azacıq sonra məlum oldu ki, bu bəd xəbər şişirdilib, çaydan tutduğu balığı zorla əlindən alan özündən altı yaş böyük bir oğlanı qayadan itələyib və o da elə yerə yığılıb ki, o yerdə canı çıxıb.

Oğlanın qohum-əqrabası onların məskunlaşdığı evin qapısını döyəndə, artıq Mərənddə sığınacaq tapmış bütün pasqililər Abbas kişinin başına cəm olmuşdular.

Ölmüş oğlanın dayısı hökmlə:

-Bizdə qana-qandı,-dedi, - verin qatili aparaq!!!

Abbas kişi, həmişə olduğu kimi, təmkinini pozmadan:

-Sizdə qana-qan ola bilər, - dedi, -amma müsəlmançılıqda qanı suyla yuyurlar, siz də müsəlmansız, biz də.

Ölmüş mərəndlinin əmisi də «qana - qan!» deyib səsini qaldıranda Abbas kişi üzünü gözlərini onun ağzına zilləmiş Paşa kirvəyə, Celonun oğlu Əliyə, Usub oğlu Cəmilə, Daşdılı Qənbərə tutdu:

-Silahların, atların, - dedi, - deyəsən, bunlar müsəlman deyillər!!!

Bu xəbərdarlıqdan sonra onlar dərhal getsələr də, o, fikirləşdi ki, daha bir an da olsun İsmayılı tək qoya bilməz...

Mərənddə atlanıb Naxçıvana gedən dəstənin «Qırmızı tabor» adı ilə erməni daşnaklarına qarşı necə vuruşduğunu, necə məşhurlaşdığını eşidəndə, o dəstədə olmamasına təəssüflənirdi.

Əmisinin ona aldığı atın qara gözlərinə baxanda da özünü görə bilirdi. Və bu ata mehr saldıqca, elə bil bu atın gözləri də qara güzgüyə çevrilirdi... Demək, doğrudan da, zaman bütün yaraları soyudurmuş...

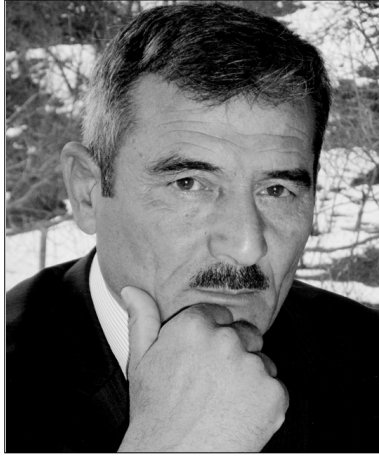
Arazın o tayından xəbər gələndə ki, bəs, bolşeviklər İrəvana giriblər, Əli Əfəndi də onlarla idi. Bu xəbər dərhal çözüləndə Əli Əfəndi ən axırda dilləndi:

-Bolşevik də rusdu, nə fərqi, - dedi, - iki il müsəlmanı erməniyə, erməniyi müsəlmana qırdırdılar ki, axır gəlib otursunlar yuxarı başda, məqsədlərinə çatdılar, demək, barışıq olacaq. Vədiyə qayıdacağıq.

Bu sözdən hamının sevindiğini sezdi, amma daha çox diqqətini çəkən Nazdarın qara gözlərindəki parıltı oldu; o, heç zaman Nazdarın gözlərini belə görməmişdi...

2014-12 oktyabr 2015
Truskavets

♦ P o e z i y a

Qədiməli ƏHMƏD

ÖZÜMƏ YAZDIĞIM ŞEİR

Bəsdə əl açdığın, yalvarışların,
Güvəndiyin göyü daha qar tutub.
Sönüb həsrətinin ovcuna kimi,
Səni elədiyən dualar tutub.

Sən kimsən?
Arzusu qıc olan şair...
Başının üstündə bir qara kölgə.
Hər gün yalan doğan bu məmləkətdə
Xoşbəxtlik, səadət yuxudu, bəlkə...

Yox, səninçün deyil bu işlək saat,
Yox, səninçün deyil bu çuğul zaman.
Divar şəkilləri bütələr önündə
Diz çöküb səcdəyə gəlir qul zaman.

Sən kimsən? - İçində didərgin şair,
Ovcunu quş kimi dimdikləyir söz.
İndi söz yeyirsən çörək yerinə,
Bu da öz ruzundu dözməlisən, döz.

NIYƏ DƏ GÖZLƏYİM Kİ?

Niyə də gözləyim ki...?
Daha ümidlərimin qaranquşları gəlməz...
O köhnələn yuva da
Bir zəif çöpə bənddi...

Bir ümid şeirini yazdım,
Sonunda nidası yox.
Seçdiyim notlar içində
Baharın sədası yox.

Gələn dumandı, sisdi,
Saçımda dən soruşur.
Zaman kəsib qapını
Məni məndən soruşur.
Niyə gözləyim, axı...?

GEDƏM

Payızdı, hər tərəf yır-yığışında,
Yollar düyünlənib qovağın altda.
Bu yolu gəlmişəm xəzan ömrünə,
Can verəm bir çılpaq budağın altda.

Əsən küləklərin dodaqlarından
Dinləyəm yarpağın son vidasını.
Köçürüm qəlbimin not kitabına
Durna qatarının əlvidasını.

Siləm gözlərini yağan buludun,
Xəyal yağışına bələnib gedəm.
Bir həzin duyğunun şeir vaxtına
Bir yarpaq söz yağıb, ələnib gedəm...

ÜZÜNƏ GÜLMƏDİ VAXT

Üzünə gülmədi vaxt
İllərin o tayında
Ümidi yolda qalanım.
Hələ yatır, oyanmır
Tarixin daş yaddaşı.

Kərkükdən Bakıyacan
İçimdə bir ağır var,
Dilində həzin-həzin
Qərib quşlar oxuyar...

Həsrətli illər yoran qərib Füzuli babam,
"Qərib şadiman olmaz..."
Zaman o zaman deyil,
İndi dünya qarışıb,
Ümidlərə qar düşüb
"Şəbi-hicran" gecəsi.

Qəmli səslənir ünüm-
"Bura vətəndi..."
İllərin o tayında
Qərrib bir səs danışır...

İÇİNDƏ AĞLAYIR KİŞİLƏR

Ən qəmli çağlarında da
Özünü sındırmaz kişilər.
İçinə axıdar göz yaşlarını,
Bunu kimsə duymaz, kimsə anlamaz.

Gizlicə-gizlicə boylanar yola,
Əllərindən düşsə ümidləri də...
Açılmaz qaş-qabaqları kişilərin...
Hər axşam bir çəngə duman
Qonar baxışlarına
Vaxta əyilməz kişilər...

Ürəkləri payız kimi nəmli,
Saçları qar kişilər.
Uğursuz sevgilərinə
İçində sızıldar, ağlayar kişilər...

BU YARPAQ

Bu yarpaq gələn payızın,
Bəlkə də,
İlk addımı,
Bəlkə də,
Göz yaşdı...

Təkcə buludlar ağlamır,
Ağaclar da
Xısın-xısın ağlayır
Payız gələndə.

Bu yarpaq,
Bəlkə də,
Bir durnadı,
Qatardan üzülüb qalıb...

Bu yarpaq
Bir misra
Payız mahnısıdı.

Bu yarpaq
tənha çinarın özüdü
tökülüb yollara...

DÖRDKÜNC OTAQDI DÜNYA

Bu soyuq gecədə bir ağrı durur,
Sıxırsan, su çıxır göz divarına.
Hər kəsə bir dördkünc otaqdı dünya,
Adını yazıbdı öz divarına.

Hər gecə xəyali səfər kimidi,
Deyirsən, gözündən düşüb gedəcək.
Azıb duyğuların künc-bucağında,
Sonlu yuxu kimi bitib gedəcək.

Çəkdikcə köksünə tükənir gecə,
Vaxtında anbaan dəyişir donu.
Hər kəsə bir dördkünc otaqdı dünya,
Ürəkdən başlanır əvvəli, sonu...

XƏYALLARININ UZAQ SUALLARINDA

Və otağının pəncərəsini
Örtən qaranlıq,
Yataqda
Qolların arasına
Sığınan tənhalıq
Üşüdəcək səni...
Sonra
Çarpayının üstündə oturub,
Qaranlığa dikəcəksən gözlərini,
Həyat budur? -
Deyə düşünəcəksən...
Gözlərindəki məsumluğu,
Baxışındakı qəmi gizlədəcəksən.
Üstünə bayquş ulayan
Gecələr düşəcək ömrünə.
Gözlərin qoşa qayıqlar kimi
Üzəcək xəyallarının
Uzaq sularında...

BOYLANIR YOLLARA

Anamın gündəliyi
Kəndimizin cavanlığıdı,
Xatirələrdə qalıb...

Bir həsrət yuva qurub
Yolların yaxasında.
Hər gecə şəhər gəlir
Arzuları
Boşa çıxan
Qızların yuxusuna...

Üzünü bir ovuc göz yaşında
Yuyur
Hər açılan səhər.
Bir çimdik ümid,
Bir damcı xəyaldı
Qayıdan yollar...

Həyatımızdəki tut ağacının
Gözləri yol çəkir hələ də...

YAĞIŞLA YAĞA

Yenə arzuların xəyal yolları
Çəkə qucağına, isidə səni.
Unutdura bilə bütün qəmləri,
Silə acısını qara sevdanın...

Yenə dayanmadan yağışlar yağa,
Yuya yer üzündən hər dərdi-səri.
Görəsən, saçında payız fəslidi,
Gətirib ömrünə xatirələri.

Gözlər də bitirə intizarını,
Daha çəkilməyə baxışlar dara.
Uzaq səfərlərdən qayıda yollar,
Günlər bölünməyə ayrılıqlara.

Bir də gecələrin şirin duyğusu,
Öpə gözlərindən, ovuda səni.
Quruda gözündən kirpiklərinə
Damcı-damcı axan göz yaşlarını...

QIRIR ÜRƏYİMİN ARZULARINI

Sənin əllərini çox sevdim, - deyə
Sevirəm qağayı qanadlarını...
Bəs niyə qoymayırsan qovuşa əllər,
Kəsir qarşımızı bu quş dənizi...?

Mənim gözlərimdə qarışıb dünya,
Sanki hər dəqiqəm ağrılı bir il.
Daha üz döndərib soyuq ləpələr,
Dəniz də qəddardı, həmin ki deyil...

Hər gün yol çəkirəm sahilə doğru...
Zamansa sərt verib öz qərarını.
Hələ dənizin də ürəyi kinli,
Qırır ürəyimin arzularını.

Nazir RÜSTƏM

Yoxluğunla bu gecə
Dayanmışam üz-üzə...
Əriyirəm beləcə
Tökülürəm dənizə.

Duyub mənim halımı
Göylər üzülüb qalıb,
Əlçə-əlçə buludlar
Necə düzülüb qalıb.

Gəzirəm sahilboyu,
Addımlarım karıxır.
Kaş biləydin bu dünya
Sənsiz necə darıxır.

Ləpələrin səsində
Eşidirəm səsini,
Yağışın nəfəsində
Duyuram nəfəsini.

Harda ilişdi qaldı-
Açılmır bu səhərdə?!
Sənsizlikdə yad oldum
Mən bu doğma sahilə.

Göylərdən yağan yağış
Sevgimizin göz yaşı,
Dənizə yağan yağış
Dərdimizin sirdaşı.

Sevgim ayaq açıb ayrılıq üstə -
Nə deyim, bu yazı belə yazılıb.
Sevgim dərddli romans, qəmli şikəstə:
Ayrılıq oxuyan dillə yazılıb.

Hər şey gözəl olur boyasız, donsuz,
Hər şey gözəl olur qədəri qədər.
Sevincim ötəri, kədərim sonsuz...
Mən səni sevirəm kədərim qədər.

Şirin yuxu qədər sevirəm səni,
Səninlə uyuyur, oyanır dünyam.
Yoxsa bircə anda dağılıb gedər,
Sənə sevgim üstə dayanır dünyam.

Nə telefon zəng çalır,
Nə qapımı döyən var.
Nə adımı bir öyən,
Nə qarğıyıb söyən var.

Gündüzlərim qaralır,
Qaralan yolum kimi.
Azalır dostlarım da,
Cibimdə pulum kimi.

Buludların ağrısı
Göynəyir dizlərimdə.
Ölüm-itim qorxusu
Titrəyir gözlərimdə.

Baxışlarım don qalıb
Susayan bulaq kimi.
Üstümü sükut alıb
Bağlı bir otaq kimi.

Dalaşmağa dəli yox,
Barışmağa küsülü.
Qaşlarım çatılıdır,
Dodaqlarım büzülü.

Gözlərimə əkdim səni,
Oxudum bir kitab kimi.
Siqaratək çəkdim səni,
İçdim acı şərab kimi.

Günüm- gecəm qeylü-qallı,
Gəzirəm sərsəm, havalı.
Hər addımım min suallı-
Tapılmayan cavab kimi.

Bu dünya bir zülümdüsə,
Ömrün sonu ölümdüsə,
Al canımı, əlində-sə-
Çəkilən haqq-hesab kimi.

Məhəmməd Hadiyə

Görən eyninə almadı,
Bilən yadına salmadı,
Yandı, heç nəyi qalmadı
Bircə külündən savayı.

Yaşadı ömrü hər nədi,
Özgə cibinə girmədi,
Göz açdı, heç nə görmədi
Dərddən-zülümdən savayı.

Axan sular tərsə axdı,
Göylər də baxdı, karıxdı:
Dünyada hər şey nahaqdır,
Bircə ölümdən savayı.

Təpə dağla, dərə düzlə
Göl dənizlə bəhsə girir.
Bülbül nəğmə öyrənməyə
Sarı yanına dərəcədir.

Yerin, göyün işinə bax,
İştahına, dişinə bax?!
Kərəminə şükür, Allah,
Hər saatım nəhsə gedir.

Canında qalmayıb heyi,
Donub, açılmayıb keyi...
Lap yaranışdan hər şeyi
Bu dünyanın tərsə gedir.

Elə ki sən gedəcəksən,
Hər şey qurtarıb gedəcək.

Bir qara əl əllərindən
Nə var qoparıb gedəcək.

Nə pulun, varın qalacaq,
Nə sazın, tarın qalacaq,
Nə nazlı yarın qalacaq-
Biri aparıb, gedəcək.

Döyüb bağcanı, bağını,
Əyib, qırıb, budağını,
Yeyib gözünün yağını,
Sonra qapayıb, gedəcək.

Nə danışa billəm, nə danışmaya-
Dilimin ucunda sözlərim sınır.
Nə barışa billəm, nə barışmaya-
Əllərim boşalır, dizlərim sınır.

Əyri düz oturur təpik görəndə,
Görməmiş qudurur çəpik görəndə,
Nadana, nakəsə çəpik görəndə
Baxışım əriyir, gözlərim sınır.

Ömrü addım-addım keçdiyim yerdə,
Baxıb matdım-matdım keçdiyim yerdə,
Şirin badə kimi içdiyim yerdə
Ayağım qırılır, dizlərim sınır.

Dərdlərim bir yerdə bir dağ olardı...
Çəkirəm dərdini bir-bir dərdimin.
Dağ da çəkəmməzdi, dağ-dağ olardı
Birini çəksəydi min bir dərdimin.

Mehriban Zəkiyə

O qopuzu bir də al,
O qopuzu bir də çal,
O mahnını bir də oxu,
Elə həmin səsdə,
Elə həmin kökdə,
Elə həmin yerdə oxu.
Barmaqların simləri,
simlər sinəmi yandırar,
səsin oyadar

dağları, daşları,
dayandırar uçub gedən quşları...
O mahnını bir də oxu,
Elə həmin yerdə oxu-
qoy tüklərim
biz-biz olsun- sənə nə?
Ürəyim parça-parça,
köz-köz olsun- sənə nə?
Ürək mənim, can mənim...
Mahnı sənin, səs sənin...
O mahnını bir də oxu,
Elə həmin yerdə oxu,
yenə böyüsün,
hədəqəsindən çıxsın gözlərim,
dilimin ucunda
Qırıla-qırıla qalsın sözlərim:
İlahi, bu nə möcüzə, bu nə sehr?
Bu bir gerçək,
ya bir yuxu?
... O qopuzu bir də al,
o qopuzu bir də çal,
o mahnını bir də oxu...
elə həmin səsdə,
elə həmin kökdə,
elə həmin yerdə oxu.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2016-cı İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

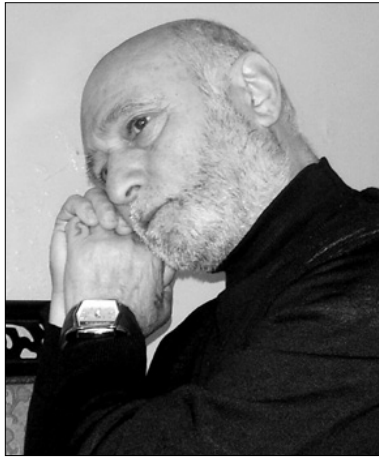
jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

İntiqam MEHDİZADƏ

XANZADƏM

*Ömür-gün yoldaşım dünyasını dəyişənə yaxın
tez-tez türk müğənnisi Bülənd Ərsoyun oxuduğu
"Bəyzadəm" mahnısına qulaq asırmış. İş yerində,
mən evdə olmayanda - evdə. Bu şeiri də həmin
mahnının havasında ona ithaf eləmişəm. Təəssüf
ki, ölümündən sonra.*

Dərbədər ömrümün mayakı səndin,
Uçulmuş qalamın dayağı səndin.
Sənə ömür boyu "can" deməsəm də,
Sən məni şah bildin ellər içində.
Fətnədən, riyadan uzaq xanzadəm,
Qəlbi nur çeşməsi, yazıq xanzadəm.
Hardasan, qayıt,
Dərdimi ovut.
Bu solğun həyatdan al, qopar məni,
Özünlə apar,
Apar, xanzadəm.

Çevrəm müxənnətlər toplusu oldu,
Paklığım başımın bəlası oldu.
O köhnə palaza bürünəydim kaş,
Bu elnən birlikdə sürünəydim kaş.
Onda öz Leylimi dərdə salmazdım,
Məcnuntək çöllərdə giryan qalmazdım.
Bir də gəl əlini uzat, xanzadəm,
O sonsuz çöllərdə azaq, xanzadəm.
Hardasan, qayıt,
Biləyimdən tut,

Bu evdən, ocaqdan çək, qopar məni,
 Özünlə apar,
 Apar, xanzadəm.

Gözlərin qəlbinin tərcümanıydı,
 Ulduztək ziyalı, Aydan arıydı.
 Yollarıma uğur diləyərdilər,
 Mənə "səbrli ol", "döz" deyərdilər.
 Əyilməz qamətim, dizim xanzadəm,
 Uzağı görməyən gözüm xanzadəm,
 Hardasan, qayıt,
 Qəflətdən oyat.
 Bu nursuz mühitdən dart, qopar məni,
 Özünlə apar,
 Apar, xanzadəm.

Ürəyim çırpınır adın gələndə,
 Yadıma biş-düşün, dadın gələndə.
 Süfrəmin ruzusu sənirlə getdi,
 Eşqimiz bir qəmli nağıldı, bitdi.
 Qələmim, ilhamım, sözüm xanzadəm,
 Dastanım, nağılım, sazım xanzadəm.
 Hardasan, qayıt,
 Səsinlə oyat,
 Bu qara rüyadan çək, qopar məni,
 Özünlə apar,
 Apar, xanzadəm.

Yoxluğun sinəmə yaralar əkib,
 Uca dağlarıma dumanlar çöküb.
 Ruhun ərşə çəkib yuxularımı,
 Yastığın qoruyur qoxularını.
 Dövrən qurdu bizə duzaq, xanzadəm,
 Baxçamızı sardı sazaq, xanzadəm,
 Hardasan, qayıt
 Bəxtimi ayılt.
 Bu sənsiz dünyadan al, qopar məni,
 Özünlə apar,
 Apar, xanzadəm.

15.10.2015

GETDİ

Yaman qəfil gəldi amansız ölüm,
 Sovuldu bağ-baxçam, yıprandı gülüm.
 İçim buz kəsildi, üşəndi çölüm,
 Yar yalqız canımı üzdü də getdi.

Kamala yetmişdi öz vədəsində,
 Səbrini boğardı söz vədəsində.

Ömrün son anında, son nəfəsində
Məni dərin-dərin süzdü də getdi.

Mən bildim, o bildi o nə baxışdı,
Ömrü sədaqətlə başa vurmuşdu.
Qəlbində tək bircə muraz qalmışdı,
Dərdləri içinə düzdü də getdi.

Kimsəyə ağır yük, şələ olmadı,
Dərgahdan enmişdi, bilən olmadı.
Şahlar qənşərində kölə olmadı,
Cümlə əzablara dözdü də getdi.

Kimsənin gözüne kül atmadı o,
Kimsənin yerini daraltmadı o.
Kimsənin qanını qaraltmadı o,
Qanı öz içinə sızdı da getdi.

Taleyin hökmünə dözdü, barışdı,
Başı iş yerində, evdə qarışdı.
Özünə bir qara qofta almışdı,
Yaxasın daraldıb büzdü də getdi.

Ona əl qaldırdım, susdu, dinmədi,
Gedib göz yaşını gizləndə sildi.
Demədi verdiyin bu nə zülümdü,
Hər pisi yaxşıya yozdu da getdi.

Deyirdi Məşhədə qoşa gedərik,
Allaha birlikdə dua edərik.
Nəvə həsrətinə nöqtə qoyarıq,
Əhdini, andını pozdu da getdi.

Dostların istəyin duyan Züleyxam,
Qohuma ürəyi yanan Züleyxam.
Taleyin gərdişin duyan Züleyxam.
Ülvinin toyunda süzdü də getdi.

Ona "sən" əvəzi "siz" deməliydim,
Saçın tumarlayıb oxşamalıydım.
"Züleyxam" deyibən çağırmalıydım,
Soyuq rəftarımdan bezdi də getdi.

Xərac İntiqamı, bac İntiqamı,
Qisas İntiqamı, öc İntiqamı.
İnad İntiqamı, kəc İntiqamı,
Yıxıb, xışmalayıb əzdi də getdi.

15.12.2014

♦ D ə y i r m i M a s a

Tarix və bədii həqiqət

Yeni yaranan əsərlərin ədəbi ictimaiyyətdə müzakirə və təhlil edilməsi təkcə bədii nümunənin dəyərinin müəyyənləşdirilməsinə, meydana çıxarılmasına xidmət etmir. Eyni zamanda, əsərlə bağlı cəmiyyətə müəyyən mesajlar ötürür, oxucunu daha ciddi və dəyərli nümunələrə doğru yönəltmək məqsədi daşıyır. Bu dəfə keçirilən müzakirənin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də ədəbiyyatın araşdırılması və inkişafına xidmət edən iki ciddi qurumun - AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və "Azərbaycan" jurnalının birgə iştirakı ilə keçirilməsi idi. Müzakirədə Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İSA HƏBİBBƏYLİ, "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru İNTİQAM QASIMZADƏ, baş redaktor müavini SÜDABƏ AĞABALAYEVA, jurnalın nəsr şöbəsinin müdiri, yazıçı MÜBARİZ CƏFƏRLİ, İnstitutun əməkdaşları - "Ədəbi tənqid" şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru VAQİF YUSİFLİ, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları QÜRBƏT MİRZƏZADƏ, ELNARƏ AKİMOVA, NƏRGİZ CABBARLI, AYNURƏ MUSTAFAYEVA, elmi işçi NƏRMIN CAHANGİROVA iştirak edirdilər.

İsa Həbibbəyli:

-Bu gün Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun tarixində ilk dəfədir ki, "Azərbaycan" jurnalı ilə birlikdə müzakirə keçirilir. Bildiyiniz kimi, Xalq yazıçısı Elçinin "Baş" romanı "Azərbaycan" jurnalında çap olunub. Və bu da "Azərbaycan"ın tarixində ilk dəfə baş verən hadisədir ki, hansısa roman xüsusi buraxılış kimi təqdim edilir. Biz də ilk dəfədir Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun və "Azərbaycan" jurnalının birgə iştirakı ilə belə bir formatda müzakirə aparırıq. Xalq yazıçısı Elçinin "Baş" romanının yüksək bədii-estetik dəyəri geniş müzakirə üçün tam əsas verir. Bu, müasir Azərbaycan romanının böyük uğuru sayılmağa layiq olan yeni roman nümunəsidir.

Vaqif Yusifli:

- "Baş" romanı Azərbaycan tarixinin çox mühüm bir dövrünün taleyüklü hadisələrini əks etdirir. Əsərdə 1804 - 1806 - cı illərdə Rusiyanın və İranın Azərbaycana qarşı yürütdüyü işğalçı siyasətdən, Azərbaycan xanlıqlarını bircə-bircə "ovlayıb" öz ərazisinə qatmaq niyyətindən, bu niyyətin həyata keçirilməsində müstəsna rol oynamış rus ordusunun Qafqaz komandanı knyaz Sisianovun fəaliyyətindən söz açılır. Ancaq hadisələrin zamanı da, məkanı da genişdir. Elçin bu əsərdə işğalçılıq siyasətinin köklərinə - ötən əsrlərə gedib çıxır. Bizi - "Baş"ı gəzdirə-gəzdirə gah İrana aparır, gah Rusiyaya, gah da o ölkələrdə yaşayan insanlarla üzləşdirir. Romanın əhatə dairəsi olduqca genişdir. İdeyası isə budur ki, vətənin, xalqın birliyi olmalı, xalq bir ideya ətrafında birləşməyi bacarmalıdır.

İntiqam Qasımzadə:

- Elçinin yaradıcılığını çoxdan izləyirəm. Daha doğrusu, bu prosesin içində olanlardan biriyəm. Onun haqqında ilk yazını da gənclik illərimdə mən yazmışam. Ona görə də Elçinin yaradıcılığına, düşüncə tərzinə, yazıçı amalına yaxşı bələdəm. Hətta şifahi söhbətlərimizin özünün də bu əsərlə bağlı müəyyən qənaətlərə gəlməyimdə kompas kimi istiqamətləndirici rol olub. Məhz bu faktdan çıxış edərək deyə bilərəm ki, belə bir romanın yazılması mənimçün gözlənilməz olmadı, əksinə, çox təbii qarşıladım bu əsəri. Elçin gənclik illərindən etibarən azərbaycançılıq ideyası ilə, müstəqil Azərbaycan arzusu ilə yaşayıb. Hətta sovet dövründə - bunun əlçatmaz bir xülya olduğu zamanda belə, o, bu amalla, bu düşüncə ilə yazırdı. İndi müstəqillik dövrüdür və imkan var ikən Elçin belə bir əsəri mütləq qələmə almalı idi. Sizin də vurğuladığınız kimi, illərin ədəbi təcrübəsi, oxunmuş, mənimsənilmiş tarixi mənbələr əsərdə öz sözünü deyir. Özü də burada təkcə "Qarabağnamələr"dən istifadə edilməyib. Belə bir əsəri yazan dünya tarixini, rus tarixini dərinlən bilməli, Avropa tarixi ilə Azərbaycan, Rusiya tarixinin çarpazlaşdığı məqamlardan xəbərdar olmalı idi. Bu əsər həm də tədqiqatçı təfəkkürünün məhsuludur. Mən "Atalar və oğullar" məsələsinə də toxunmaq istəyirəm. Vaxtilə İlyas Əfəndiyev "Hökmdar və qızı" adlı pyes yazmışdı. Elçini də atası ilə mənəvi cəhətdən çox sıx tellər bağlayır. Onlar düşüncə tərzilə, Azərbaycana münasibət və vətənin taleyi ilə bağlı məsələlərdə bir-birinə çox bağlı idilər. Bu mənada, ata-oğul arasında heç bir ayırıcı məqam yoxdur. Mən İlyas müəllimin yaradıcılığına da, şəxsiyyətinə də bələd olduğum üçün belə bir qənaətimi söyləməyə haqqım çatır. "Hökmdar və qızı" pyesində İlyas Əfəndiyev də bu məsələlərə toxunmuşdu. Amma başqa yöndən və pyesin imkan verdiyi çərçivələrdə.

İsa Həbibbəyli:

-Həm də dövrün və zamanın imkan verdiyi şəkildə. Fikrimcə, Elçin müəllim tarixi hadisələrə müstəqillik dövrünün müasir təfəkkürünün işığında yanaşaraq həm dünyada gedən proseslərə, həm də Azərbaycan reallıqlarına obyektiv qiymət verə bilib. Ən başlıcası isə yazıçı tarixi hadisələri bədii təxəyyülün süzgəcindən keçirərək cəlbedici, oxunaqlı, təsirli və düşündürücü şəkildə ədəbiyyat hadisəsinə çevirməyi bacarıb.

İntiqam Qasımzadə:

- Bəli, həqiqətən də belədir. Azərbaycanın taleyi, bu iki nəhəng dövlət arasında parçalanma faciəsi İlyas Əfəndiyevin də yaralı yeri idi, oğlu

Elçinin də. Ona görə də bu əsər meydana çıxdı. Əsərin mövzusunun seçilməsinə gəlicə, o, Azərbaycanın mənəyə keçməsinə, kiminsə boyunduruğunun altında olmasına qarşı tarix boyu mövcud etirazların bir mərhələsini ifadə edir. Burda hələ ki kütləvi bir mübarizədən, xalq hərəkətindən danışmaq olmaz.

İsa Həbibbəyli:

- Amma ayrı-ayrı xanlıqların mübarizəsi, hətta müqaviməti var idi.

İntiqam Qasımzadə:

- Ayrı-ayrı xanlıqların mübarizəsi var idi, hətta əsərdə Gəncə mübarizəsinə xüsusi şəkildə toxunulub. Amma mübarizə tam halda xalqın mübarizəsi deyildi. Bu əsərdə Azərbaycan tarixinin çox önəmli mərhələsi əks olunub. Doğrudan da həmin illər Azərbaycanın taleyində dönüş məqamı idi. Və o zaman baş verən hadisələr 200 il sonra qazanan Azərbaycan müstəqilliyinin ilk qıvcımları hesab edilə bilər.

İsa Həbibbəyli:

-Biz də o qənaətdəyik ki, Xalq yazıçısı Elçinin "Baş" romanı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda keçdiyi şərəfli və məsuliyyətli, çətin və mürəkkəb yolu dərin ədəbiyyat qavrayışı vasitəsilə əks etdirən mükəmməl bədii əsərdir. İndiyədək həmin mübarizənin ayrı-ayrı məqamları və aparıcı simaları barədə müəyyən bədii əsərlər yazılmışdır. Məsələn, bədii nümunələrdə Gəncədə Cavad xanın, Naxçıvanda Kəlbəli xanın göstərdiyi şücaət barədə müəyyən qənaətlər, təsəvvürlər var. "Vaqif" dramında Qarabağ xanlığının tarixi taleyi əks etdirilmişdir. Lakin bütün səciyyələri və prosesləri ilə Bakı xanlığının taleyi ilk dəfə və geniş şəkildə Elçinin "Baş" romanında öz əksini tapmışdır. Əsərdə Cəfər-Balakən hadisələri və general Sisianov xətti də tarixi və koloritli hadisələrin, eləcə də cəlbədicə obrazların əsasında maraqlı alınıb. Qarabağ xanlığı haqqında romanda təsvir edilən hadisələr, xüsusən İbrahim xanın və onun ailə üzvlərinin taleyinin əks olunması tarixi gerçəklikləri doğru-düzgün çatdırmağa, həm də bu barədə Azərbaycan ədəbi fikrində mövcud olan müəyyən yanlışlıqları aradan qaldırmağa xidmət edir. Beləliklə, Elçin Azərbaycan tarixinin çox çətin və mürəkkəb mərhələsi olan xanlıqlar dövrünün bütöv mənzərəsini ədəbiyyata gətirmiş, son nəticədə ölkəmizin XIX əsrin başlanğıcındakı çətinliklərini və xalqımızın şərəfli mübarizəsini, böyük şəxsiyyətlərini tam halda ədəbiyyat hadisəsinə çevirə bilmişdir. Bu, Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal ərafəsində və hərbi-siyasi müdaxilə şəraitindəki vəziyyətini, xalqın dəyanətini real səhnələr, bədii obrazlar vasitəsi ilə əks etdirən ilk mükəmməl romandır. Yazıçı eyni prosesin Gürcüstandakı gedişatını və Rusiyadakı əks-sədasını da ətraflı göstərə bilmişdir. Əsərdə Azərbaycan xanlıqlarının İranla əlaqələrinə də geniş yer ayrılıb. Beləliklə, Elçinin "Baş" romanı bütöv bir tarixi epoxanı əks etdirir. Həç şübhəsiz, Elçin müəllimin yazıçılıq təcrübəsi ilə yanaşı, dövlət işlərində çalışması, dünya hadisələrinə beynəlxalq münasibətlər müstəvisində nəzər salmaq imkanları da romanının uğurlu alınmasında mühüm rol oynamışdır.

Elnarə Akimova:

- Bu gün Elçin qələmi özünün müdriklik dövrünü yaşayır. Bu müdriklik onun son illər yazdığı hekayələrdə, "Kaşşeyin taleyi" povestində və, nəhayət, geniş mövzu və janr spektrində "Baş" romanında özünü göstərdi. "Baş" romanı elə bir epik siqletli əsərdir ki, özü ilə bağlı daim fikir səsləndirməyə imkan yaradır. İdəyaya gəlicə, romanda bir çox mesajlar ötürülür, amma daha çox iki amil üzərində dayanmaq istəyirəm. Birinci,

ibretamizlikdir. Yəni, burada yaradılışın, dünyanın mənasına varmaqdan hasil olan dərslər var. Hətta əsərin sonunda Ağabəyim ağanın qeyzlə, qəzəblə, barmağını tuşlayaraq dediyi fikirlər var ki - illər sonra ünvanına yetir - bunun özü də xüsusi anlam daşıyır, əsərin bətninə yığılan sirlərdən biri kimi çıxış edir. "Heç nə boşuna deyil, hər şeyin hesabı sorulur" mənasında... Digər bir ideya - müəllifin türkçülüklə bağlı tarixə ötürdüyü mesajdır. Elçin əsərdə türklüyün faciəsinin kökündə duran səbəbləri açıqlayır. Bir ola bilməməyimizin səbəblərini, türklüyün son aqibətini ifadə edir. Mahmudla bağlı təqdim olunan epizod bütünlükdə yazıçının təlqin etdiyi əsas qayəni sərgiləyir.

Nəyə görə Elçin belə bir roman yazmaq üçün XIX əsrin birinci yarısını seçib? Bu, zənnimcə, təsadüfi deyil. Həmin dövr tariximizdə çox ziddiyyətli bir mərhələ idi. Bəlkə də, ondan sonrakı taleyimiz həmin dövrdə gedən proseslərdən asılı oldu. Yazıçı əsərdə türkün aqibətini, özünün - özünə qənim kəsilməsini göstərməklə, bəlkə də, bu gün "müasirlik" adlandırdığımız anlayışın konturlarını göstərir. Müasirlik nədir? Müasir epoxanın inkişaf qanunauyğunluğunu açmağa kömək edən hər şey. Elçin o dövrə müraciət edərək sanki bu günün, bütövlüyümüzün kökündə duran daha sağlam dəyərlərin nədən ibarət olduğunu göstərir. Əsərin ötürmək istədiyi ən başlıca mesajlardan biri budur və mənim üçün də bu mesajı ilə dəyərlidir.

Nərgiz Cabbarlı:

-Bu romanı oxuyanda Elçin yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərindən biri yadıma düşdü. "Ölüm hökmü" romanında - tarixi roman deyil, amma tarixi çalarları olan bir əsərdir - repressiyanı çatdırmaq üçün elə bir hadisə seçilir ki, bəlkə, başqa bir romançı prosesin mahiyyətini açmaq, xalqın faciəsinə göstərmək üçün hadisələrə o rakursdan yanaşmazdı. Taunu nəzərdə tuturam. Bu əsərdə də Sisianovu əsas xarakter seçərək, hadisələrə ondan başlayaraq, onun gözü ilə, onun rakursundan - daha doğrusu, "Baş"ın rakursundan baxaraq, Azərbaycan tarixinin çox önəmli mərhələsi olan XIX əsrin əvvəllərini ifadə eləməsi, baş verənləri Onun gözləri ilə izləməsi maraqlı vasitədir. Romanda iki ideya diqqətimi çəkdi. Milli əhəmiyyət daşıyan və bəşəri mənə kəsb edən ideyalar! Milli ideya o dövrün hadisələrində bizim başımıza gələn faciələrin və birləşə bilməməyimizin səbəblərinin araşdırılmasında və "türkün bir ola bilməməsinin qaynağı özündən başlayır" şəklində görünür. Amma bəşəri olaraq bir fikir var: güc qalib gəlir, güc çox şeydir, amma gücün belə cəzalandırıldığı məqam yetişir ki, həmin anda Yaradan yada düşür. Yəni, nə qədər gücə sahib olsan da, Yaradanı unutmaq olmaz. Bu, bir neçə məqamda özünü göstərir: Sisianov kim idi? Böyük bir ordunun zabiti və arxasında çox böyük güc olan bir insan. Amma gücünə baxmayaraq, başı kəsildi. Və Yaradan - "Xmertı" məhz başı kəsilmiş Sisianovun yaddaşında "oyandı". Halbuki o, keşişin vasitəsilə tez-tez "Xmertı" sözünü - "Yaradan" sözünü deyirdi. Amma uşaqlıqda. Və Onu sonradan, o zaman yada salır ki, artıq başı kəsilmişdi. Yaxud Puqaçovun tanrıya yalvarmaq səhnəsi var. Puqaçov da arxasında kütlə duran bir adam idi və o gücə baxmayaraq ən son məqamda Allah deyir, Allaha yalvarır. Daha bir səhnə - kəpənəklə bağlı təsvir var. Elə bu da güclü olanın zəifi məhv etməsi həqiqətini söyləyir. Yəni, reallıq budur: güc qalib gəlir, amma heç bir güc sahibi Yaradanı unutmamalıdır. Bilməlidir ki, güc sahibinin belə, Yaradan qarşısında duracağı an var.

Romanda nə üçün tarixə müraciət olunur? Bu, o zaman baş verir ki, hansısa tarixi şəxsiyyət maraqlı olur və ya dövr, mərhələ yazıçıya maraqlı

materiallar, faktlar təqdim edir. Burada mərhələnin maraqlı olmasından başqa, dərs almaq, dərs vermək, nəticə çıxarmaq üçün zəngin materiallar var. Bu baxımdan məhz həmin mərhələyə müraciət olunub.

İsa Həbibbəyli:

- Buna "Güc qalib gəlir" yox, "gücün qalib gəlməsinin aqibəti" desək daha yaxşıdır. Yəni, yalnız gücün qalib gəlməsinin xoşagəlməz aqibəti və ədalətə çağırış "Baş" romanının ideyasında mühüm yer tutur. İnsanlığa çağırış motivi bu ideyanı tamamlayır. "Baş" romanı yalnız gücə əsaslanan qalibiyyətin ibrətamiz aqibətini təqdim edir. Yazıçı haqlı olaraq bu fikirdədir ki, güclü olmaq üçün həm də ədalətli olmaq lazımdır.

İntiqam Qasımzadə:

-Elçin bunu "Yaradan" adlandırır. Sisianov "Yaradan" sözünü çox maraqlı şəkildə ifadə edir. Onun mənsub olduğu millətin dilindən yadında yalnız bir söz qalıb. O da "Xmertı"dir. Yəni "Yaradan".

Nərgiz Cabbarlı:

-Amma yadınızdadırsa, Babua Arçil Sisianov uşaqlıqda bu sözü ona tez-tez təkrarlatdırdı. Yaddaşına yazması üçün. Unutmaması üçün. Yaddaşının oyaq qalması üçün.

Elnarə Akimova:

- Mənə elə gəlir ki, əsərdə əsas məsələlərdən biri yaddaş amilinin oyaqlığına işarə verilməsidir. Sisianov həm də nəyə görə məğlub olur? Ona görə yox ki, onun fikri, yaşamı ancaq istila niyyəti üzərində qurulmuşdu, başqa dövlətləri istila edib Rusiyaya birləşdirmək, Rusiya imperiyasının ərazilərini genişləndirmək istəyirdi. O, həm də yaddaşından, keçmişindən qopmuşdu. Və mənə elə gəlir ki, "Baş" romanında yaddaşından qopmayan yeganə adam Babua Arçildir. Hətta onun ölüm səhnəsi də təsirlidir. Bir qədər də Elçinin "Mahmud və Məryəm" romanını xatırladır. Şah Ziyadxanlı əsir düşmüş müğənnidən soruşur: "Sənin o dağlarda nəyin qalıb?" O da, -"Anam, bir də bacım", - cavabını verir. Ziyadxanlı isə, - "Yalan deyirsən, sənin o dağlarda ürəyin qalıb", - söyləyir. "Baş" romanında Babua Arçil gözünü Gürcüstan dağlarına zilləyib dünyasını dəyişir, Elçin eyni ağrını, qütbət simvolikasını bura da gətirir.

İsa Həbibbəyli:

- Xatırladığınız epizod əsərin ən təsirli səhnələrindən biridir. Yazıcının insan psixologiyasına dərindən bələd olması və mənəvi aləmin dərinliklərini təsvir etmək sahəsindəki məharəti tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin salnaməsini yox, romanını yaratmasını şərtləndirib. Həm də yazıçı yaddaşdan qopmanın da aqibətini təsvir edə bilib.

Elnarə Akimova:

-Babua Arçil diri obrazlardandır. Yaddaşına, kökəninə, vətəninə, keçmişinə bağlılıq mənasında. Yaddaş faktoru Babua Arçilin timsalında simvollaşır.

İntiqam Qasımzadə:

-Əslində, Elçin burada yaddaşına arxa çevirənin aqibətini göstərir. Romanda da belədir, tarixdə də belə olub. Sisianov Rusiya İmperiyasına xəstə dərəcəsində sadıq olan bir zabıt idi. Milliyyətçə gürcü olmasına baxmayaraq, ruhu etibarilə gürcülükdən uzaq olub. Mən romandan əvvəl də həmişə bu barədə fikirləşmişəm. Bu necə insandır ki, öz milliyyətini tamamilə unudub, ondan üz döndərib?!

Nərgiz Cabbarlı:

- Əslində, bu obraz imperiya siyasətinin nəticəsini simvolizə edir. Bu siyasət kökündən qoparmağı, manqurtlaşdırmağı qarşısına məqsəd

qoymuşdu. Və bu, təkcə Sisianova, təkcə gürcülərə aid deyildi. Bütün Zaqafqaziyada keçərli idi.

Qürbət Mirzəzadə:

- Əsərin əvvəlində maraqlı bir yazıçı qeydi var. Elçin yazır ki, burada tarix axtarmaq düzgün deyil. Kim bu təşəbbüsdə olacaqsas, heç bir nəticə əldə etməyəcək.

İsa Həbibbəyli:

-Yazıçı istəyir ki, əsər oxucunu ilk baxışdan cəlb etsin. "Baş" romanı başdan-ayağa tarixi proseslərin ciddi ədəbiyyat vasitəsilə orijinal üslubda təqdimatıdır.

Qürbət Mirzəzadə:

- Bəli, əsəri oxuduqda görürük ki, burada tarixi həqiqətlər və gerçəkliklər bir fakt olaraq münasibət predmeti seçilir. Həm də maraqlıdır ki, əsərdə bizdən iki əsrdən artıq uzaqlaşan tarixin özü müasirlik aspektindən qiymətləndirilir. Və bu elə bir əsaslandırılmış şəkildə təsvirə gətirilir ki, əslində, bunda da qeyri-adi heç nə yoxdur. Çünki Elçin müəllim doktorluq işini tarix və müasirlik mövzusunda yazıb. Yəni, əsərində bunun nəzəri əsaslarına bələdlilik kifayət qədər özünü göstərir. Məsələn, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "Qan içində" ("İki od arasında") əsərlərində görürük ki, istifadə edilmiş mənbələr verilir. Bu da maraqlı vasitədir. Mənbə nə deyir və yazıçı təxəyyülü burada nə dərəcədə işləklilik qazanıb. Nə dərəcədə öz sözünü söyləyə bilir. Bu mövzuda çoxlu əsərlər var. Hətta Səməd Vurğunun poemalarında da bu mövzuya toxunulub. Ancaq burada Elçinin münasibəti, əsər üçün mövzu kimi seçdiyi tarixi hadisələr həm də müasirliyə xidmət edən məsələlərdir. "Baş" romanda həm müstəqim, həm də simvolik bir obraz səviyyəsinə qaldırılır, çoxobrazlıdır. Onun başına gələn hadisələr, görk olaraq gəzib dolanması, ölkələr aşması, belə bir fəlakətlə üzləşməsi, əslində, dövrün real mənzərəsini cizmaq üçündür. Əsər sağlam düşüncənin qələbəsi kimi nəzərdə tutulur. Baş o zaman salamat olur ki, onda ağıllı düşüncələr bərqərar olur. O zaman qalib gəlir ki, ağıllı düşünə, cəmiyyətə, insanlığa xidmət edə bilir. Sisianovun da faciəsi bunda idi. Əsərin mövzusu son dərəcədə aktualdır. 90-cı illərin əvvəllərində baş verən proseslərin də izlərini burada görə bilərik. Xalq o vaxt məğlub olur ki, pərakəndə olur, bir ideya ətrafında birləşə bilmir. Qarşıya qoyduğu məqsədə çata bilmir.

İntiqam Qasımzadə:

- Özüne lider seçə bilmir.

Qürbət Mirzəzadə:

- Bəli. Əsərdə bu günümüze göndərilən mesajlardan biri də budur. Bu baxımdan, əsərin ideyası da son dərəcədə aktualdır. Müasir dünyada baş verən, Şərqi regionunda gedən hadisələrin izlərini də əsərin ümumi ideyasından təcrid etmək olmaz. İndi dünyanın düçar olduğu bir çox bəlalər, xüsusilə Suriya məsələsi, Rusiyanın hegemonluğu, regionda yenə də birmənalı, imperiya maraqlarına əsaslanan siyasətlə məşğul olması romanda öz əksini tapır. Yəni, demək istədiyim odur ki, əsərdə baş verənlər təkcə Azərbaycan gerçəkliyi ilə məhdudlaşmış qalmır, bütövlükdə Şərqi kontekstində özünü çevrələyə bilir. Əsərin müvəffəqiyyətli bədii həlli də bununla sıx bağlıdır.

Südəbə Ağabalayeva:

- Qərībā bir tarixi məqama diqqət çəkmək istəyirəm. Bizim bu gün haqqında danışdığımız əsərdəki hadisələr tarixi dəqiqliklə desək, 210 il bundan əvvəl, fevralın 8-də baş verib; təqribən, indiki Nizami heykəlinin

yan tərəfindəki ərazidə Bakının açarının ona təntənəli şəkildə, yüksək səviyyədə təqdim olunmasını tələb edən rus generalı Sisianovun başı kəsilib. Uzun illər ərzində bu fakt cidd-cəhdlə gizli saxlanılıb... 210 illik tarix mövzusunun özü ilə, yazıçı ideyası ilə bağlı nələri söyləyir?! Mən "Baş" romanını dünyada baş verən total qloballaşmaya qarşı total müqavimətə bir cəhd kimi qiymətləndirirəm. Xalqın milli mənəviyyat təkamülünü izləməyə imkan verən, tarixi keçmişin bədii inikası, bədii tədqiqi nümunəsi olan hər bir əsər kimi, bu romanın da ideya-bədii, eləcə də, vətəndaşlıq qayəsini belə qəbul edirəm. Burada məqsəd, əlbəttə ki, tarixi yazmaq deyil. Söhbət tarixi və bu tarixin təyinatını müəyyən edən şəxsiyyətlərin taleyindən gedir. Söhbət tarixin taleyindən gedir və burada Elçin "nə baş verib?" sualından daha çox, "niyə baş verib?", "necə baş verib?" suallarına cavab axtarır. "Tarixin taleyi hansı aspektdə və necə inkişaf edib?", "Bu qədər mürəkkəblik, ziddiyyət nədəndir?" - mənəcə, Elçini bu suallar düşündürüb. Burada, əlbəttə, yazıcının böyük uğuru bədii həqiqətlə tarixi həqiqəti birləşdirə bilməsindədir. Bizim tarixi roman yazan yazıçılarımızda nöqsan kimi ən çox diqqəti çəkən cəhət onların bədii həqiqətlə tarixi həqiqətlərin sintezinə nail ola bilməmələridir. Əsərin ikinci uğuru bizim üçün yaddaş dərsi olmasındadır. Tarix nə zaman təkrarlanır? O zaman ki, keçib gəldiyimiz hadisələri unuduruq. Elçinin "Baş" əsəri bu mənada bizi keçib gəldiyimiz yola, zamana baxmağa dəvət edir. İstəyir ki, "sabah hara gedəcəyik, daha doğrusu, hara getməliyik?" sualına aydın cavabımız olsun. Mənim üçün bir oxucu kimi maraqlı cəhət "Baş"ın metafizikasıdır. "Azərbaycan" jurnalı bir neçə il bundan əvvəl Reha Çamuroğlunun "İsmayıl" romanını dərc etmişdi. Orada da Baş priyom, vasitə kimi uğurlu seçilmişdi, amma bu əsərdəki kimi parlaq işlənməmişdi. Eləcə də, Məmməd Orucun "Qısa qapanma" əsərində ideyanın açılmasına xidmət edən "baş" - "kəllə" müəllif qayəsini verməkdə uğurlu vasitə kimi diqqəti cəlb edir. Elçin zamansızlıq şəraitində olan "baş"dan bizim əbədi yaddaşımızı yazmaq cəhdlərindən biri kimi, kömək kimi, üsul kimi istifadə edib. Şəxsiyyətin, hökmdarın taleyinin xalqın taleyi ilə ayrılan və kəşifən məqamlarına toxunub. Bəlkə, bir o qədər aydın görünməsə də, bəlli olur ki, əsl hökmdar məlum vəziyyətdən necə uğurla çıxmaq lazım gəlirdi haqda düşünən adam deyil. Əsl hökmdar odur ki, üfüqləri daha geniş görə bilsin. Elçin də, mənə elə gəlir ki, bunu göstərmək istəyib. Sanki düşündürmək istəyib: biz bəzən Rusiyaya tərəf üz çevirən xanlarımızı qınamağa tələsmirikmi? Çünki əsərdə də belə bir fikir var: Rusiyaya üz çevirməklə, əslində, bu millətin mədəni inkişafı istiqamətinə üz tuturuq. Mənə elə gəlir ki, bu məqamda Elçin də haqlı idi, bu şəkildə düşüncələr də.

Aynurə Mustafayeva:

- İntiqam müəllim də bunu qeyd elədi, əslində, 90-cı illərdə bu mövzuya müraciət olunmuşdu - "Hökmdar və qızı" əsərində. Səhv etmirəmsə, ya 91-də, ya da 92-ci ildə yazılıb.

Südəbə Ağabalayeva:

- Ümumiyyətlə, Müstəqillik dövrü ədəbiyyatının ilk illərinə xas olan tarixə milli dəyər bucağından baxmaq imkanı verən bütün əsərlərdə bu xətt var. Bəzilərində alt qatıyla, bəzən dolayı, bəzən də birbaşa çağırışla. Bu tipli əsərlər 80-ci illərdən "Azərbaycan" jurnalında dərc olunub.

Aynurə Mustafayeva:

- Yəni, o əsəri də oxuyanda bilirdi ki, bunu artıq sovet ədibi yazmayıb, müstəqillik illərində yaşayan yazıcının qələminin məhsuludur. Və sonradan

bu mövzuya da, bu dövrə də həddindən artıq maraq göstərildi. Hüseynbala Mirələmovun "Gəncə qapıları" əsəri də eynən bu mövzuda yazılıb. Sisianovun obrazı əsas xəttidir, başının kəsilməsinə də toxunulur. Elçinin özünün yaradıcılığında da - "Sənətkarın taleyi" dramında da bu mövzu var.

İsa Həbibbəyli:

-Sabir Rüstəmxanlının "Cavad xan" ssenarisində də həmin motiv vardır. Lakin Elçin "Baş" romanı ilə tamamilə orijinal bir əsər meydana qoyub. O, zamana hərtərəfli, geniş münasibəti ifadə edib.

Aynurə Mustafayeva:

- "Sənətkarın taleyi" Hüseyn Ərəblinskiyə həsr olunmuş əsərdir. Amma orada da bu mövzu bir xətt olaraq keçir.

İntiqam Qasımzadə:

- Mən o əsərlərin heç birinin dəyərini aşağı salmaq istəmirəm, amma onlar mövzunu daha lokal götürüblər. Elçinin əsərində isə daha geniş və daha fəlsəfi bir yanaşma var.

İsa Həbibbəyli:

-Əslində, Azərbaycan ədəbiyyatında xanlıqlar mövzusunda yazılmış əsərlərin hamısı elə "Baş" romanına gətirən yollardır. Bu roman mövzuya daha dərin və ümumiləşmiş münasibətin ifadəsidir. İndiyə qədər ədəbiyyatımızda həmin hadisələrə bu qədər geniş baxa bilən əsər yazılmayıb. Baxın, əsərdə Rusiya hadisələri təsvir edilib, İranda, Türkiyədə, Gürcüstanda gedən proseslər öz əksini tapıb. Romanda global məşəbbədə olan bir siyasətdən söhbət gedir, dünya hadisələrindən bəhs edilir. Yazıçı dünya hadisələrinin içərisində Azərbaycanın taleyindən danışır.

Aynurə Mustafayeva:

-Bir daha qeyd edirəm, Elçinin özünün yaradıcılığında Rusiyanın işğalçılıq siyasətini mövzuya çevirmək "Sənətkarın taleyi" əsərində var. Və orada da hiss edirsən ki, Elçində milli təəssübkeşlik hissi güclüdür. Mən bu əsəri həmin əsərdəki ideyanın, həm də mövzunun davamı kimi görürəm. Və çox güclü milli təəssübkeşlik hissi ilə yazılmış əsər olduğunu bir daha vurğulayıram.

Nərgiz Cabbarlı:

-Mövzunun davamı demişkən, mətbuatda da bu məsələyə toxunuldu. Elçinin həm mövzuları, həm xarakterləri, obrazları bir əsərdən o biri əsərə keçirilir. Bu, onun yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Bir personajı başqa bir əsərdə, hətta bir neçəsində görə bilir. Amma həmin xüsusiyyətlər bütün yazıçılara xas deyildir. Müasirlərimizdən bir Kamal Abdullada var - bir misrasını bəzən bir əsərə belə çevirə bilir. Elçində isə daha geniş formadır.

Aynurə Mustafayeva:

-Mən təkcə Elçini demək istəmirəm. Ümumiyyətlə, oxuduğum, bildiyim qədər bizim ədəbiyyatımız həmin dövrə, həmin hadisəyə, həmin şəxsiyyətə çox maraq göstərib.

Nərgiz Cabbarlı:

- Əhəmiyyətli, dinamik, ziddiyyətli dövrdür -o səbəbdən.

İsa Həbibbəyli:

- Həm də müstəqillik dövrü özü bunu şərtləndirir. "Baş" romanı yaxşı mənada zamanın sifarişidir.

Nərimin Cahangirova:

- Mənim fikrimcə də, bu əsər çar Rusiyasının işğalçı mövqeyini, ruslaşdırmaq istəyini, türkləri parçalamaq məqsədini ortaya qoymaq

baxımından olduqca əhəmiyyətli hadisədir. Əsərin hər cümləsində müəllif sanki çar Rusiyasının xarakterinin açılması üçün hadisələrə güzgü tutur.

İntiqam Qasımzadə:

- Və Elçin bu əsərində fikirlərinə heç bir senzura qoymayıbdır, müstəmləkəçi Rusiyanın ünvanına ürəyində nə varsa, hamısını boşaldıb. Bir məsələnin də üzərində xüsusi dayanmaq istəyirəm. Bayaq da buna toxunuldu. O dövrdə "Rusiyayamı, Şərqəmi üz tutmalı, yoxsa dünyadan təcrid olunmuş tam müstəqil bir dövlətmə qurmalı" kimi sualların meydana çıxması və seçim qarşısında qalınması elə indinin özündə də çox mübahisələr doğurur. Bununla bağlı hamı eyni fikirdə deyil. Bəzən hətta Mirzə Fətəli Axundovu qınayırlar, yaxud Nəriman Nərimanovun da ünvanına çox ziddiyyətli fikirlər söylənilir. Onlar Rusiyaya elə-belə üz tutmamışdılar. Azərbaycanın milli aqibətini düşünmüşdülər. Azərbaycan yer üzündən silinə bilərdi. Biz dilimizi də itirə bilərdik. Amma bu cür yaşaya-yasaya, hər halda, dilimizi də saxlamışıq, heç olmasa, müəyyən qisim torpaqlarımızı da.

Nərimin Cahangirova:

-Təbii ki, romanda Sisianovun məktubları vasitəsi ilə işğalçı Rusiyanın elm, maarif Rusiyası ola biləcəyi, mədəniyyətin, elm və təhsilin məhz Rusiya vasitəsilə əldə olunmasının mümkünlüyü də vurğulanır. Lakin biz, təəssüf ki, əsərdə çar Rusiyasının yalnız birinci üzünü görə bilirik.

İsa Həbibbəyli:

-Konkret tarixi şəraitdə Sisianov ölkənin nicatını Derjavanın inkişafında görüb. Bunu dərinləndirən, əqidə olaraq dərk və qəbul edib. Yanılıb, ideyası yaşayıb, baş tutub, ya tutmayıb - bu başqa məsələdir. Məsələn, Hüseyn Cavid, Əlibəy Hüseynzadə Azərbaycanın gələcəyini türkçülükdə, turançılıqda görüblər. Nərimanov nicat yolunun bolşevik Rusiyasında olduğunu düşünüb. Sonra bunun faciəsini də hamıdan əvvəl özü yaşayıb. Cəlil Məmmədquluzadə və bütövlükdə "Molla Nəsrəddin" məktəbini təmsil edən ədəbi cəbhə azərbaycançılığı diqqət mərkəzinə çəkmişdi. XX əsrin əvvəllərində turançılıq da, türkçülük də, müsəlmançılıq da, hətta bolşevizm də daha böyük ideya sayılırdı. Azərbaycançılıq isə, mətbuatdan və ədəbiyyatdan ictimai mühitə doğru ilk addımlarını atmaqda idi. Elçin də "Baş" romanında XIX əsrin əvvəllərində Derjavaya münasibətdə fərqli baxışları diqqət mərkəzinə çəkib, tarixin axarını geniş şəkildə canlandırır. Əsərdə çalxalanan zaman və şəxsiyyət problemi bütün yönləri ilə əks olunub. Ən əsası isə ondan ibarətdir ki, yazıçı sürüşkən baxışlara yox, əqidə bütövlüyünə üstünlük verib, nəticə etibarilə ümummilli mövqenin əhəmiyyətini oxuculara çatdırıb.

İntiqam Qasımzadə:

- Amma o zamanlar millətin içində azərbaycançılıq ideyası daha çox idi.

İsa Həbibbəyli:

- Əlbəttə. Amma mövcud ideya cərəyanları, Mirzə Ələkbər Sabir demişkən, nehrə kimi çalxalanmasaydı, milli azərbaycançılıq məfkurəsinin ön mövqeyə çıxması prosesi bir qədər çətin olardı. Bu mənada tarixi prosesləri nəzərə almadan Mirzə Fətəli Axundova, Nəriman Nərimanova, Cəlil Məmmədquluzadəyə, Cəfər Cabbarlıya Azərbaycanın nicat yolu axtarıldığı mürəkkəb bir dövrdə tutduqları mövqeyə görə damğa vurmağı ədalətsiz, elmsiz addım sayıram. Çünki bu şəxsiyyətlərin hamısı Azərbaycanın gələcəyini daha işıqlı görmək istəyirdi.

Vaqif Yusifli:

-“Baş” romanının janrı haqqında da bir-iki kəlmə demək istərdim. Roman tarixi-psixoloji romandır. Düzdür, Nizaməddin Şəmsizadə onu fəlsəfi roman adlandırır.

İsa Həbibbəyli:

-Əslində necədir?

Vaqif Yusifli:

-Tarixi-psixoloji roman.

İntiqam Qasımzadə:

-Mənim fikrimcə, bu məsələnin xüsusi müzakirəyə ehtiyacı yoxdur. Vaqifin sözündə böyük həqiqət var. Bu, tarixi-psixoloji romandır. Tarixi roman olması birmənalı şəkildədir. Amma psixoloji sözünün əlavə olunması təsadüfi deyil. Çünki Elçin öz yaradıcılıq manerası ilə fərdlərin psixologiyasını geniş işləmədən, onun dərin qatlarına enmədən keçinə bilmir. Bu əsərdə də yazıçının yaradıcılıq təbiətindəki həmin cəhət var. Ona görə də psixoloji məqamlar əsas verir ki, əsəri tarixi-psixoloji roman adlandıra bilək. Əgər Nizaməddin Şəmsizadə ona fəlsəfi rəng verirsə, bu da əsassız deyil, qəbul etmək olar.

Elnarə Akimova:

- Ümumiyyətlə, Elçin psixoloji xarakterlər ustasıdır. Yazılan hər əsərdə keçmiş dinləndirir, onu bu günün müstəvisinə proyeksiyalayır. Elçin, siz deyən kimi, əsərin əvvəlində “burada tarix aramayın” yazsa da, əsər tarixi əsərdir. Hətta onun sintaksisinə müəyyən hallarda ağırlıq, ləngərlik gətirən də faktoloji məlumatların ağırlığıdır, və istəsə belə, bundan qaça bilməyib. Çünki o, ilk növbədə, tarixi bu günün müstəvisinə proyeksiyalayıb. Əgər bunsuz keçinə bilməyibsə, deməli, müzakirəyə ehtiyac yoxdur. Əsər tarixi və psixoloji xarakterlər yaratmaq baxımından tarixi-psixoloji əsərdir.

Qürbət Mirzəzadə:

- Ancaq mənə elə gəlir ki, psixoloji yanaşmanı heç cür danmaq olmasa da, bir-birini ardıcılıqla izləyən tarixi xronologiya burada aparıcı yaradıcılıq məziyyətidir. Əsərdə tarixi xronika güclüdür. Yazıçı ondan bir vasitə və üsul kimi yararlanmağı bacarıb.

İsa Həbibbəyli:

- Deyirsən ki, tarixi-xronoloji əsərdir?

Qürbət Mirzəzadə:

- Tarix harada varsa, mütləq şəkildə orada xronika var. Hadisə və gerçəkliyin keçmişə və gələcəyə yönləndirilməsi burada əsas məqsəd və niyyətdir.

Nərgiz Cabbarlı:

-Məncə, xronologiya sözü artıqdır.

Elnarə Akimova:

- Tarixi əsərdə xronologiya istər-istəməz olmalıdır.

Südabə Ağabalayeva:

-Psixoloji nəsr ustası kimi, Elçin təkcə xarakterlərin yox, zamanın da psixologiyasını verib. “Baş” romanını bu yazıçının bütün yaradıcılığına xas olan və İlyas Əfəndiyevdən gələn xətti davam etdirən tarixi - psixoloji roman adlandırırdım, və deyim ki, bunda yazıçı dilinin rolu, üslubi özünəməxsusluğu qeyd olunmalıdır. Bir məsələni də qeyd etmək istərdim. Tarixi romanda publisistikanın bədiiliyi üstələməsi hallarının bizdə xeyli nümunəsi var, və təəssüf ki, peşəkar yazıçılar da, qrafomanlar da balansın gözlənilməsinə nəzərə alırlar. Bu əsərdə isə, müəllif balansı əsasən saxlaya bilib.

Nərmin Cahangirova:

- Mənim də fikrimcə, əsərdə tarixi faktlar həddindən artıq çoxdur. Obrazların psixologiyasını açmaq baxımından romanı tarixi-psixoloji əsər adlandırmaq mümkündür.

Aynurə Mustafayeva.

- Məncə, əsər tarixi romandır, amma psixoloji adlandırmazdım.

Vaqif Yusifli:

-Əsərdə tarixə müasir baxış var. Müasir dövrdə yazılan bütün tarixi romanlarda bu olmalıdır. Tarixə bu günün nöqtəyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. Tarixi hadisələri, şəxsiyyətləri, onların obrazlarını müəyyən mənada əsərə gətirməlisən. Məsələn, Elçin "Baş" romanında "Qarabağnamələr"dən geniş şəkildə istifadə edib. Yəni, o, tarixi hadisələri saxlayıb. Mirzə Camal Cavanşirin, Mirzə Adıgözəl bəyin, Əhməd bəy Cavanşirin fikirlərini...

İsa Həbibbəyli:

- Hətta mənbələr də göstərib.

Vaqif Yusifli:

- Bəli, mənbə də göstərib. Mən müəyyən müqayisələr aparıb gördüm ki, bəzi dəyişikliklər olsa da, faktlar dəqiqdir. Məsələn, deyək ki, 1803-cü ildə çar Rusiyası Gürcüstanı ələ keçirmək üçün gürcü əsilzadələrini Peterburqa göndərib. Amma bir gürcü - Tamara xanım Dedavala getmək istəməyib. Elçin onu əsərdə Mariya kimi verib. Əslində, onu Peterburqa göndəriblər. Sonra Cavad xanın ölümü ilə bağlı hadisələr dəqiq verilir. Hətta ayın tarixi də göstərilir. Sisianovun öldürülməsi səhnəsi də dəqiqdir. Sadəcə, adlar dəyişir. Elçində bu, Mahmud obrazı ilə baş verir, əslində isə "Qarabağnamələr"də İbrahim bəydir. Yəni, Hüseynqulu xanın qardaşı oğlu. Elçin tarixi hadisələri həm də öz bildiyi kimi təsvir edir. Bizdə bir tarixçi var idi - Mahmud İsmayilov, on-on iki roman yazmışdı.

İntiqam Qasımzadə:

- "Qara Yusif"...

Vaqif Yusifli:

- ...Bəli, bu əsərin müəllifi bütün hadisələri xronoloji aspektdə götürürdü. Olduğu kimi. Ona görə də bədilik zəif olurdu. Amma Elçinin romanında görün nə qədər bədilik var. Natəvan xanımla bağlı hadisələr, İbrahim xanın ölümü tarixdə olduğu kimidir. Amma görün necə təsvir edir?! Bu da yazıçı sənətkarlığı, istedadı tələb edir. O ki qaldı Elçinin yaradıcılığındakı psixologizmə, bu, məlum məsələdir. Lap birinci hekayəsi olan "Bu dünyadan qatarlar gedər"dən başlamış indiyə qədər, bütün əsərlərində görünür.

Elnarə Akimova:

- "Nərdivanın birinci pilləsi"...

İntiqam Qasımzadə:

-Yaxud bu gün özünün niyəsə çox da yaxın durmadığı "Sos" əsəri. Başdan-ayağa ana obrazının hiss-həyəcanları - psixologiyası üzərində qurulub.

Vaqif Yusifli:

- O, "Sos"dən da imtina edib, "Açıq pəncərə"dən də... Amma...

İntiqam Qasımzadə:

- İmtina etməyib, sadəcə, "Seçilmiş əsərləri"nə salmayıb.

İsa Həbibbəyli:

-Əslində, bunların hamısı axtarışlardır. 60-cılar, ümumiyyətlə, ədəbiyyatda psixologizmi qüvvətləndirdilər. Onlardan əvvəl yaradıcılığa

başlamış İsa Hüseynovda da dərin psixologizm var idi. Hərəsində bir şəkildə təzahür etmişdi. Elçində bu, əvvəlcə lirik psixologizm şəklində idi. İlk hekayələrində, povestlərində daha çox lirik-psixoloji baxış özünü göstərirdi. Sonra isə özünü cəmiyyətin mahiyyətini əks etdirən psixoloji yanaşmalara çevirdi. Elçinin nəsrə bu cəhətdən onunla eyni vaxtda ədəbiyyata gəlmiş İsi Məlikzadənin nəsrindən ayrılır, Sabir Əhmədlinin üslubundan fərqlənir. Elçindəki psixoloji baxış daha çox mənəvi aləmlə ictimai düşüncənin vəhdətinin psixologiyasıdır. "Baş" romanında insan və cəmiyyət vəhdətdə göstərilir. Hesab edirəm ki, əsər tarixi romandır. Tarixi roman üçün vacib olan şərtlər "Baş" romanında var. Tarixi hadisələr kifayət qədərdir. Sisiyanovun öldürülməsi də imperiyanın tarixində əks-səda tapan hadisə idi. İkincisi, xanlıqlar arasındakı gərgin münasibətlərin təsviri ilə bağlı fraqmentləri, Qafqaz coğrafiyasında, onu əhatə edən mühitdə, Rusiya imperiyasında, İranda baş verən əksər tarixi hadisələrin bədii inikasını bu romanda görmək mümkündür. "Baş" romanında tarixi roman janrı üçün zəruri olan tarixi dövr və hadisələrlə yanaşı, tarixi şəxsiyyətlər də geniş yer tutur. Əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin fərqli xarakterləri böyük sənətkarlıqla işlənib. Eyni epoxanın və bənzər tələlərin sahibləri olan şəxslərin romanda bir-birinə oxşamayan xarakterləri açılıb. Bu, yazıçının böyük sənətkarlıq nailiyyətidir.

İntiqam Qasımzadə:

- Elçin təcrübəli yazıçı olduğu üçün əvvəldə verdiyi müəllif sözü, əslində, oxucunu "çaşdırmaq", yəni, onu bədii əsər oxumaq üstə kökləmək məqsədi daşıyır.

İsa Həbibbəyli:

- Mənə elə gəlir ki, romanın əvvəlində verilmiş epiloq daha çox oxucunu cəlb etmək, düşündürmək üçündür.

İntiqam Qasımzadə:

- Elədir, siz daha dəqiq dediniz.

İsa Həbibbəyli:

- Yazıçı deyir ki, əsəri oxuyub özün tap, bax, gör bu, tarixdir, yoxsa həyatdır. Düşünürəm ki, əgər həyat materialı olmasaydı, bu, tarixi mövzuda yazılmış elmi əsər olardı. Elçinin "Baş" əsəri ciddi tarixi romandır və burada qüvvətli olan psixologizm yazıçının obrazlar aləminin fərdi cəhətlərini açıb göstərmək, dərinliklərini oxucuya çatdırmaq, tarixi hadisələri bədiiləşdirmək, onlara həyat nəfəsi gətirmək, ədəbiyyat materialına çevirmək üçün qabarıq ifadə olunan əsas üsullarından biridir. Əsərin psixoloji tərəfini qətiyyənlə inkar etmirəm. Janr etibarilə bu əsər tarixi romandır. O ki qaldı xronologiya məsələsinə, burada xronoloji ardıcılıq yoxdur. Hadisələr xronologiya üzrə yazılsa idi, bu, bir salnamə olardı, bədii əsərə çevrilə bilməzdi. Elçin müəllim yazıçı tənəkkürü ilə, məsələn, Qoçunu elə təsvir edib ki... Lal Qafaroğlunu... elə yaradıb ki, oxucu bu obrazların həyatiliyinə inanır. Beləliklə, "Baş" romanının janrı barədə üç fikir səsləndi: tarixi roman, tarixi-psixoloji roman və tarixi-xronoloji roman.

Vaqif Yusifli:

- Psixoloji sözü ilə roman öz tarixiliyini itirmir.

İsa Həbibbəyli:

- Mən də o fikirdəyəm ki, "Baş" romanına tarixi-psixoloji roman desək, bu, Elçinin təqdim etdiyi əsərin özünəməxsusluğunu daha çox ifadə edir. Çünki müxtəlif səpkili tarixi romanlar mövcuddur: tarixi-qəhrəmanlıq romanları, ədəbi-tarixi romanlar, siyasi-tarixi romanlar, tarixi-etnoqrafik səciyyəli romanlar və s. Elçinin "Baş" romanı isə tarixi roman janrının tarixi-

psixoloji roman formasında yazılıb. Psixoloji məqamlar hadisələri və şəxsiyyətləri müşayiət edir. Bu romanda mütəfəkkirlik və psixologizm vəhdətdədir.

Vaqif Yusifli:

-Elçin Azərbaycan nəsrində gözəl xarakterlər, tiplər qalereyası yaradan sənətkardır. Özü də necə yaradır? Qətiyyəni yaddan çıxırlar. Bu fikri "Baş"dakı obrazlara da aid etmək olar, digər əsərlərindəki obrazlara da.

İsa Həbibbəyli:

-Çünki Elçin müəllim yalnız özününkü olan obrazı yaradır. Baladadaş müasir Azərbaycan ədəbiyyatının obrazlar aləmində Elçinin möhürüdür.

Vaqif Yusifli:

- Baladadaşı indi də yazsaydı, yenə də sevilərdi. Yəni, bu romanda da yaddan çıxmayan obrazlar var. Başda Sisianov olmaqla. Amma o, bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, mənfi obraz kimi yadda qalmır.

İsa Həbibbəyli:

-Bu əsərdə mənfi-müsbət obraz məsələsi yoxdur. Mənfi-müsbət məsələsini Elçin yox, oxucu özü müəyyən edir.

Vaqif Yusifli

- Bəli, əsas olan İnsan obrazıdır. Xarakterdir. Bütün ziddiyyətləri ilə bərabər İnsan... Derjavanın eşqi ilə yaşayır, kökünü-köməcini unudur.

İntiqam Qasımzadə:

-Elçin, həqiqətən də, obrazları yaratmaq üçün müxtəlif vasitələrdən, priyomlardan istifadə edib. Ələlxüsus da əsərin baş qəhrəmanı olan Sisianovun obrazını təsvir etmək üçün neçə cür vasitədən yararlanıb. İnsanlarla mülakimələrindən, söhbətlərindən, məktublarından. Sisianov həm "O"dur, həm "Baş"dır. Cansız, artıq süqut etmiş bir baş... Məktublarında isə, tamam başqa cür görünür. Əslində, Elçinə bu məktublar Sisianovun xarakterini açmaq üçün lazım idi. Hətta çap ərəfəsində onun özü ilə də bu barədə söhbətimiz olacaqdı. Mənə elə gəlirdi ki, məktublardan bəziləri oxucuya artıq görünə bilər. Amma, bilirsiniz, böyük əsərlərdə belə şeylərə, görünür, artıq mətn kimi baxmaq düzgün deyil. Çünki fikirləşəndə ki, məktubların çıxarılması əsərə xələl gətirəmi, qərara gəldim ki, gətirər. Özü də əsaslı xələl gətirər.

İsa Həbibbəyli:

- Yox, o zaman obrazlar birtərəfli olardı.

İntiqam Qasımzadə:

- Bəli, bütün bunların cəmindən bir Sisianov xarakteri yaranıb. Elə digər obrazlar da maraqlıdır. Məsələn, qəssab obrazı - necə soyuqqanlıqla baş kəsir.

Nərgiz Cəbbarlı:

- At oğrusu obrazı var - çox maraqlı obrazlardandır.

İntiqam Qasımzadə:

- Lal Qafaroğlu obrazı... Adamın yadından çıxmır. Mahmud obrazı... Hər birini bütün cizgiləri ilə görürəm...

Südəbə Ağabalayeva:

-Ağabəyim ağanı bir qədər fərqli şəkildə təqdim edir, Ağabəyim ağanın taleyini sanki naməlumluqdan qurtarır, onun haqqında xəsis məlumatlar bir qədər genişliyə çıxır və oxucu Ağabəyim Ağanı sanki daha yaxından tanıyır. Deyim ki, bu təqdimatdan məmnun qalır. Ağabəyim Ağanın Başla şəkildə qalarkən pıçıldadığı sözlər xalq düşüncəsinə yaxınlaşır və İsmayıl Şıxlının "Ölən dünyam" əsərində tez-tez toxunduğu fikirlə səsleşir: "Uzunsaçlının ahı yerdə qalmır". Ağabəyim Ağanın həyatının bəzi

məqamları - fransız səfirlə bağlı səhifələr - Mirzə Şəfi-Bodenştedt münasibətlərini, Mirzə Şəfi şeirlərinin taleyini xatırladır. Bir az da Mirzə Cəlilin "Anamın kitabı"ndan gələn xarakterlərimizi xatırladır.

İsa Həbibbəyli:

-Elçin tarixdə adı olan şəxsiyyətlərin mənəvi aləmini, ictimai düşüncəsini, ətrafında cərəyan edən böyük hadisələrə münasibətini verərək, onların obrazını daha qabarıq və aydın ifadə edə bilib, iri planda göstərib. İkincisi, əsərdə az məlum olan, sadəcə, adı bəlli olan, fəaliyyəti ilə bağlı yalnız bəzi detallar bilinən şəxsiyyətlərin surətləri vardır ki, yazıçı onları dolğunlaşdırıb, bədii obraz səviyyəsinə qaldırıb. Məsələn, Hüseynqulu xan və ətrafında olan insanlar. O dövrün hadisələrindən bəhs ediləndə onların adları, sadəcə, orda-burda yazılıb, bizə bəzi informasiyalar məlumdur. "Baş" romanında isə real tarixi simalar bədii obraz səviyyəsinə qaldırılıb.

İntiqam Qasımzadə:

- Məsələn, vəliəhd Abbas Mirzə...

İsa Həbibbəyli:

- Azərbaycanda hamının yalnız adını bildiyi epizodik şəxslərdən də yazıçı bədii obraz səviyyəsində bəhs edib. Bundan başqa, "Baş" romanında yazıçı Elçin Əfəndiyevin bədii fantaziyasının məhsulu olan obrazlar dövrü, zamanı, ictimai-tarixi prosesləri tamamlayır. Xacə Rəhman, onun tərəddüdləri dəqiq işlənilib. Elçin mövcud tarixi şəxsiyyətlərə daha geniş planda baxmağa imkan yaradan əsər təqdim edib. Bu xarakterləri həyat materialları ilə daha da zənginləşdirib. Bundan başqa, əsərdə o dövrdəki tarixi şəxsiyyətlər qədər zəruri olan, bədii təxəyyüldən doğan bədii obrazlar yarada bilib. Lal Qafaroğlu, Hacı Muxtar, Sarı Çobanqızı, yalançı təlxək... Və Elçinin yaratdığı sadə insan obrazları bu əsərdə yaratdığı tarixi şəxsiyyətlərin surətlərindən qətiyyənlə geri qalmır. Hətta deyərdim ki, Elçin yaratdığı sadə obrazlarda yazıçı kimi daha qüdrətlidir. Bu obrazlar dövrün şahmat taxtasına bənzəyən ictimai-mənəvi mühitindəki boş xanaları tamamlayırlar.

Elnarə Akimova:

- Həm də milli hissiyyatı və özünəməxsusluğu üzə çıxarırlar.

İsa Həbibbəyli:

- Azərbaycan koloritini, sadə xalq həyatını təmsil edən obrazlar milli ruhu meydana çıxara bilirlər. Həm də bu əsərdə roman içində roman var. At oğrusu ilə bağlı əhvalat özü ayrıca əsərdir. Sarı Çobanqızı ilə əlaqədar əhvalat müstəqil əsər təəssüratı yaradır.

Elnarə Akimova:

-Əsər çoxqatlı əsərdir.

İsa Həbibbəyli:

- Doğrudur, roman üçün çoxqatlılıq da, çoxplanlılıq da xarakterik cəhətdir. Onu povestdən fərqləndirən cəhət də elə budur. Amma Elçinin bu romanında olan çoxplanlı parçalar hər biri müstəqil əsər təsiri bağışlayır.

Nərgiz Cabbarlı:

- Əlbəttə, obrazların dolğunluğu, xarakterlərin canlılığı Elçin yaradıcılığına xas xüsusiyyətdir. Və hər xarakterə verdiyi özünəməxsusluq, kolorit onları yadda qalan edir. Bu əsərdə də belədir. Amma burda tam alınmamış, və ya belə də demək olar - düşdüüyü situasiyada etdiyi hərəkət əsaslandırılmamış bir obraz var. Və hər kəsdən də daha çox o, oxucunu məyus edir, bu -- Mahmud obrazıdır. Düşüncələri, ideyası, hərəkətləri ilə əslində cəsür,

qəhrəman bir insan olan Mahmud nədənsə Abbas Mirzənin qarşısında müti şəkildə qalır. Düzdür, onun sonluğu, aqibəti türkçülük ideyası ilə yaşayan insanların da, o ideyanın özünün də - 37-ci il qurbanları da daxil olmaqla - aqibətini çox yaxşı simvolizə edir. Amma Abbas Mirzə qarşısında mütiliyini heç bir şeylə əsaslandırmaq olmur. Heç yazıçı da bunu etmir.

Elnarə Akimova:

- Mən də əsərdə Mahmudun Abbas Mirzə qarşısındakı acizliyi ilə, bura qədər görməyə adət etdiyimiz üsyankar obrazının əksi ilə qarşılaşanda təəssüf eləmişdim. Bəlkə də, Elçin oxucu şüurunu hərəkətə gətirmək üçün bilərəkdən belə bir boşluq yaradıb. Yaxud əsərdə mənim üçün açıq qalan və tutağasını tapa bilmədiyim bir məqam var: Sarı Çobanın gözüne görünən mələk kim idi? Sonadək açılmır. Məsələn, mən onu belə yozdum: bu, bəlkə elə onun gənc ikən satın alınmış qızının sındırılmış mələk ruhu idi, gözüne görünürdü.

Nərmən Cahangirova:

- Mən də müzakirə iştirakçılarının fikirləri ilə razıyam, əsərdə çox gözəl obrazlar qalereyası var. Amma əsas olaraq Sisianovun faciəsi yaradılıb. Rus olmasa da Rusiyanı bu qədər sevən, uğrunda döyüşlərə gedən, əlindən gələn hər şeyi edən bir adamın qeyri-rəsmi oğlu Rusiyaya qarşı çıxış edir. Napoleonun ordusunun tərkibində Rusiyaya qarşı döyüşür. Bu, Sisianovun mənən sındığı məqamdır. Mahmud bəyin obrazı ilə bağlı mən də eyni fikirdəyəm. Baş kəsə bilən belə bir cəsur adamın Abbas Mirzənin bir sözü ilə ruhdan düşməsinə, idealını müdafiə etməyərək, geriye addım atmasını qəbul etmirəm.

Südəbə Ağabalayeva:

- Əslində, xarakterlər yaratmaq ustası olan Elçin onların milli özünəməxsusluğunu bu əsərdə də gözəl və dərin ifadə edə bilib... Bu zaman çox maraqlı bir priyomdan istifadə edir - xarakterləri qarşı tərəfdən göstərir. Məsələn, Azərbaycanlı obrazları Sisianovun düşüncələrində verilir. Milli xarakter olaraq Azərbaycanlının rusun gözündə necə görünməsi, məğrurluğunun romantik qəbul olunması və s. maraqlı təsvir edilir. Başın ən kritik məqamlarda öz milli xarakterini ifadə edə bilmək cəhdi uğurlu alınıb. Bununla belə, Mahmud emosional, cəsarətli, çılgınlığı və ciddiliyi ilə, ümumən koloriti ilə milli konkretliyin, eləcə də əsərin milli məzmunun ifadəsində mühüm yeri olan obrazdır.

Amma düşünürəm ki, Mahmudun türkçülüklə bağlı düşüncələri bir qədər "çığırır". Əgər bu, din müstəvisində etiraz, aqressiya, dözümsüzlük olsaydı, daha inandırıcı görünərdi. Mənə elə gəlir ki, son zamanlar əsərlərimizdə türkçülüynün müasir anlamda qəbulu bir qədər ifrata varılır. Yeri gəlmişkən, deyim ki, mərhum Zəlimxan Yaqubun "Peyğəmbər" mənzum romanında da millətdən yox, ümmətdən danışılması daha düzgün olardı. Mənə elə gəlir ki, burada da türklükdən daha çox, ümmət kimi Sisianova qarşı çıxılsaydı, rus ağalığına etirazın içində dini amil olsaydı, daha təbii görünərdi. Çünki, Mahmud Abbas Mirzənin hüzuruna əmanəti apararkən emosional, çılgın deyil, əksinə, qərribə bir mütilik, süstlük hiss olunur davranışında.

Qürbət Mirzəzadə:

- Məncə, yazıçı burada güclər nisbəti məsələsinə toxunub. Güclü, qüvvəli bir ordunun qarşısında o, nə edə bilərdi ki...

Elnarə Akimova:

- Anladığı səviyyədə də etiraz edə bilmir, axı. O zaman əvvəlcədən bəs nəyin naminə canfəşanlıq edirdi?

Südabə Ağabalayeva:

- Xarakter - milli xarakter, fərdin daxili azadlıq hissi, yadın asılılığına etiraz və üstəlik, bu, "kafir"dən asılılıqdır.

İsa Həbibbəyli:

- O zaman artıq türkçülük düşüncəsi Azərbaycanda mövcud idi. Mahmud obrazı millətin özünü dərk etmə prosesinin bir təzahürü idi. O, dinçdən çox türkçüdür, vətənpərvər ziyalıdır.

Qürbət Mirzəzadə:

-Yazıçı bütün ştrixləri, detalları olduğu kimi açmamalıdır ki. Qaranlıq mətləblər də qoyulmalıdır ki, oxucu o barədə özü fikirləşib nələisə tapa bilsin. Hər şeyi çılpaq şəkildə versə, düşünməli problem qalmaz.

İsa Həbibbəyli:

- Elçinin bu əsəri süjeti, kompozisiyası, dil-üslub cəhətləri ilə də maraqlıdır. Tarixi mövzuda yazılan bədii əsərdə istər-istəməz müəyyən qədər publisistikaya meyil olur. Axı hadisəni, faktı, tarixi şəxsiyyəti də göstərməlisən. Elçinin üslubunda müəyyən qədər publisistikaya meyil var. Burada publisistika bir qədər də artıq ola bilərdi, çünki tarixi mövzuda yazılıb. Amma Elçin bacardığı qədər ona qarşı mübarizə aparıb. Mümkün qədər hadisələri, tarixi obrazları bədiiləşdirməyə çalışıb. Hadisələrə yazıçı kimi müdaxilə edib. Onun təsvir və ifadə vasitələrində, üslubunda bədiilik əsas meyardır. Görünür, xeyli dərəcədə özünə qarşı mübarizə aparıb ki, tarixi hadisəni, faktı göstərməkdən çox, ədəbiyyat vasitəsilə açsın, yazıçı təxəyyülündən keçirərək bədii cəhətdən ifadə edə bilsin. Və mən elə bilirəm ki, bu, baş tutubdur. Üslubda publisist çalarlar var, amma bədii səviyyəni üstələməyib. Elçinin yazıçı təxəyyülü, bədiiliyi qalib gəlib.

Nərgiz Cabbarlı:

- Yalnız bəzi məqamlarda bədiilik bir qədər geri çəkilir.

İsa Həbibbəyli:

- O da tarixi hadisə, tarixi proses, tarixi faktların verilməsində labüddür. Məktubları oxuyursan, o qədər insanın xarakterinə və dövrdəki hadisələrə uyğundur ki, bilmirsən, həqiqətən yazılıblar, yoxsa yazıçının bədii uydurmasıdır. Mən inanıram ki, onların bir çoxu heç olmayıb, amma əsərdə inandırıcı təqdim ediliblər. Əgər olsaydı da, məhz o cür olardılar.

İntiqam Qasımzadə:

-Bəli. Elə bil, burada bədiilik və publisistika baxımından əsər boyu Elçin özü özü ilə mübarizə aparır. Mənim fikrimcə də, o, bu balansı gözləyə bilib. İkisinin paralel olması sənətkarlıq məziyyətidir. Fikir vermisinizsə, bəzən topların sayına qədər, tufənglərin növünə qədər, xronika, tarixi faktlar dəqiq verilir. Bəlkə də bu, bir yazıçı vasitəsidir, yazıçının əsərə bilərəkdən etdiyi əlavələrdir. Yəni o tarixi mənzərəni vermək üçün detalları qabartmağa çalışıb. Yazıçı sənə, nəyin hesabına olursa-olsun, oxuduqlarına inandırmalıdır və bu məqsədlə də bütün vasitələrdən istifadə edə bilər.

Əsərdə sənətkarlıq baxımından da müasir roman janrının bütün yeniliklərindən istifadə edilib. Burada ayrı-ayrı baxışlar var. Fəzadakı yoxluğun içində məkansız olan "O" çox gözəl alınıb. Bu, tarixi romanın ağır hadisələrini oxucuya oxutdurmaq üçün maraqlı vasitədir. Sənətkarlıq xüsusiyyəti deyəndə mən bunu nəzərdə tuturam. Bir də Elçinə məxsus xüsusi bir dil var. Əvvəllər yazdığım məqalələrdə mən onun dilinin axıcılığı, ləngəri barədə danışmışam. "Bir görüşün tarixçəsi" hekayəsi yadınızdadır? Məsməxanımla Məmmədağanın məhəbbəti necə gözəl, lirik səpgidə işlənmişdi.

Vaqif Yusifli:

-“Şuşaya duman gəlir” hekayəsində də...

İntiqam Qasımzadə:

-Bəli... Elçin sözlə işləyə bilən yazıçıdır. Söz onun əlində mumdur, cümləni istədiyi kimi başlayıb istədiyi kimi bitirə bilir. Öz dilinin ləngərini əsərin əvvəlindən axıra kimi qoruya bilir.

İsa Həbibbəyli:

-“Baş” romanında tarixiliklə yanaşı, dil, üslub, xarakterlərin açılışı, yardımçı surətlər, əlavə hadisələr də uğurla təqdim olunub. Və mən hesab edirəm ki, bu əsər müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əhəmiyyətli nümunələrindən biridir.

Vaqif Yusifli:

- Mən bir də onu deyim ki, son zamanlar roman adı altında bir çox əsərlər təqdim olunur. Elçinin bu əsəri roman poetikasına tam uyğundur. “Baş” romanını dünya romanı qatarına qoşmaq olar. “Mahmud və Məryəm” kimi, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı kimi...

İsa Həbibbəyli:

- Xalq yazıçısı Anarın “Göz muncuğu” əsəri kimi.

Vaqif Yusifli:

- Bəli. Azərbaycan romanı dünya romançılığına bir qədər gec qoşulub - 1889-cu ildə İbrahim bəyin “Səyahətnamə”si ilə. Sonra kiçik romanlar dövrü gəlir. Bir az fasilə olduqdan sonra sovet dövrü romanları yazılır. 60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda roman sənəti yeni mərhələyə adlayır. “Dəli Kür”, “Qarlı aşırım”, “Pərvanə”, Fərman Kərimzadənin, Anarın, Mövlud Süleymanlının romanları yaranır. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı yazılır. Bu roman da həmin cərgədə öz yerini tutan maraqlı əsərdir.

İsa Həbibbəyli:

- Bir sözlə, “Baş” romanı azərbaycançılıq mövqeyi ilə yazılmış, milli ruhu güclü olan böyük ədəbiyyat nümunəsidir. Eyni zamanda, bu əsər tarixi proseslərdən ibrət dərsi çıxarmaq üçün müasir oxucuya bələdçi ola bilən mükəmməl tarixi-psixoloji romandır. Romanın mövzusu da, ideyası da müasirdir. Bədii vasitələri zəngindir, süjet-kompozisiyası orijinaldır, əsərdə yadda qalan obrazlar var. Roman keçmiş imperiya daxilində gedən bütün əsas prosesləri açır. Burada bu gün dövlət müstəqilliyinin qorunması, möhkəmləndirilməsi, siyasi-mənəvi birliyə çağırış mənasında ciddi mesajlar var. Bu baxımdan əsəri əhəmiyyətli hesab edir, ciddi ədəbi hadisə kimi dəyərləndiririk.

“Azərbaycan” jurnalı ilə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun ilk dialoqunu da baş tutmuş hesab edirəm. Düşünürəm ki, ölkənin əsas ədəbiyyat jurnalı ilə Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlığı bundan sonra daha da genişlənəcəkdir.

◆ N ə s r

Ələvsət BƏŞİRLİ

TƏRİF

◆ Hekayə

İnsan yalnız ölümə yaltaqlana bilmir.

Seyran Səxavət
(“İt intervüsü” hekayəsindən)

Əsəbi halda pultun düyməsini basdı. Ətrafa sakitlik çökdü.

Otaqda var-gəl edə-edə bayaqdan televizorda ucadan xırıltılı səslə rəisini tərifləyən iş yoldaşının qarasınca deyindi: «Zalım oğlu necə də tərifləyir, necə də məddahlıq eliyir ey... Hamısı da yalan, boğazdan yuxarı, sabun köpüyü. Bəxtəvər başına belə rəis, indiyəcən bilməmişik sən dahisən, korifeysən... Əstəğfərullah... Pah atonnan, yalana bax ey... ayaq tutub yeriyr, quş olub uçur, radioda qulağını dəlir, televizorda gözünü qamaşdırır. Ay sən, Qulu, heç ağılıma gəlməzdi ki, məddahlar xoruna sən də qoşulasan».

...O, səhər işə gələn Qulu ilə salamlayıb, ehmalca onu idarənin həyətindəki iri gövdəli həmişəyaşıl ağacın altına, xəfə yerə çəkdi. Ərkyana söz atdı:

- Maşallah, axşam televizorda yaman qırıldadırdın ha.

Qulu Mirzə Mirzəbəylinin mizrabı hansı simə vurduğunu dərhal tutdu.

- Eh, mən hara, televiziya hara. Heç yuxuma da girməzdi. Dünən işdən çıxıb evə gedəndə küçədə cavan qızla oğlanın əllərində mikrofon adamları sorğu-suala tutduqlarını gördüm. Tini burulanda məni də yaxaladılar: «Dayı, bağışlayın, sorğu aparırıq. Xahiş edirik, yaxından tanıdığınız məmur, vəzifə sahibi, lap elə öz rəisiniz barədə sözünüzü deyəsiniz, fikrinizi bildirəsiniz». Doğrusu, əvvəl nəm-nüm elədim, boyun qaçırdım. Ancaq qırsaqqız olub yapışdılar yaxamdan, əl çəkmədilər, axır ki, danışdırdılar məni...

- Nə dedilər?.. Məcbur elədilər ki, xeyirxah, insanpərvər, daha nələr deyəsən, yalandan tərifləyəsən, məddahlıq eləyəsən?!

Mirzəbəylinin tikanlı sözləri gicitkan kimi qulağını dalasa da, özünü o yerə qoymayıb yarızarafat-yarıciddi cavab verdi:

- Təxsir məndə deyil.

- Bəs kimdədir?

- Radiolarda, televizorlarda. Düyməni basırsan mədhiyyə, şit təriflər, yalan sözlər qulağına dolur, ürəyini bulandırır. Özü də elə yalanlar uydururlar ki, məəttəl qalırsan. Məgər toyda, yasda, icaslarda belə deyil?! Adamın qulağı o qədər eyni sözləri eşidir, yalanlarla dolur ki, ağzını açanda qeyri-ixtiyari çölə sıçrayır. Elə biri mən. Vallah, qınama, artıq vərmiş eləmişik.

- Yox, mən qətiyyənlə razı deyiləm sənnən. Gərək hər kəs öz sözünü desin, öz fikrini bildirsin, daha tutuquşu yox.

Bu, elə-belə dost qınağı deyildi. Mirzə sözünü sərt dedi, onun üzünə bozardı.

Bu, Quluya toxunsa da, incimədi. Dostunun xasiyyətinə yaxşı bələd idi. Sovet dönəmində də zavodun eyni sexində uzun illər çiyin-çiyinə işləmişdilər. Sonralar

da ayrılmamışdılar. İndi də idarənin istehsalat şöbəində Mirzə şöbə müdiri, Qulu baş mütəxəssis idi. Mühəndis kimi ixtisaslarını mükəmməl bilirdilər. Çox-çox məsələlərdə ortaq məxrəcə gəlirdilər.

Ancaq xasiyyətləri fərqli idi. Mirzə tələskən, emosional, sözünü adamın üzünə sərt deyəndi. Haqqı nahaqqa vermir, yalandan, yaltaqdan zəhləsi gedirdi. Qulu isə, əksinə, xasiyyətə mülayim, yumşaqdı. Heç kimi incitmək, xətrinə dəymək istəmirdi. Haqq adamı olsa da, yalançıya, yaltağa acığı tutsa da, bunu üzə vurmaz, içində əridər, münaqişəyə yol verməz, köhnə kişilərin təbirincə «boş buraxardı». Özündən vəzifəcə böyüklərdən yan keçər, çəkinərdi. İşlədiyi müddətdə rastına müxtəlif xasiyyətli rəislər çıxmışdı. Ancaq indiki idarə rəisi kimi bədxasiyyətini görməmişdi. Yekəxana, nahaq adamdı. Köhnə işçilər deyirdilər ki, Murğuz Murğuzlunun doğru söz dilinə yatmır, nəfəsi də yalandan gedib gəlir. Heç kim onun yalanının qabağında haqq deyə bilmirdi. Təkcə Mirzə Mirzəbəylidən savayı. Qulu ürəyində sevinirdi ki, onun dostu lovğalığından yerə-göyə sığmayan rəisin «köpünü» alır, yalanını çıxarır, sözünü şax üzünə deyir və eyni zamanda, sırası işçiləri nahaq hücumlardan qoruyur, maddi durumu aşağı olanlara köməyini əsirgəmir. Gözgörəsi idarə rəisi ondan çəkinir. Çünki Mirzəbəylinin təcrübəli mütəxəssis, savadlı mühəndis, bacarıqlı şöbə müdiri olması bir yana qalsın, arxasında dağ kimi doğma dayısı durur. O dayı ki, çox yüksək səlahiyyət sahibidir və barmağını silkələyəndə Murğuzkimilər vəzifəyə həsrət qalırlar.

Qulu fikirləşdi ki, Mirzəbəylinin arxası möhkəm olduğuna görə sözünün kəsəri var. Onun isə belə imkanı yoxdur. Əgər ağzını açıb bircə kəlmə desə, rəisin qəzəbinə tuş gələr. Bu, ona lazımdır mı? Əlbəttə, yox. Ancaq Mirzəni də qınaya bilmədi:

- Heç özüm də bilmirəm necə oldu ki, əbəs yerə təriflədim onu, -Qulu səhvini boynuna aldı.

Sonra narahat halda ətrafına baxdı. Qorxdı ki, sakit danışsa da, Allah eləməmiş, səsini, sözünü eşidən olar, əlüstü rəisə şeytanlayar.

Gözaltı ona baxıb rənginin avazıdığını görən Mirzəbəyli soruşdu:

- Ay Qulu, sən də lap kölgəndən qorxursan, nə olub axı?!

- Heç... - qeyri-ixtiyari idarənin birinci mərtəbəsində yarıaçıq pəncərəyə baxıb udqundu, - zalım qızı, dodağını tərpedəndə şeytan kimi bilir ki, nə deyirsən, beş də üstünə qoyub şərleyir adamı.

- Kimi deyirsən?

- Süsən Sünbül, odur, işığı yanır.

Mirzəbəyli boylanıb narın işığı həyətə süzülən yarıaçıq pəncərəyə sarı baxdı. Sonra gülümsünüb başını buladı:

- Narahat olma, onun işığı bu gün sönəcək tamam, - dedi. Sonra Qulunun heyrətdən gözünün böyüyüb alına çıxdığını görüb əlavə etdi. - Sənin kimi bu idarədə çoxlarının həzər vurduğu Süsən xanımın işi yaşıdır.

Qulu gözlərini döydü:

- Necə yəni yaşıdır?

- Çox sadə, rəisin arvadı məsələdən hali olub, bunları güdüb, bir yerdə görüb, nə yemisen turşulu aş, Süsən Sünbül o ki var çırpıb. Sonra elə hay-haray salıb ki, gedib qardaşının qulağına çatıb. Eşitməmiş olmazsan rəisin qayını barədə. Zalım oğlu yaman bərk gedir, ayağının altından yer qaçır harınlığından. Murğuzluya xəbər göndərüb ki, rədd elə o filan-filanı.

- Yəni Süsən Sünbül işdən çıxarılacaq?

- Heç izi də qalmayacaq bu idarədə. Ancaq Murğuz əl çəkən deyil, ona şəhərin xəfə yerində villa tikdirib. Guya elə məxfi iş görüb ki, nə dil bilsin, nə dodaq... Ancaq, köhnə kişilər demişkən, belə şeylər tez faş olar, qırx gün çəkər, ya çəkməz.

O, bir anlığa susub özündən azacıq qısa olan dostuna sarı əylərək astadan:

- O gün sənə dediyim məsələ düzəlik, - pıçıldadı. - Cələn aydan nazirlikdə işləyəcəyəm. Sənin haqqında danışmışam, razılaşıblar, idarədə mənim yerimə

şöbə müdiri... Neçə ildir baş mütəxəssissən. Daha sən qala-qala Murğuzun savadsız, bivec qohumunu qoymayacaqlar ki!..

* * *

Qulunun vəzifəyə təyin edilməsi idarədə çoxlarına inanılmaz göründü: bu, necə ola bilər? Axı, Murğuz Murğuzlu qatı yerlipərəstdir. Ancaq arvadı Süsən Sünbül sövdəsindən duyqu düşəndən sonra harın qardaşına nə demişdisə, o, yəznəsinin «ipini» çəkmiş, vəzifəsini laxlatmışdı. İş o yerə çatmışdı ki, vaxtilə Qulunu saymayan, rastına çıxanda üz-gözünlü turşudan idarə rəisi indi elə bil muma dönmüşdü, iclaslarda «cənab Quluzadə» deyə müraciət edir, onun qarşısında duruş gətirə bilmir, gözgörəsi əl-ayağa düşür, sıyıq kimi axırdı. Çünki Qulu Quluzadənin arxasında nazirliyi görürdü. Nazirlikdə isə Mirzəbəyli məsul vəzifə sahibi kimi vaxtilə işlədiyi, «cikini-bikini» bildiyi idarəyə göz qoyurdu, həmkarı, dostu Qulunu dəstəkləyirdi.

Daha Murğuzlunun zahirən həqiqət donu geydirdiyi yalanlarına nazirlikdə inanmırdılar. Çünki təftiş zamanı çox nəsələr üzə çıxmışdı.

Əvvəllər ziyafət məclislərində gur-gur guruldayan, yalanlar, mədhiyyələrlə dolu tostlar söyləyən, köklüyündən dərisinə sığmayan tosğun Murğuzlunun indi kölgəsi qalmışdı. Qapısını açanlar rəis kreslosunun küncünə qısılmış müqəvva görürdülər elə bil. Xırıltılı səsi güclə eşidilirdi. Qapısının üstünə bənd edilmiş «Rəis» sözünün hərfləri də rəngini itirmişdi sanki.

Vaxtilə vəzifə payladığı qohumları, həmyerliləri yoxlama-təftiş komissiyasının qərarı ilə cəzalandırılıb işdən çıxarılmışdılar. İndi işə götürülənlər xüsusi ixtisas komissiyasında sorğu-suala tutulur, testdən keçirilirdilər. Komissiyaya Qulu Quluzadə rəhbərlik edirdi.

«Gör nə günə qaldım». Dərindən ah çəkdi. Olub-keçənləri yadına saldıqca od tutub tüstüsüz yanırdı... Hə...ə, vaxt vardı, hamı ona inanırdı, ondan çəkinir, qorxa-qorxa ətrafında fırlanırdı: «Rəis, nə buyurursunuz», «baş üstə», «əlbəttə, sizin sözünüz qanundur bizimçün».

Bəs hansı namərd bu «quşa» qıydı? Gözlərinin önünə Mirzəbəyli gəldi. O, yuxarıya qalxıb məsul vəzifəyə keçəndən sonra Murğuzlunun qara günləri başladı. Axırı da belə: oldu bir lələ, bircə şələ... Yaxşı ki, evdə arvadının ehtiyatı varmış. Ancaq zalım qızı qırt toyuq kimi üstündə elə oturub ki, zavallı ər olan bəndəyə heç qəpik də qıymır.

Arvadından gizli yığdıqları da Süsən Sünbülün badına gedib. Üstəlik ikimərtəbəli villası, bahalı maşını. Zalım qızı vaxtilə başına fırlandığı məşuqunun heç həndəvərinə qoymur. Xəbər göndərib ki, daha onu narahat eləməsin. İndi Süsən xanım adlı-sanlı, varlı-karlı bir kişinin oğluna ərə gedib...

Süsən Sünbül yadına düşəndə yanib-tökülürdü. Hələ ona, özünün təbircə, «belə atan» olmamışdı.

...Kabinetin ölü sükutunu pozan telefonun cingiltili səsini handan-hana güclə eşitdi. Yerindən dərindən dəstəyi götürdü. Arvadının hikkəli səsi qulağında partladı: «Niyə gəlib çıxmırsan xarabana?! Axşam vaxtı kimi gözləyirsən belə?!»

Dilinə gələn cavab içində ilişib qaldı: «Əzrayılı». Gözünə arvadının zəhrimar yağan sifəti göründü. Diksinib dəstəyi əlindən saldı. Götürüb telefonun üstünə qoymağa nə həvəsi, nə də təqəti qalmışdı.

Arvadının zəhmli üzü gözlərində dumanlananda qəfil qərribə sual fikrinə gəldi: «Görəsən Əzrayılın sifəti də belə zəhryarandır?... Yoox, belə olmaz yəqin, axı, o da Allahın mələyidir».

Birdən, axtardığını tapmış kimi, çöhrəsi nurlandı: «İndiyəcən tərifdən inciyan bir kəs görməmişəm. Gəlsənə, Əzrayıla da girişim, tərifləyim, mədh eləyim onu, deyim ki, mələklərin korifeyi sənə. Amma... Görəsən «korifey» sözünü başa düşər?.. Birdən başa düşməsə...».

Fikir onu götürdü; yaman yerdə ilişmişdi.

♦ P o e z i y a

Bilal ALARLI

MƏNİ XATIRLAMAQ ÜÇÜN

Mən sizi yoxlamağa gələcəyəm,
mütləq gələcəyəm.
Belə ayrılıq olmaz.
Sözündən-söhbətindən
doymadığım adamlar,
darıxmayın,
məni xatırlamaq üçün
hələ imkan var.
Mənim adımdan
soyuq başdaşıma
yazdığınız bayatı
yaşadacaq sizə
mənə qismət olmayan həyatı.
Amma şəklimə baxmayın,
gözlərimdən utanarsınız.
Orda siz
olduğunuz kimi varsınız.
Bu fotoqraf gözlərim
sizin əslinizi alıb üzünüzdən.
Gözlərimə baxmayın,
özünüz düşərsiniz
öz gözünüzdən,
çıxıb getməyə
yeriniz olmaz.

DİRƏK

Bu evin dirəyi laxladı-
divarı çat verdi,
çarxı döndü.
Başbiləni taxtından endi.
İndi hərə canını götürüb
öz üstünə qaçacaq.
Başdan olanlar
əvvəl başlarını itirəcəklər,
sonra öz içlərindəki
boşluğa uçaqlar
özləri dirək olanacan.

PÖHRƏ

Adam var bəhrə verir,
Adam var bəhrələnir,
pöhrə verir.
Bəhrə verən
bəhrə verə-verə qalır,
pöhrələnən
qollu-budaqlı ağac olur,
boy verib ucalır,
bəhrə verənin başına
kölgə salır,
bəhrə verən kölgədə qalır.

AĞIRLIQ

Mən sənə kimi
qəm dəryasına
bata bilmirəm.
Çünki mən yüngüləm səndən... bir az.

BƏM

Oxuyuram,
sən də oxuyursan,
biz oxuyuruq...
bizə oxuyurlar,
elə yüksəkdən oxuyurlar
səsimiz batır,
qalxa bilmirik zilə,
kökdən düşənlərin
ayaq tutması
çətin olur!

KİTAB

Mən öz kitabımı
özüm yazdım,
neçə dəfə
qatladım,
açdım...
Tanrının üzünə ağ olmadım,
di gəl ki,
fələyin yazdığından qaçdım.
Götürmədi sözümü
Tanrının
dilbilməz bəndələri.
Mənim kitabımda
Tanrının Tanrı yeri var,
bəndənin bəndə yeri!
Bircə
mən öz yerimdə deyiləm.

TÜSTÜ

Sən tüstülənirsən,
mən boğuluram.
Yanır köhnə hisslərin çırtacırtla,
yanır sevgi məktublarındakı
ehtiras.
Qıvrıla-qıvrıla,
qovrula-qovrula
alovlanırsan,
sən yandıqca
isti vurur məni.
Odlanırsan gözgörəti,
külə dönürsən,
Qalamadığın ocağa
qanadları ütölmüş
mələk kimi enirsən.
Gizli görüşlərin,
odlu öpüşlərin
istisi çıxıb canına.
Qırılmış ümidlərin,
sönmüş arzuların
tüstüsü çıxıb canına.
Sən yanırsan,
mən yaxılıram.
Yıxılıram, yıxılıram,
sənin ürəyində qaladığım
odun içinə yıxılıram.
Sən tüstülənirsən,
mən boğuluram
ümidlərini qırdığım üçün.

ÖZGƏ

Yatırsan - batırsan,
durursan - qudurursan,
sürünürsən - elnən palaza bürünürsən,
özün ola bilmirsən
özü olmayanların içində.
Son mənzilə
özlərin çiyində gedir
bir tabuta sığan
köçün də...
Görürsənmi?
Özünün deyilmiş
özününkü saydığın
quru cəsəd də.

QƏTL

Nə qədər ağırdır
haray-həşirlə
özünü öldürmək,
öz üstündə
ağı deyib ağlamaq!
Sonra da
öz başdaşını
qayğına qalmayan
və öləndə
səni yada salmayan
doğmaların kimi qucaqlamaq!..

OYUN

Həyat oyundursa,
oyunçu olmağa dəyər.
Məni oynadanların
havasını çalmağa dəyər.
Yoxsa istədikləri kimi
oynadılar məni,
udarlar məni,
unudarlar məni...

Mina RƏŞİD

KİM Kİ ƏL UZADAR...

...Kim ki əl uzadar yorulana,
 çıxarkən düşənə, qəlbi yanana,
 könlü üşüyənə
 əlləri ilahi bir nura boyanar,
 əlləri göyə ucalar...
 odda yanmaz, suda batmaz,
 min əl uzadıb çıxarar
 qırx arşınlıq quyu dibindən
 o işıqlı əlləri...
 Bir əldən oğlunun, qızının
 əlindən tutmuş kimi tut...

YAĞIŞ YUYAR KƏDƏRİMİ

Yağış yağır... çox sevirəm
 Yağışı seyr etməyi.
 Yağışın sehrinə düşüb
 Uzaqlara getməyi...
 Balaca bir dünya qurub
 Oynaram uşaq kimi.
 Yağış yuyar kədərimi,
 Görən tanımaz məni.

Həyat necə ürək yaxan
 Qəmli nəğmə, hey kədər.
 Hərdən bəxtəvər oluram
 Yağışın ömrü qədər...

Bax, yenə də bir div gəlib,
 Gözəl dünyamı yıxır.

Başım elə qarışıb ki,
Bir də görrəm od yağır...

İLAHİ

O ağacın yaşıl, sarı yarpaqlarına,
tumurcuqlarına, çiçəklərinə baxınca,
yanıb qurumuş qanadlarımı
göyərdib, qəlbimi uçurunca,
nəfsimin buxovlarından
qurtulunca gördüm Onu...
Yalnız dilimdəki kəlmələrlə,
hicabım, əlbisəmlə yox,
qəlbimlə sevdim Onu.
Əllərimdəki daşı atıb,
göz yaşım ilə,
yalnızca ibadətimlə yox,
bir solğun çöhrəni
güldürməyimlə,
qarda, boranda,
sərt küləkdə - hər anında
adını ürəyimə yazıb
zikr etməyimlə sevdim Onu...

YUXU KİMİ

...Göyüzü -gözlərimin gülən yeri,
qəlbimin genişliyi...
Bu aydın səmada
əl-ayağıma dolaşa bilmir sarmaşıqlar,
könlümü yıxa bilmir qaranlıqlar...
həsrətlə göyə baxırlar
mənsə, yuxu kimi, nağıl kimi bütün
kədərimi unuduram...

SƏNİNTƏK DOSTUM VARSA

Azadə Novruzova üçün

Sənintək duyan varsa,
Olmaz bir qüssə-qəmim.
Sənintək dostum varsa,
Bu dünyada nə dərdim...
Dərdi elə oxşayıb
Sulara ötürürsən.
Sanki qərib könlümü
Çöl ətrinə бүkürsən.

Can dostum, sən sözlərdən
Bir çələng toxuyursan.
Uzaq yoldan qəlbimi
Nə gözəl oxuyursan...

İNANIRAM

...Bu bataqlıqdan da çıxacağımı
 bilirəm,
 mərhəmətinə inanıram, Allahım!
 Ağacından qırılıb qopmaq üzrə olan
 bir budaq kimiyəm,
 qoymazsan özümü qayadan atmağa,
 bilirəm...

Elnur MEHDİYEV

İLKİ

İlkimiz Adəmdir, buğda hərisi,
 Bəs kimlə doğrulub vicdanın ilki?
 Torpaqdan yaranıb torpağa dönür,
 Sonunda yenə də insanın ilki.
 Həyat bir qəlibdir, ömrü yon deyir,
 Yonulur baxanlar, bu da son deyir.
 Əslində sandığın ölüm son deyil,
 Bir ilkin sonudur, bir sonun ilki.
 Elnur çılpaq ömrün mülkü, bəllidir,
 Gəlmisən, sonadək gəl ki, bəllidir.
 Hər bilinməz sonun ilki bəllidir?
 Tək o bilir sondur o, onun ilki.

ARZU

Sözlə boyalayıb bir göz, əl çəkim,
 Gözlər mirvaridən, əl qış qarından.
 Gəlinlik əynində bir gözəl çəkim,

Zövq alım bir eşqin etibarından.
Çəkim arzusunun qırmızı rəngin,
Güllər bu rəng ilə yansın, alıssın.
Sevgi ümidlərin yaşıl göstərim,
Bu qış gecəsinə bahar qarışsın.
Çəkim düşüncəsi bir göy qanadlı,
Qərq edim saçını zər düymələrə.
Qəfildən atını çapsın ağ atlı,
Götürsün gözəli getdiyi yerə.

NƏ

Nə bir üz var söykəməyə,
Nə də baxıb dərd deməyə.
Nə bir iz var ki getməyə,
Nə də əl yetir köməyə.
Nə ağlamaq istəyirəm,
Nə gülmək yaraşır mənə.
Dolanır boynuma dərd, qəm,
Sarmaşığı sarmaşır mənə.
Ruhum tərk edəmir canı,
Yerdən göyə göz dikirəm.
Ümiddən vurub damını,
Arzulardan ev tikirəm.
Sığınmışam göyün, yerin,
Arasında bu boşluğa.
Fikrim üzür dərin-dərin,
Bir dərd ilə yarışmağa.
Budur həyat, budur qismət,
Tale bunu yazdı mənə.
Dərd üstünə hər gün bir dərd,
Sanki dərdim azdı yenə.
Adam kimi öləmmirəm,
"Ölümdən də naz çəkirəm".
Tanrım, varmı yenə dərd, qəm?
Yaz alınma, yaz çəkirəm.

EHTİYAC

Otağın bir küncündə qaralır
atılmış daraq dişlərinin tənhalığı.
Divarlar üşüyür bu şahidliyə.
Vaxtın tellərini darayır,
dişlərində saçlarınla,
didişmək hissi göynəyə-göynəyə.
səninə saçlarını,
yad qapının dəstəyindəki əllər,
çeynəyə - çeynəyə,
doğrayır vaxtı əqrəblər.
Daha zaman susub,

Günəşin batdığını,
gecənin nələr yaratdığını,
anlamır darağın dişlərindəki qəriblik.
Bu darağın dişlərindən
vaxt da keçmir,
xıncım - xıncım olur gözlərində.
vaxt vardı,
dişlərində əllər gəzirdi,
Açdığı izlər,
bir kişi sığalıyla əzizlənirdi.
İndi vaxtın yetimliyidir
qranit üzlü yalvarışlar.
Və bir də tənhalığın qoynunda,
asılmış baxışlar
daraya bilmir daha
bu otağın sükutunu.
Açın qapıları, açın,
havası sıxılır bu otağın.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2016-cı İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

◆ P u b l i s i s t i k a

Valeh BAHADUROĞLU

YURDUN VARSA...

Elat mədəniyyətini, tərəkəmə, çölçülük həyatını yaşamış ata-babalarımızın ötən yüzilliklərdə qazandıqları daimi və kürek söykəyəsi milli-mənəvi dəyərlər bu gün də əhəmiyyətini saxlayır. Bu, torpağını, millətini hər cür var-dövlətdən üstün tutan mərd babaların, nənələrin qanında aşılaraq mədəni-mənəvi irsin zənginliyidir ki, son onilliklərdə yetərincə bədii-publisist yazılar qələmə alınmışdır. Onu deyim ki, mən özüm də yeddi arxa dönənim, ulu babalarım haqqında az məlumatlı deyiləm. Və hər gün, bir dəfə olsa da, onların tale yazıları bizə əmanət kimi verilən adət-ənənələri haqqında yazmaq keçib könlümdən. Deyilənlərin, yazılanların təkrarı olmasın deyə mən bəzi, xüsusilə diqqətdən kənarda qalan, bir az mənim üçün mübahisəli olan məqamları oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm.

Doğulub boya-başa çatdığım Əliqulular kəndi oğlunun babasının babasının babasının adını daşıyır. Bu, mənimlə yanaşı, onun da öyən yeri, qürur yeridir. Əliqulular 19-cu əsrin axırlarında qədim türk tayfalarından olan Təkləlilərin bir qolu, bir tirəsi kimi ayrılıb məlum adla məskunlaşmış və köçəri-tərəkəmə həyatını davam etdirmişlər. Əliqulu 1760-cı illərdə dünyaya gəlib. Babasının Gəncəyə gələn Güney Azərbaycanda yaşamış Təkləlilərdən olduğu, atasının adının isə Məmmədəmin olması məlumdur. Mənim deyəcəklərim dəqiqləşdirmə məqsədini daşıyır. Təbii ki, mən də yaşlı insanların yaddaşına əsaslanır, yeri gəldikcə, öz mülahizələrimi də ortaya qoyuram.

Təklə - etnonimdir. Tayfa, etnos adıdır. Qədim Türk tayfalarından biridir. Elat sözüne gəlinə, el və at sözlərinin birliyi (elat), daim at belində yaşayan el mənasındadır. Hər də "Tərəkəmə - tərki-vətən" kimi ifadəyə rast gəlinir. Yeni tez-tez yerini - yurdunu dəyişən, tərkləyən. Məlumdur ki, köçəri həyat keçirən insanlar heyvanlarını bəsləmək üçün həmişə otu, suyu bol olan ərazilərə köçüb, müvəqqəti olaraq məskunlaşıblar. Mənim mülahizəmə gəlinə, "Tərki-vətən" sözü vətəni at belində olan, ümumiyyətlə, ömürlərini atın üstündə keçirənlər mənasındadır. Əslində, atın belinin bir qədər enli, quyruğuna yaxın hissəsinə tərklə deyilir. Elat anaları zarafatla qız uşaqlarına, - səni görüm at tərkində gedəsən, - demişlər. Və ya, iki dost bir atı tərkləşib getdilər, kimi misallar fikrimizi təsdiqləyə bilər. Onsuz da Təklə (təhlə), elat, tərəkəmə kimi etnonimlərdən at məfhumu qırmızı xətt kimi keçir. Hər üçü üçün də at səadət, muraz rəmzi olmaqla, həm də onlar üçün daimi məkan hesab olunub. Nə qədər müvəqqəti düşərgələri olsa da, onlar üçün isti yuva, doğma məkan olan at belində, at tərki olub.

Hələ sovet hakimiyyəti qurulana qədər təhləlilərin özlərinə məxsus xeyli sayda dəvəsi, mal-qarası, atı, qoyun-quzusu olub. Yeri gəlmişkən deyim ki, dəvənin topasına gəllah deyilib. Sürü, naxır, ilxı, gəllah və s. Dəvə gəllahı olan, dəvəylə məşğul olan adama gəlladar deyilib. Qoyun otarana çoban, mal otarana naxırçı, at otarana ilxıçı, dəvə otarana dəvəçi deyilib. Naxırın, sürünün, ilxinin, gəllahın qarışığı xıl adlanıb.

HAŞIYƏ. Vaxt varydı, yazın qırxbeşi olan kimi elat camaatının yır-yığı başları yönü yaylağa sarı. Xıl alardı payızdan üzü yenişə düşən cığırın, çəhlimi əlinə. Yavaş-yavaş

dartınardı üzü yuxarı. Beləcə, köçün əvvəli "Əyri qar"a çatanda arxası təzəcə adlayardı "Haramı"dan. Qadınlar yerdənqazma damın bacasını örtər, ocaqqırağını səliqəylə qatlayıb götürərdilər. Anasız quzular sevimli dəlmələrini (dəlmə, poru, göyebaxan) unudardı. Vanalar, küzlər həsrət-həsrət boylanardı çöllərin yaxasına düymə kimi düzülən sürülərin dalınca. Çəhlilərin əvvəl rəngi bozarardı, sonra da qapqara kəsildilər. Bir az da qısqaardılar qoyun-quzuların ayaqlarını. Qısqaardılar kəklikotulu, kəngərli çəməniyə, baldırğanlı çayların suvat yerinə. Təzəcə anadan olan, ayağı yer tutmayan quzuları xurcuna qoyub aşırardılar ulaqların belinə. Atların ayağı altında cincilimin, əməköməcinin suyu çıxardı. Dəvələr, köşəklər ayaqlarını o qədər ustufca qoyardılar ki, heç çobanyastığının ruhu da inciməzdi. Yüklərin ağırı-fərməşlər dəvələrin payına düşərdi. Çətenlər, sacayaqlar, keçələr, çubuqlar öküzlərə, danalara yüklənərdi. Elat kişiləri, xanımları yalı-yalmanı qotazlı, gümüş sinəbəndli atlara minərdilər. Gəlinlər qış boyu toxuduqları yəhərqaşı xurcunları aşırardılar yəhərin qaşından. Yol azuqəsi bu xurcunlarda olardı. Dəvələr xılın-köçün önündə gedərdi. Yaylağa çathaçatda dəvələrin hərəkəti bir az çətinləşərdi. Hələ qar yaxşı ərimeyindən dərələrdə toplanan qar qorxulu olardı. Keçidlərdə, yarıqlarda yığılıb qalan qar tar adlanırdı. Dəvələr bu tarın üstündən keçəndə batmasın deyər qarın üstünə keçə salınardı. Dəvə ayağını keçənin üstünə qoyub keçər, sonra keçəni götürüb dəvənin qarşısına salardılar. Beləcə, köç mənzil başına çatardı.

Təkcə elat kişiləri deyil, qadınları da mərd, qorxmaz, döyüşkən, sərvətlərini göz bəbəyi kimi qoruyan olublar. Babam danışdı ki, mənim Şahsənəm adlı yaxın bir qohumum olub. Düzdü, mən onu görməmişəm. Ancaq deyirdilər ki, lap Həcər kimi qadınıymış. Belə götürəndə, elə Həcəri də görübmüş. Nə isə belə qatarlı, əli tufəngli bir qadın olub. Bir dəfə el yenə də çıxıb yaylağa. Obanın arxası hələ üç-dörd günə gələsiymiş. Zinrik bir yaylaq gecəsiymiş. Çobanlar sürünü kələyə yığib dəyədə şirin-şirin söhbət edirmişlər. İstifadəsiz dəyə çubuqlarından ocaq qalayan, danışib-gülən cavan çobanlara arada qulaq kəsilən Şahsənəm heyvan hənirtisinə ayağa qalxır. Qoşalülə tufəngini götürüb çobanlara bir söz demədən qaranlıqda kələyə doğru yeriyir. Kələyə çatanda görür ki, sürü özbaşına üzüyuxarı çəkilib gedir. Tez sürünün qabağına keçib vəziyyəti öyrənir. Ortası deşilmiş bir lay duz uzun bir kəndirin ucuna bağlanmış vəziyyətdə sürünün içinə atılıb. Şahsənəm bilir ki, kimsə dağın döşündə çox da uzaq olmayan bir yerdə oturub kəndiri yavaş-yavaş çəkir. Sürü də yalaya-yalaya duzun dalınca gedir. Şahsənəm qoyunların arasıyla bir az gedibmiş ki, sürü birdən hürküb dayanır. Görür ki, bir adam ayağa qalxdı, sürüdən əlliye qədər qoyun ayırıb qalanlarını geri qaytarı. Şahsənəm arxadan tufəngi oğrunun qulağının dibinə tutur, sakitcə, heyvanları geri qaytar, deyir. Şahsənəm oğrunu da sürüyə qatıb çobanların yanına gətirir. Tufəngin səsinə çölə çıxan çobanlar çağırılmamış qonağı görüb bir-birinin üzünə baxır. Kələkdən çıxıb gedən sürünü geri qaytarıb - deyər naməlum adamı onlara təqdim edir. Qonaq indi bilir ki, onu gətirən qadın imiş. Çobanlar "qonağı" dəyəyə dəvət edirlər. Şahsənəm razı olmur: -Yox, qoyun getsin, yol adamıdır.

Tərəkəmələrin müvəqqəti yaşayış məskəni - binəsi, dəyəsi, alaçığı, qışlaq və yaylaq kimi yaşayış məntəqələri olub. Qışlağın məhsuldar və məsuliyyətli dövrü döl dövrüdür. Döl dövrü qoyunların balavermə vaxtıdır. Belə deyək ki, döl payızın orta ayından başlayır, dekabrın sonuna qədər davam edir. Bu vaxt heyvan döldən çıxmış hesab olunur. Payız yatağın yaxınlığında otlayan boğaz və körpə balalı qoyunlara döllək deyilib. Anasından təzəcə olmuş, hələ anasının dili dəyməyən, yalanmayan bala "dildəyməz", dişləri çıxmayan, anasını əmənlər "südəmər", otyeyən və anasını əmənlər "əmlik" (hələ anasından ayrılmayanlar), Anasını əmən, anasından ayrı otlayanlara quzu deyilir. Yay - quzu qırxınından sonra artıq ana-bala arasında yadlıq yaranır. Daha ana balasını tanıya bilmir. Niyə? Gün keçdikcə erkək quzular "toğlu", dişilərsə "şişək" adlanır. İki yaş ötəndən sonra şişəklər qoyun, toğlular erkək olur. Yaşa dolduqca erkəklər "öyəc", sonra "qaradiş öyəc", sonra "azman" və s. olur. Qışlağın ən səslili-küylü anı quzuların anaları ilə görüşü - əmiş vaxtıdır. Bu, həm də "sərdən"dir. Yəni ana-balanın baş-baş taylanmasıdır. Sərdənin əvvəli nə qədər səslili-küylü başlayırsa, sonu da o qədər sakitliklə qurtarır. Sərdən vaxtı quzular özlərini qoyunların arasına "vurur". Ana-bala bir-birini səsinə tanısın da, qoyun öz balasını iyinə görə tanıyır. Yenəcə doğulmuş balasını yalamağa başlayan ana, onun tükələrinə hopan iyi birdəfəlik yaddaşına həkk edir. Bu iy onun özünüdür. Bətninin iyidir. Bala doğulanda bu iyi də özünə gətirir. Və bu iy quzu qırxınına qədər davam edir. Artıq o iyi özündə saxlayan tükələr olmadığına görə ana-bala arasında yadlaşma başlayır. Çünki anada iybilmə instinkti pozulur. Bəzən sərdən sona çatanda axıra qalmış anasız quzuları oğursaq deyilən qoyunlara əmizdiirlər. Oğursaq qoyun oğurluq

sağılan qoyunlara deyilir. Çobanlar balası ölmüş qoyunları tez-tez tutub otun, torpağın üstünə sağırlarmış ki, qoyun süddən kəsilməsin.

Tərəkəmə uşaqları elmlə məşğul olmasalar da, kitab oxumasalar da hesablarını bilən olublar. Bilə-bilə də uzun illər boyu bir həyat məktəbi keçiblər. Keçə-keçə də bir-birindən mərdlik öyrəniblər. Bir-birinə sədaqət, etibar, bir "sən öl"ə qan bağlamağı öyrəniblər. Uzun illərin məktəbi bu təklə balalarına çölçülük-yaylaq, qışlaq mədəniyyəti, məişət, təsərrüfat mədəniyyəti aşılıb. Tərəkəmə eli bir-birini oxuyub, bir-birinə dəyər verib. Bir-birinin qəlbilə, gözüylə təbiəti sevib, duyub, yerinə - yurduna daha da ürəkdən bağlanıb. Hər otun, hər çiçəyin qədrini bilib. Atının dırnağı dəyən yeri vətən bilib, keçdiyi həyat yollarını tarix kimi yazıb. Adına Azərbaycan deyilən bir məmləkətin dağlarından ucalıq, qayalarından məğrurluq, bulaqlarından saflıq, baxdıqca baxılan Aran çöllərindən genişlik, yarıdanına şükranlıq öyrəniblər. Bir çobanın bədahətən dediyi bayatını o birisi yaddaşına həkk eləyib. Dildən-dilə, ağızdan-ağıza dolayıb bu bayatılar. Dolayıb-dolayıb da bir elin iç dünyasının bədii fotosunu yaradıb. Hər birinin qolunda bir nər dəvənin gücü olan tərəkəmə çobanları sərvətlərinin, yurdlarının yolunda canlarından keçməyə belə hazır olublar. Bu gün "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunu oxuyanda, eyni adlı filmə baxanda qüruruna, milli şüur və dərkinə fəxarətlə baxdığımız Qaraca çoban indi haqqında söz açdığımız bir dünyanın, bir həyatın, bir yaşam tərzinin canlı əfsanəsi kimi gözümüzün önündə dayanır.

Bayram aşını yeyəndən sonra köç hazırlığı başlandı. Hələ yük görməmiş danalar yükə öyrədilər, dəvələrin paldımı təmir olunardı. Paldım dəvə cahazının altından dəvənin belinə qoyulardı. Dəvə tərəkəmənin əsas nəqliyyat vasitəsi hesab olunurdu. Köç vaxtı yorğan-döşək, xalça-palaz yığılmış fərməşlər dəvəyə yüklənərdi. Buğur, arvana, lök kimi dəvələrin həm yük daşımaqda, həm də uşaqların, qocaların dağa-arana aparılmasında müstəsna əhəmiyyəti vardı. Dəvənin dişisinə maya, erkəyinə nər deyilir. Yeri gəlmişkən, bir bayatda deyildi ki:

**Əzizinəm nərgizlər,
Açılıbdı nərgizlər.
Bir əsrlik maya gördüm,
Sinəsində nərgizlər.**

Və ya:

**Mən aşıq bu damaqda,
Bu kefdə, bu damaqda.
Nə maya sevdasında,
Lök qanqal budamaqda.**

Nə dəvələr yazqabağı, xüsusilə də mart ayı bir qədər nadinclik etməyə başlayır. Bəzən mart ayına elat arasında "nə qızan ay" da deyilib. Bu vaxt nər deyilən dəvə çox aqressiv olub, insana, digər heyvanlara da zərər yetirməkdən çəkinməmiş. Belə dəvələrin başına, daha doğrusu, ağzına noxta keçirmişlər. Çünki bu vaxt dəvə tez-tez əsnədiyindən ağzını o qədər ayırmış ki, hətta əngləri az qala cırlırmış. Belə dəvələr əsəbindən qamçıya bənzəyən quyruğunu qıclarının arasına o qədər döyərmiş ki, qıclarının arası yara olarmış. Ona görə də dəvənin quyruğunu onun qıçına bağlamışlar. Nə dəvənin bu nadincliyi bir neçə gün davam edərmiş.

Bir dəfə el yaylağa çıxır. Babamın əmisi Kərbəlayı Alı (əslində, onun adı Əli olub) da köçünü mənzil başına çatdırır. Bir arıq arvanası varmış, yükünü açıb yerə qoyur. Ağacla arvananın quyruğunun üstünə vurub deyir: - Get, daha sən heç nəyə yarayan döyülsən. Dəvə başını götürüb gedir. Yaylaq dövrü başa çatır. Daha el dağdan arana qayıtmağa hazırlaşır. Köç haqqında düşünən Kərbəlayının arvanası yadına düşür. Fikirləşir ki, bir gedim axtarım, bəlkə tapa bildim. Gezə-gezə gəlib bir dərədə dəvəni tapır. Baxıb görür ki, bunun o arıq, o heç nəyə yaramayan arvanası o qədər kökəlib ki, tanılası heç nəyi qalmayıb. Dəvə sahibini görəndə kimi kini baş qaldırır. Qisas hissi yaranır. Yeriylir sahibinin üstünə. Kərbəlayı bilir ki, arvana ondan incikdi, sinəsinin altına alıb əzəcək. Di gəl, Kərbəlayı da tərəkəmə balasıydı, qolunda üç nərin gücü varıymış. Odur ki, girir dəvənin qarının altına. Bir əlilə dəvənin sinəsindən, bir əlilə də qarının boşundan tutub başının üstündən atır. Sonra behbudu, xəncərini çıxarıb yeriylir dəvənin üstünə. Yatılı vəziyyətdə düşüb qalan dəvənin gözündən yaş gəldiyini görəndə Alı dəvənin gözündən öpüb, aşınılıb belinə minir. Arvana yavaş-yavaş qənşərində samovar qaynayan ağ alaçığa tərəf gedir."

1977-ci ilin yayı idi. Kolxozun qoyunları "Sarımşaq", "Çaxmaqqa", "Sarıyer" adlanan dağların arasında bəslənirdi. "Sarıyer" in ətəyindən "Arpaçay" ı axıb gedirdi. Yaylaq indi Cermuq deyilən Səfoğlular İstisuyunun yaxınlığındaydı. Alaçıqımızın qabağından "Murad

təpəsi" görünürdü. O Murad təpəsi ki, uzun illər Əliquluların mal-qoyunu o yaylağın otunu otlayıb, suyunu içib. O yaylaqda "Sədrməmməd" deyilən bir qəbiristanlıq olub. O qəbiristanlıqda babalarımız uyuyur. Və bu saat da babalarımızın ruhu o dağların zirvəsində dolaşmaqdadır. Bu gün də mənim üçün o yayın ən maraqlı anlarından biri geniş, allı-güllü bir yamacda cavan, sanki ilahi bir qüdrətdən yaranmış bir ürgə atın boğulması-öyrədilməsi idi. İki il yalına-yalmanına ulduzlar sıral çəkən, ayaqlarını cincilimin, çobanyastığının şəhi yuyan, kişnərtisi buludları, asimanı titrədən göy ürgənin necə kəməndə salınacağı, onu bu "zalım" adamların necə boğub özlərinə ram edəcəkləri mənim üçün doğrudan da maraqlıydı. Ürəyimdə o adamlara acığım tuturdu. Mənimlə hesablaşan kimiydi? Ürgə tutulmalıydı, onun burnu ovulmalıydı. Minilib zəhri yarılınca çapılmalıydı. Və bu məsum, saf, təmiz, səadət rəmzi olan göy ürgə üçün ən böyük ədalət də, ən böyük xoşbəxtlik də elə insan deyilənə tabe olmaq və belində KİŞİ gəzdirmək olacaqdı.

Elədilər də. Uzun bir kəndiri kəmənd eləyib yerə sərdilər. Sonra ürgəni anası ilə yavaş-yavaş gətirib kəməndin üstündən keçirdilər. Hər şeydən xəbərsiz ürgə qabaq ayağını kəməndin düz ortasına qoydu. Kəməndi çəkildilər. Göy ürgə top kimi göyə atıldı. Göy ürgənin kişnərtisi qayaların yanına çırpıldı. Qırmızı madyan diksindi. Bir anlıq nəyisə xatırlamalı oldu. Deyəsən, xatırladı da. Nə vaxtsa o da belə kişnəmişdi.

Sonra kəndirin bir ucunu dayın - ürgənin boğazına dolayıb iki tərəkəmə cavanlarından hərəsi bir tərəfə çəkdi. Çəkildikcə də bütün dağ-daş, çəmən, uçub buludların üstüylə gəzmək istəyi bir-bir gəlib gözlərinin önündən keçdi. Göy ürgə xırıldadı. Və ona elə gəldi ki, buludların üstüylə gəzmək arzusuna çatmaqdadı. Ayaqları yerdən üzüldü. Yarı üstə yığıldı. Burnundan qan fışkırdı. Burnun kəmiyini kəsdilər - gələcəkdə yaxşı nəfəs alsın deyə.

Göy ürgə ayağa qalxdı. Silkindi. Kimsə onun belindəki şəddənin bərkiyini yoxladı. Göy ürgə kişnəyə-kışnəyə üfəqə doğru çapdı. Bığ yeri təzəcə tərləmiş cavan oğlansa gözlərini çox-çox uzaqlara dikərək özünü yıxılmaqdan güclə saxlayırdı. Daha heç kəs qovmurdu onu sanki. Özüyü ucu-bucağı görünməyən yastanları, düzənləri ayaqları altına alan. Yeridikcə özündə qəribə saflıq, təmizlik görürdü. Gözlərindən gəlib keçən nə varsa, hələ də udmadığı, dişlərinin arasında qalan əzilmiş təzə otun dadını verirdi. Bu saflıqdanıydımı, nədəniydi, göy ürgə qanadlarını yığirdı, ağırlaşırıdı bir az da. Kəhkəşandan, qopurdu, enirdi. Daha heç nədən acığı gəlmirdi. Hər dəfə qulağına nəre səsi, aynalı səsi gəlirdi. Özünü Koroğlusuyla, Nəbisilə daha əzəmətli, daha vüqarlı hiss eləyirdi.

Adamlar narahat idi. Ürgə cavan oğlanı daşa, qayaya çırpı bilərdi. Bir azdan hamı uzaqdan görünən qaraltıya boylandı. Göy at yol gəlirdi. Gəldikcə də dırnaqlarından nəğmələr, naxışlar çiçəklənir, qulaqlarına gələn səsə, avaza doğru çapırdı. "Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl".

Bir yazıdan iki cümləni misal gətirəcəm. "Təkləli çayı sevməz, ayda-ildə bir dəfə samovar qaynadırdı. Təkləninki bu idi ki, səhər tezdən güclü yeməklər yesin, təklə çörəyini qoltuğuna vurub getsin heyvanının arxasınca".

Əslində, buz bulaqların suyu olan yerdə çaya nə ehtiyac olmalıydı. İkinci də hələ ötən yüzilliklərdə qəndin, qara çayın, şirin ərzaqların o qədər də bol olmadığı, ağır mis samovarların ora-bura daşınmasında çətinliklərin olduğu vaxt samovar qaynatmaq təklə adamlara xas idi. Qapıda görünən və ya tüstülənən samovar o alaçağın sahibinə şərəfət gətirərdi. Tərəkəmə hacılarının, bəylərinin çay içmək şəkərləri daha güclü olub. Deyirlər ki, babamın atasının əmisi oğlunun qızıldan samovarı, çayniki, armudu stəkanı və nəlbəkisi olub.

Məncə, "Təklə çörəyini qoltuğuna vurub getsin heyvanının arxasınca" ifadəsi bir qədər yerinə düşmür. Belə ki, təkləlilərin hamısı axşam qədər heyvan otarmır. Tərəkəmə çobanlar yeməklərini vaxtılı-vaxtında yeyiblər. Səhər tezdən xırdaca dəstərxana bir əlcə çörək büküb aralıqlarının cibinə qoyublar. Yaylaqda gəlib axşamdan iri yastı bir qayanın su saxlayan çalasına sağdıqları südün qaymağını o bir əlcə çörəklə yeyiblər. Mən bunun 1967-ci ildə "Lilpar" yaylağında şahidi olmuşam. Evlərində qaldığım çoban qohumum sürünü obaya qaytaranda yastı bir qayanın yağış suyu saxlayan çalasının suyunu təmizlədi. Sonra südlü bir qoyun tutub südünü o çalaya sağdı. Və məni də sabah gün yağlananda o südün qaymağına dəvət etdi. Səhər qohumumun oğlu ilə yenə ora gəldik. Axşamkı süd gecənin ayazında əl qalınlığında qaymaq tutmuşdu. Bəlkə də ömrümdə yediyim və yeyəcəyim ən dadlı, ən ləzzətli yemək o səhərki yemək idi.

Tərəkəmələr arasında maraqlı deyimlər, atalar sözləri formalaşmış, bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. Onlardan bir neçəsini diqqətə çatdırmaq istəyirəm.

VAXT, VƏDƏ BİLDİRƏN DEYİMLƏR

Böyük çillə - yanvar ayı
 Kiçik çillə - fevral ayı
 Üç gün böyük, dörd gün kiçik çillədən alan xıdır
 Boz ay - mart ayı
 Murdarüşüyanay - boz ay, mart ayı
 Qırx kötük yanan - aprel ayı
 Qarının oğlaqları qırılan - aprel ayı
 Yazın qırxbeşi - yazdan bir ay on beş gün keçmiş
 Yaz qırxını - qoyun qırxını
 Yay qırxını - quzu qırxını
 Quyruc doğanda və ya quyruc donanda - avqust ayı
 Qorabışirən ay - sentyabr
 Ceyran kölgəyə gələn ay - oktyabr
 Döl ayı, Bulama ayı - noyabr
 Çömçəqurutmaz ay - dekabr
 Sifi tezdən - Süh tezdən
 Dan atır, gün batır
 İtin qurddan seçilməyən vaxtı
 Xoruz banı
 Yazbaşı
 Öynə vaxtı
 Sürünün yaylıma aparılması
 Sərdən vaxtı

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ DEYİMLƏR

At atı borc qaşıyar.
 At öluncə otlar.
 Atının alına gün doğsun.
 Səni görüm at tərkində gedəsən.
 At da getdi, ip də.
 At təpiyinə at dözər.
 Dəvə yaxını otlayıb uzağı gözləyər.
 Dəvə deyiləm ki, iki yerdən boğazlanam.
 Dəvədən yığılıb, höt-hötünü yerə qoymur.
 Dəvə nə qədər ölü olsa da, dərisi bir eşşəyə yüküdü.
 Qırx il qanqal yeməlisən ki, ağzın dəvə ağzına oxşasın.
 Köhnə yurdun qədri təzə yurdda bilinər.
 Yurd seçə bilməsən, köhnə yurda düş.
 Çağırırım eldən ayıbdı, çağırırım it qalır.
 Çoban var otu qoyundan keçirər, çoban var qoyunu otdan keçirər.
 Qoyun qırxılığın altında canavarı unudar.
 Motal alan güclü olar.
 Harada qarağan (ot bitkisi) var, orda ağaran (süd, qatıq) var.
 Görsən quşotu (ot bitkisi), ötüb keçmə, düş otur.
 Dovğa doqqazacan, yayma yaylağacan.
 Bir tikə dağ aşırar.
 Baldirğanın balı çıxıb.
 İlan vuran ala çatıdan qorxar.
 Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçəcək.
 İlan yerisin, balası da dalınca.
 Sürüyə qurd təpsə, vay əmanətin halına.
 Tapılan tapanın olsa, çoban gerek bəy ola.
 Qoyunun oldu əlli, adın oldu bəlli.
 Qoyunun oldu yüz, gir içində üz.

◆ Xatirələr, duyğular

Qəşəm NƏCƏFZADƏ

Haqqımda film çəksələr...

◆ **Esse**

Nə Bakının işıqlı küçələrindən keçərdim, nə də Xəzərin sahillərində fikirli dolaşardım. Nə bir ağac yarpağından yapışardım, nə də qaşlarımı düynələrdim. Mən belə film istəməzdim.

Sən Allah, şair haqqında çəkilən filmə bax: Şair ağır-ağır keçir iş otağına, asta-asta əyləşir, sonra alnını qırışdırır, siqaretə bir qüllab vurur, o yana- bu yana baxır, sonra başlayır şeir yazmağa... Ya da başqa bir filmdə: şair əyilir aşağı, bir çiçəyin ləçəyindən tutur və ya bir ağacın yarpağından yapışib başlayır onu sığallamağa... Guya, elə bil ilk dəfədir ki, görür. Mən heç vaxt belə film istəməzdim. Haqqımda elə bir film olsaydı, onun lentini nəvələrimə oyuncaq düzəldərdim, ya da həyətdəki hovuzu dairəyə alardım ki, burdan o yana adlamasınlar, hövuzə düşə bilərlər.

Haqqımda danışmaq üçün nə professor axtarardım, nə də akademik; nə millət vəkili arayardım, nə də məşhur bir yazıçı. Onlar haqqımda nə yazar, nə deyə bilərlər; onu özüm də bacararam. Məsələn, tanınmış bir professorun adından özüm haqqında elə bir məqalə yazaram ki, bir dənə cümləsi o yan, bu yan ola bilməz. Hamısı düpbəduz. Azmı olur belə şeylər? Bimirəm bu, mənim xəşbəxtliyimdi, yoxsa bədbəxtliyim, amma çox qərribə nəticədir. Mən çox adamın üslubuna bələdəm, onların gözündən ətrafa, hadisələrə baxa bilərəm... Mən belə film istəməzdim.

Haqqımda film çəksələr, bu şəhərdə qalmazdım, gedərdim kəndimizə. Deyərdim atamı çəksinlər, özü də necə? Atam ömür boyu çoban olub. Çöldən qayıdır atam, cibləri dolu göbələklər. Atama tərəf qaçıraq. Arxada qalan uşaq mən olmalıyam. Rejissor bunu bilməlidir. Evin böyük uşağı olduğuna görə atamın ən böyük cibi - məsələn, sıırıqlısının (palto əvəzi) cibi mənə düşür. Göbələkləri anam sacın altındakı közün üstə düzür, ortasına duz səpib bişirir. Hamısını bizə yedirdir, özü də yemiş kimi barmağını yalayır.

Filmin ən maraqlı kadrlarından biri atamın mənim süd dişlərimə sap bağlayıb çəkdiyi yerlər olacaq. Atam deyirdi ki, atası da onun dişlərini belə çəkib. Çap qırılmasın deyə onu üçqat edərdi atam. Başımı dizləri üstə alardı. Dişlərimi sanayardı. Sonra laxlayan dişimə sapı bağlayıb astaca dartardı. Çıxardığı dişi mənə verərdi ki, atım yükün arxasına. Öyrədərdi ki,

dişi atanda belə deyim: "Ey sıçan, mən balta dişimi sənə verdim (Çünkü sıçana balta diş lazımmiş), sən də inci dişini ver mənə". Bax belə. Uşaqılıq illərimin ilk və ən gözəl nəğməsiydi bu sözlər. Rejissor mənə oxşayan uşaq tapmalıdır. Bu da çətin olmayacaq. Kənddə uşaqlar bir-birinə oxşayırlar eynən.

Sonra deyəcəyəm atımızı çəksinlər. Qaşqa at. Ayaqları səkil. Atam mənə deyirdi ki, atın alnındakı ağ deyil, qardı. Boz ay sonu, yazağzı qarağanın (yarım metrə qədər uzanan bitki) dibində otlayan zaman alnını qara batırıb at. Deyirəm, mənim uşaq ağma bax. Mən də inandım. Atamın dediyinə bir şeir qoşdum.

***Getdi qış, əridi qar
Yamacların yalında.
Bir ovuc qar qalıbdı
Atımızın alnında.***

At mənim ilk şeirimdi. İçində çöl keçən at. Gümüş yəhəri İrəvandan, nali Gorusdan gələn at. Qoy kəndçimiz Tapdıq kişi at nallasın, mən də ağzım sulana-sulana baxım. Hərdən Tapdıq dayı mənə sual versin: İtdən alçaq, atdan hündür, nədir? Mən də bilməyim. Bir az kənarda nehrə çalxayan Bəyaz xala ucadan desin: Yəhər.

Kənddə bir sinif yoldaşım vardı, adı Həsən, indi kəndimizdə traktorçu işləyir. 1966-cı ildən 1976-cı ilə kimi bir partada oturmuşuq, özü də arxada. Yarlı-yaraşılıq bir traktoru var, arxasında lafeti. Nömrəsi də "zerkalni"dır: 30 T 400. Hələ biz orta məktəbdə oxuyanda, bu traktor vardı, gerek ki, Həsənin atası sürürdü - Arif dayı. Məktəbə gedəndə lafetin arxasından sallaşardıq. Bax, operatora deyərdim ki, o traktoru çəksin, arxasında sallaşan uşaqları çəksin, o uşağın da biri mənə oxşasın. İndi həmin traktoru Həsən sürür. Baxsan, gülməkdən ölərsən, Həsən traktoru elə bil güclə yaşadıb, harası qırılıbsa, ora daha qalın bir dəmiri qaynaq edib, ölməyə qoymayıb. Traktorun qabaq təkərləri mənim JEEP maşının köhnə təkərləridi, vermişəm Həsənə, o da vurub traktorun qabaq təkərlərinin yerinə. Elə mazlayıb ki, təkərlər kümüş kimi parıldayır. Gəzsən, şəhərdə belə təkər tapa bilməzsən. Həsən traktorun hər tərəfinə işıqlar düzəldib. Milli Məclisə namizədliyimi verəndə Həsən mazutlu köhnə traktorunu mənim rəngli şəkillərimlə bəzəmişdi. Traktora qoşduğu maqnitofonda hey mənim şeirlərim səslənirdi. Bir növ, Həsənin traktoru mənim səyyar seçki qəragahım idi.

Bir də görürsən ki, xüsusən günortalar, kəndin ortasında Həsənin traktoru, lafeti də arxasında, didərgin-didərgin, af-ufra gedir. Həsən maqnitofonun səsinə verir, şeirlər də mənim öz ifamda. Bax, operatora deyərdim bunu çəksin. Traktorun əyni başdan-ayağa mazut. Həsənin dırnaqları codlaşıb, bığlarını və barmaqlarını siqaret tüstüsü saraldıb. Köhnə ayaqqabıları qoyun mizinə batıb. Səsi hələ də xırıldayır. Qoy mənim haqqımda Həsən danışsın. Mən həmişə riyaziyyatdan məsələ və misalları ondan köçürürdüm, özü də 15 qəpiyə. Qoy Həsən bunu haqqımda çəkilən filimdə desin. Mən ona söz vermişdim ki, deputat seçilsəm, sənə təzə traktor alacam. Ala bilmədim, yalançı çıxdım, çünki deputat seçilmədim. Həsən hələ də köhnə traktorunda mənim şeirlərimi oxudur, şüşələrində mənim şəkillərimi gəzdirir. Operatora deyərdim ki, bax, o traktoru çəksin. O traktor mənim haqqımda ən maraqlı filimdir.

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Gülşən ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ

Tarixi həqiqət və poetik vüsət

Hələ qədimdən qəbul edilmiş bəlli bir həqiqət var: "Poetika poeziyanı bir sənət növü kimi öyrənən elmdir" (Xəlil İbn Əhməd, VIII əsr). Şərqdə poetikaya həsr olunmuş elm "Qəvaidi-ədəbiyyə" (ədəbiyyatın qaydaları) adlanırdı. Dünya və Şərq poetikasında sonrakı ədəbi növlər yaranana qədər əsas diqqət nəzmin və şeirin qaydalarına yönəlib. Dramatik növün faciə və komediya kimi janrları hələ antik yunan ədəbiyyatında (Eskilin faciələri, Aristofanın komediyaları!) mövcud olsa da, dram XVIII əsrdən sonrakı dövrün məhsuludur. Dünya ədəbiyyatında mənzum dramın klassik nümunələrini U.Şekspir (XVI əsr), Azərbaycan ədəbiyyatında isə romantik şair və filosof H.Cavid yaradıb. İlk dəfə onun yaradıcılığında "xəyalla yazılmış bərabər vəznli və qafiyəli kəlam" (N.Tusi) - şeir həm də tarixi mövzuları müasirliyə gətirməyin vasitəsinə çevrilib. O, ilk dəfə Azərbaycan ədəbiyyatında dörd mühüm poetik vəzifəni həyata keçirdi: 1) Tarixi nəzmə çəkib mənzum tarixi dram yaratdı; 2) Milli romantizmin estetikasını yaratdı; 3) Mənzum tarixi dramın poetikasını formalaşdırdı; 4) Poetik (poeziya) teatrın əsasını qoydu.

Dram daha çox bu günlə - cari zamanla məşğul olur. F.Şiller yazıb: "Epopəya, roman, sadə hekayə öz forması ilə hadisələri uzaqlaşdırır. Çünki oxucu ilə iştirakçılar arasında təhkiyyəsi dayanır. Bütün təhkiyyə formaları indiki zamanı keçmiş zamana keçirir. Dram əsərləri isə keçmiş bu günə gətirir." (Sobr. Soz. T.VI M, 1957, s.58).

Azərbaycan mənzum tarixi dramı da belədir: H.Cavid "Şeyx Sənan" və "Xəyyam"-da, S.Vurğun "Vaqif"-də, B.Vahabzadə "Fəryad"-da, N.Həsənzadə "Atabəylər"-də tarixi mövzuda yazsalar da müasirliyi əks etdirir, tarixi hadisələri müasirlik müstəvisində təqdim edirlər.

Ümumiyyətlə, dram yazmaq müəllifdən xüsusi istedad tələb edir. Dram əsərində səhnədə aktyorun hərəkəti ilə təsdiq olunmayan, bu hərəkəti təcəssüm etdirməyən bir kəlmə də söz işlədilməməlidir. Hər sözlə ifadə olunmuş fikir hərəkətlə təqdim olunmalıdır.

Mənzum dramda, xüsusilə də epik təhkiyyə tələb edən mənzum tarixi dramda bu çətinlik ikiqat artır: şeirin tərənnüm imkanları əməli təqdim vəzifələri ilə birləşməli, ona tabe olmalı, ona xidmət etməlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ H.Cavidin öz sağlığında onun dramaturgiyası, xüsusilə də mənzum tarixi dramları barəsində çox yazılıb. Ən çox mübahisələrə səbəb olan da məhz tarixi dramları olub...

Hüseyn Cavid (24 oktyabr 1882-5 dekabr 1941) 1905-ci ildə yaradıcılığa başlayıb. 1905-1913-cü illərdə "Keçmiş günlər", 1905-1917-ci illərdə isə "Bahar şəbnəmləri" kitabına daxil olan lirik-romantik şeirlərini yazıb. 1906-1908-ci illərdə İstanbul Universitetinin tələbəsi ikən yazdığı "Vərəmli qız" şeiri mükafata layiq görülüb. Hüseyn

Rasizadə 1909-cu ildə mənası "əbədi" olan "Cavid" təxəllüsünü qəbul edib. Hüseyn Cavid aşağıdakı dram əsərlərini yazıb: "Ana" (1910), "Maral" (1912), "Şeyx Sənan" (1914), "Şeyda" (1916), "Uçurum" (1917), "İblis" (1918), "Afət" (1921), "Peyğəmbər" (1923), "Topal Teymur" (1925), "Knyaz" (1929), "Səyavuş" (1932), "Xəyyam" (1934), "Şəhla" (1935), "İblisin intiqamı" (1937). Bu on dörd əsərdən beşi - "Maral", "Şeyda", "Afət", "Topal Teymur", "İblisin intiqamı" nəsrə, qalanları isə nəzmlə yazılmış mənzum dramlardır. Qeyd etdik ki, bu əsərlərdən dördü tarixi mövzudadır. Burada müəyyən mübahisəli məqamlar da var. Məsələn, mövzusu sufi ədəbiyyatdakı bir hekayədən götürülmüş "Şeyx Sənan" faciəsindəki Şeyx Sənanın tarixi şəxsiyyət olması mübahisəlidir. Eləcə də "Səyavuş" əsərinin mövzusu birbaşa tarixdən yox, Ə.Firdovsinin "Şahnamə" poeməsindən götürülüb.

Bu qeydlərdən sonra öncə belə bir suala cavab verməliyik: mənzum (mənzum tarixi) dram müstəqil janrdır mı? Bunun üçün əvvəlcə janr anlayışına nəzər salaq. Əvvəlcədən qeyd edək ki, janr ümumən nəzəri fikirdə bir çərçivə olaraq dəyərləndirilib. İkinci yanlışlıq isə "janr" anlayışının lüğəti məzmunundan doğulub. Fransız sözü olan janrın mənası "cins", "növ" deməkdir. Burada işlənən növ sözündən istifadə edən bəzi ədəbiyyatşünaslar janrı ədəbi növlə eyniləşdiriblər.

Nüfuzlu mənbələrdən birində oxuyuruq: "Janr dedikdə ədəbiyyatın inkişaf tarixi ərzində varlığın təsvir edilən hadisələrindəki özünəməxsusluqla və sənətkarın onlara münasibətinin səciyyəsi ilə şərtlənib, əsərdə təkrar olunan kompozisiya quruluşu vəhdəti nəzərdə tutulur" (Mirəhmədov Ə.Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. B., 1998, s.87). Əlbəttə, bu qeydlərdə janra məxsus bütün əlamətlər öz əksini tapmır. Fikrimizcə, janrın poetik təyinatını verərkən, ilk növbədə, onun hansı ədəbi növə aidiyyəti nəzərə alınmalıdır. Ədəbi növlər və janrlar haqqında ilk nəzəriyyənin müəllifi Aristotel yazıb: "Təqlidi sənətlər... bir-birindən üç cəhətdən: ya təqlidin nə olduğuna, ya nəyin təqlid olunduğuna, ya da təqlidin necə olduğuna görə fərqlənir ki, bunlar da həmişə eyni cür olmur" (Aristotel. Poetika, B.,Azərbaycan. 1974, s.41). Aristotelin öz sözləri ilə desək, o, ədəbi növləri (və janrları) "Təqlid etmənin vasitələrinə görə" fərqləndirir. Başqa sözlə, janr sənətkarın həyata münasibət tərzini, onu bədii təəcəssüm imkanları ilə hədudlanan bədii formadır. Bədii forma kimi o, mənsub olduğu dövrə, aid olduğu ədəbi cərəyana, yaradıldığı bədii dilin poetik vasitələrinə və üsluba görə müəyyənlik əldə edir. Şübhəsiz ki, burada sənətkarın həyata münasibətinin güşə daşında dayanan estetik idealın mühüm rolu vardır.

Böyük tənqidçi V.Belinski fransız maarifçi filosofu Volterin belə bir fikrini misal gətirir: "Ədəbiyyatda bütün növlər yaxşıdır, dərindən düşündüyündən və müasir olmayandan başqa". Bununla da tənqidçi həyatın müasirlik ruhunu bütün ədəbi növlər və janrlar, ümumən bədiiilik və bədii əsərlər üçün başlıca şərt sayır. Müasir nəzəriyyə əsərlərində belə bir yekdil fikir özünə yer alır: "Ədəbi növlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Lirik üçün hiss və həyəcan, əhvali-ruhiyyə, epos üçün hadisə, dramaturgiya üçün hərəkət daha xarakterikdir.

...Lirik, epik ünsürləri bədii əsərlərin qoşa qanadlarına, dramatik elementləri isə onların hərəkətverici qüvvəsinə bənzətmək olar". (Yusifov R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. B. Sabah, 2001. S. 117-118) Beləliklə də, şair və nəzəriyyəçi R.Yusifov dramatik konfliktə daha çox üstünlük verir.

XX əsr (xüsusilə II yarısından sonra) ədəbi prosesinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də janr münasibətində dəyişmələrin baş verməsidir. Janrlararası münasibətlərdə keçmələr, poetik qarışıqlıq bu dövrün ədəbi janrları üçün səciyyəvidir. İndi sırf saf janrdan danışmaq bir qədər çətindir. Ümumiyyətlə, burada poetik əhəmiyyətə yol verməyə ehtiyac yoxdur. Elmi Texniki İnqilabın başlanması (1950-ci illər) ilə bağlı stresslərin artması - yeni zamanə özü artıq 60-cı illərdən başlayaraq janrlara çeviklik və yığcamlıq gətirən elementlərin gəlməsinə şərait yaratdı. Ədəbiyyatda psixologizm gücləndi, sənət pafosdan, patetikadan, möhtəşəm bədii təsvirlərdən, tərəvətdən adiliyə endi.

Janr anlayışına tərif verən məşhur rejissor, yeni teatr məktəbinin banisi Q.A.Tovstoy yazırdı: "Hər bir əsər bu və ya başqa şəkildə həyatı əks etdirir. Janr isə gerçəkliyə münasibətdə bədii obraz kimi müəllifin şüurunda əksini tapan ifadə vasitəsidir" (Tovstoy Q.A. Zerkalo stsen. L., 1980. S.173.)

Beləliklə də, deməli, janr müəllifin tapdığı ən global obrazdır. Sənətkar gerçəkliyi müəyyən obraz şəklində təsəvvür edir, təxəyyüldə yaradır və onu bədii vasitələrlə dil və üslubla təcəssüm etdirir ki, buna da janr deyilir.

Son zamanlar ədəbiyyatşünaslar dedektiv janr, fantastik janr, mənzum janr, tarixi janr kimi ifadələr işlədirlər. Bunlar janr təyinatı deyil, hansı mövzuda yazılmasının, məsələn, roman və dramın janr poetikasına heç bir dəxli yoxdur. Janrın klassik qanunları pozulmazdır. Fantastik roman xüsusi janr deyil, elə romandır. Bu mənada biz belə hesab edirik ki, mənzum dram, mənzum tarixi dram müstəqil janr deyil. Nəsrə, yaxud şeirlə yazılması dramın janr təyinatını dəyişmir. Şeiriyyət poetik teatr yaradır. Bu ənənə də dünya ədəbiyyatında yeni deyil, onun U.Şekspir kimi Renessans zirvəsi mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində poetik teatrın banisi H.Cavidir. Şübhəsiz ki, mənzum dramın özünəməxsus səhnə həlli var. Əgər nəsrə yazılmış dram əsərində sözlərin tam surətdə hərəkət və əməllə dolması şərtdirsə, mənzum dramda aktyor həm də şeiriyyətin gözəlliyini tamaşaçıya çatdırmağı bacarmalıdır. Poeziya sözün musiqi həddinə çatdırılması deməkdir. Burada sözün fəlsəfi tutumu aktyorun ifasında aydın verilməlidir.

Öz sağlığında H.Cavidə münasibət ziddiyyətli olub. Bu münasibəti müxtəsər söyləsək, deyə bilərik ki, 1920-1937-ci illərin ədəbi tənqidi, bəzən kifayət qədər H.Cavidə başa düşməyib. Yaşar Qarayevin məlum qənaəti ilə desək, marksist tənqid romantik Cavidə realizm ölçüləri ilə yanaşıb, "romantizm məhz bir romantizm kimi rəhlil əvəzinə realizmin xüsusiyyətləri baxımından təftiş edilir" (Yaşar Q. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980, s.25). Y.Qarayev 20-30-cu illərdə H.Cavidə ətrafında gedən mübahisələri qiymətləndirərək yazıb: "Vulqar əyrintilər və ifratlar nəzərə alınmazsa, Cavid ətrafında ədəbi elmi mübahisələrin də əsas pafosunu, "Cavid uğrunda mübarizə" devizi ilə ifadə etmək olar. Hüseyn Cavidə qarşı ən kəskin ittihamlarında da ciddi ədəbi tənqid onun böyük və bənzərsiz istedadına, heysiyyət və şəxsiyyətinə hörmət çərçivəsindən kənara çıxmamışdır". (Yaşar Q. Ədəbi üfüqlər. B.Gənclik. 1985. S.114.) Tənqidçinin "Sənətkar və tarix" adlı geniş tədqiqat məqaləsindən gətirdiyimiz bu fikir belə bir həqiqəti ifadə edir ki, H.Cavid və onun bənzərsiz irsi şairin sağlığında da müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. 20-30-cu illərdə H.Cavid barəsində ən çox və ən yaxşı yazan ədəbiyyatşünas və tənqidçi 1937-ci ildə H.Cavidlə bərabər repressiya qurbanı olmuş Hənəfi Zeynallı idi. Onun "Şeyda" xüsusunda qısa bir mülahizə" (1923), "Maral" xüsusunda qısa mülahizə" (1923), "Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim" (1926), "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrim" (1926) məqalələri həm 20-30-cu illər tənqidinin, həm də Azərbaycan cavidşünaslığının qiymətli nümunələri hesab oluna bilər. H.Zeynallı "Peyğəmbər" əsərinə həsr etdiyi məqalədə yazır: "Hüseyn Cavid bir Osmanlı ədəbiyyat dəstpərvərdəsi, bir azərbaycanlı balası olduğu üçün ədəbiyyatımızda göstərdiyimiz dairə xaricinə çıxmamış qalmışdı.

Kim bilir, bəlkə bu hal müvəqqəti bir zaman üçündür. Bəlkə də biz burada bu sətirləri mütaliə edərkən möhtərəm şairimiz nə kimi möhtəşəm və böyük bir mövzu düşünür ki, birdən-birə parlasın, əsrinin fəvqünə çıxmış olsun.

Böyük mövzu dedik; məhz Cavidin ən zəif nöqtələrindən biri də böyük mövzuları alıb üzərində çox çalışmamasıdır.

Cavid bir "Şeyx Sənan" yazar, bir "Uçurum" açar, bir "Afət" doğurar, bir "İblis" rəqs etdirər, bir "Peyğəmbər"i yaratmağa qeyrət edər, bəlkə də indi bir Çingiz, yarı bir İskəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır" (Cavidşünaslıq II-III cild. 2007, s. 190-191) Bu mülahizələrdə 20-ci illər tənqidinin - vulqar sosioloji tənqidin özünün nəzəri-metodoloji ziddiyyətləri əksini tapıb. Xoşbəxtlikdən H.Cavid "Lenini diriltmədi", bir türk olaraq həbsxanayı seçdi.

H.Cavidin mənzum dramları, o cümlədən tarixi dramlar Azərbaycan romantizminin poetika və estetikasını özündə əks etdirən bitkin nümunələrdir. Bu əsərlər, xüsusilə "Şeyx Sənan" bütün rüşələri ilə Şərq mədəniyyətinə, 1300 ildən artıq tarixi olan böyük təsəvvüf ədəbiyyatına və fəlsəfəsinə bağlıdır. Ümumən Şərq mədəniyyətləri üçün xarakterik olan təkamül inkişaf meyli XX əsr Azərbaycan romantizminə də öz əsaslı təsirini göstərmişdir. "Bu cərəyana mənsub olanlar, səsi çox uzaqlardan, qoca Şərqin "İncə hikmətlər" fəlsəfəsindən gələn "ümumi məhəbbət" ideyasını təbliğ edirdilər, onu ən

böyük xilaskar ideya sayırdılar" (Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Seçilmiş əsərləri. II c. S.19.) Bu bir həqiqətdir ki, təkcə Azərbaycan romantizminin Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət və s. kimi görkəmli nümayəndələri yox, həmçinin Türkiyə romantizminin Ə.Hamid, T.Fikrət, R.Tofiq, N.Kamal kimi qüdrətli şəxsiyyətləri orta çağlar Şərq romantikası və sufuzmlə - təsəvvüflə sıx bağlı olmuşlar. Hətta belə demək olar ki, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan romantizmi dahi Füzulinin XX əsrə gətirilməsi idi. Bizə artıq məlumdur ki, H.Cavidin 15 dramından beşi nəsrə yazılıb. H.Cavidi hamıdan çox sevən, 1960-cı ildə çap olunmuş "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası ilə 1937-ci ildən 23 il sonra yeni dövr cavidşünaslığının əsasını qoyan, faktiki olaraq, H.Cavidə elmi bəraət verən akademik M.Cəfər belə bir fikrə gəlir ki, "Cavidin dramları içərisində dram sənəti nöqteyi-nəzərindən ən zəif əsərlər "Peyğəmbər" və "Topal Teymur"dur". (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. s. 226.), "Peyğəmbər"-in zəif olmasını bu əsər "İblis"dən qat-qat zəif çıxmışdır" (Cavidşünaslıq, II-III cild, s. 224) -deyə H.Zeynallı da qeyd edir.

Beləliklə, müqayisədə belə nəticəyə gəlmək olar ki, H.Cavidin nəsrə yazdığı dramlar nəzmlə yazdıqlarından bir qədər zəifdir. H.Cavid dramaturgiyası öz poeziyası ilə güclüdür. Böyük dramaturq şeirin gücü, fəlsəfi, pafosu ilə güclü ehtiraslara malik xarakterlər yarada bilir. Akademik M.Cəfər "Peyğəmbər" və "Topal Teymur"-u bir də ona görə zəif hesab edir ki, "bu əsərlər xarakterlər dramı olmayıb, daha çox bioqrafik dram növünə yaxın" idilər. Halbuki görkəmli alim H.Cavid dramaturgiyasının sənətkarlığını, bədii-fəlsəfi qüdrətini şərh edərək aşağıdakı qənaətlərə gəlirdi:

"Cavidin dramları əsas etibarilə xarakterlər dramıdır. Lakin bu xarakter dramlarını bir-birindən fərqləndirən spesifik dram xüsusiyyətləri də vardır.

...Cavidin dramlarının çoxu xarakterlər dramı olmaqla, eyni dərəcədə ehtiraslar dramı şəklində yaradılmışdır... Cavid mücərrəd ehtiraslar tanımır. Onun dramlarında ehtirasları və xarakterləri, hər şeydən əvvəl, ideya və dünyagörüşü müəyyənləşdirib istiqamətləndirir... Cavidin dramaturgiyasında fantastik dram ünsürləri də xüsusi yer tutur. Bu ünsürlər müxtəlifdir. Bəzən onlar mövhumı surətlər şəklində, bəzən teyflər, ruhlar, ölürlərin canlanması şəklində, bəzən də sayıqlamalar, yuxuda görülən hadisələr şəklində yaradılır". (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, II. c., s. 214-215 və 221)

Bütün bunlar, şübhəsiz ki, H.Cavid dramaturgiyasının bədii-fəlsəfi məzmununu zənginləşdirən, həm də onun əsərlərinin poetikasına təsir edən, onu novator istiqamətdə formalaşdıran amillər idi. H.Cavid filosof-şair idi. Onun romantizmi Azərbaycan həyatının daxili laylarına işıq salır, gizindəki qüdrət və zəiflikləri bədii sözün hikmət və gözəlliyi ilə çəkib aşkara çıxarırdı. Onun yaradıcılığı böyük bir fikri poetik ənənə üzərində bərqərar olmuşdu. Yaradıcılıqda şəxsiyyətin rolu böyükdür. Zəmanənin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq şəxsiyyətinə, estetik idealına sadıq qalmaq sənətkar və sənət üçün olduqca önəmli məziyyətdir. Həqiqətən də "H.Cavid bütöv təbiətli, öz yaradıcılıq məramına, bədii-estetik konsepsiyasına, humanist dünyagörüşünə axıra qədər sadıq bir sənətkar olmuşdur. O, nədən yazırsa - yazsın, həmişə insanın qadirliliyinə, xeyirxahlığına ürəkdən inanmış, xalqının, bütünlükdə bəşəriyyətin gələcəyinə, tərəqqi və intibahına ümidlə, nikbin nəzərlərlə baxmışdır. Buna görə də H.Cavid yaradıcılığının əsasında hər şeydən əvvəl insan, onun əqidə dünyası, mənəvi aləmi, milli bəşəri borcu, taleyi və şəxsi səadəti kimi problemlər dayanır... İnsana məhəbbət H.Cavid yaradıcılığında həm də insanı mənən pak, uca, qüdrətli görmək arzusu ilə birləşir". (Əlimirzəyev X. Dramaturgiyamızda ideal və qəhrəman. B., 1995, s. 156-157). H.Cavidin bədii-fəlsəfi məramı dəqiq, estetik idealı aydın və saf idi. O, zəmanəyə boyun əymədi, onun fəvqündə dayanaraq öz əsərlərini yazdı, Azərbaycan mənəviyyatında özünə əbədiyyət abidəsi ucaltı. H.Cavidin düşüncələri, romantik idealları proletar təfəkkürünə sığmadı.

Mən, fəqət hüsnü-xudaşairiyəm.

Yerə enməm də səma şairiyəm

-deyən qüdrətli romantikin bir əli Tanrı ətəyində, bir əli də yer üzündə müharibələrdən, xəstəliklərdən, yanlış təriqətlərdən, hakimlərin zülmündən əzab çəkən insanların üzərində idi. Yer in dərdlərindən yazsa da Cavid heç vaxt yerə enmədi, "Cavidin əsərləri bəşər və dünya tarixinə çəkilən illüstrasiyalardır. Cavid - planeti gören və planetdəki

bütün qütblərdən görünən sənətkardır. Bu vaxta qədər onun planetə az yayılmasına səbəb yalnız az və pis tərcümə olunmasıdır" (Qarayev Y. Ədəbi üfqlər, s. 111)

H.Cavidin öz poetikası var. O, bir sistem təşkil edir. Əruzşünas alim Ə.Cəfər qeyd edir ki, H.Cavidin eyni şeirdə həm əruz, həm də heca işlətməsi poetik yenilikdir. Belə poetik novatorluq onun həm poeziyasında, həm də mənzum dramlarında çoxdur. H.Cavidin mənzum dramları yüksək poeziyası ilə deyil, həm də dramaturgiyası ilə səhnənin bütün tələblərinə cavab verir. H.Cavid dilə və şeiriyyətə hakim sənətkar idi. X.Əlimirzəyev bu barədə yazır: "H.Cavid şeirin, poeziyanın daxili sirlərini, mexanikasını, estetik imkanlarını yaxşı bilən qüdrətli şair, parlaq istedad sahibi idi. Yüksək şeiriyyət, bədii vüsət onun həm ümumi yaradıcılığı, həm də dram əsərləri üçün eyni dərəcədə səciyyəvidir. Güclü romantik pafosa, psixoloji təsirə malik lirik, tragik dialoq və monoloqlar ustası olan H.Cavidin pyeslərində şeir dili dram sənətinin və səhnə dilinin tələblərinə uyğun olaraq, yeni məna və ifadə çalarları, xüsusi dramatizm kəsb edir, hadisə və obrazların bədii siqlətini, emosionallığını artırır, fikir və ideyanın daha yaxşı açılmasına, dərinlən qavranılmasına imkan yaradır, bütünlüklə poetik məziyyətə çevrilir". (Əlimirzəyev X. Dramaturgiyamızda ideal və qəhrəman. S. 156) Bu mülahizələri eynilə "Cavid teatri"na da aid etmək olar.

H.Cavid öz mənzum (və mənzum tarixi) dramlarında həm heca, həm də əruz vəznlərində istifadə edib. O, qafiyənin çox maraqlı formaların yaradıb:

-Xəyyam

Var olunuz.

Kaş ki, hər gün bizə düşsün yolunuz.

Burada yarımçıq və tam misra həm qafiyə olub orijinal beyt əmələ gətirir.

Yaxud "Şeyx Sənan"da yarımçıq misralar qafiyələnərək bütöv fikir əmələ gətirir:

-Xumar: Söylə kimsin?

-Şeyx Sənan: Zavallı bir məftun...

-Nina: Kim bilir... Bəlkə...

-Xumar: Qalibə məcnun...

Burada fikri, psixoloji durum deyilən sözlərdən daha artıq pauzalarda deyilməyən, yerinə bitməzlik işarəsi - üç nöqtə qoyulan və ehtimal olunan, daha doğrusu, oxucunun (tamaşaçının!) ehtimal edəcəyi sözlərdə ifadə olunur. XX əsrin 60-cı illərində novator şair Ə.Kərim özünün "İki sevgi" şeirində bu poetik üsulu obraza çevirdi, üç dəfə təkrarlanan "nöqtə" sözü qafiyə yaradan poetik fiqur kimi sabitləndi.

Azərbaycan mənzum tarixi dramının şedevrlərindən biri S.Vurğunun "Vaqif" dramıdır. "Vaqif"i tarixi mövzuda yazılmış poetik simfoniya adlandırmaq olar. Sərhədsiz şair ilhamından güc alan tarixi həqiqət və romantik pafosun vəhdəti bu əsərin bədii-fəlsəfi uğurunu təmin etmişdir. Bunun üçün əsərin poetik hüsününü zینətləndirən ayrı-ayrı misraları yada salaq:

"Burada gecələrin qərib səsi var"; "Qəlbi hicran çəkmiş qərib axşamlar"; "Allah da çox sevir şeirin səsinə"; "Aldada bilməmiş dünyanın varı // Bir məslək eşqilə yaşayanları"; "Soyuq məzarda da zینətdir insan"; "Bir boynu olsaydı bəşəriyyətin // Onu da qılıncı vurardım yəqin"; "Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da // Könüldən - könülə yollar görünür" və s.

Ağır repressiya günlərində yazılmış və teatr səhnəsindən deyilmiş bu misralar 75 ildən artıqdır ki, xalqın dilində müdrik kəlamlar kimi işlədilir.

Ağır tarixi mövzunun zərif şeir dili ilə bədii təcəssümü sənətkardan böyük istedad tələb edir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum tarixi dramın kamil nümunələrini yaratmış H.Cavid, S.Vurğun, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə belə istedad sahibləridir.

Təyyar SALAMOĞLU

“Qarlı aşırım” - sarsıntıdan doğan işıq

“Hər dəfə yadıma düşəndə “Fərman Kərimzadə” adında bir KƏRBƏLAYİ İSMAYİL ağırlığı duyuram. “Qəmlo, mən haqq-salamı tapdalaya bilmərəm” - deyən Kərbəlayinin müdrik kəlmələri Fərmanın öz daxilindən gəlirdi; onun özünün bu dünyanın haqq-salamına münasibəti idi...”

Qəzənfər Kazımov

“Olsun ki, romanı yazarkən Kərbəlayinin Usuboğlunun qapısına gedərkən geydiyi kəfəni, ilk üncə, F Kərimzadə özü geymişdir. Çünki, bu romanın daxili qatlarında müəllifini dar aracına apara biləcək çox mətləblər əks olunmuşdur.”

Müəllif

Keçən əsrin 30-cu illərində yaranan “İki od arasında” (“Qan içində”) və “Qılınc və qələm” romanları Azərbaycan tarixi romanının ilk nümunələri kimi maraqla qarşılandı. Tarixi roman poetikasının tələblərinə cavab vermək baxımından bu əsərlər tənqid və ədəbiyyatşünaslığı ümumən razı saldı. Eyni zamanda, tarixi romanın perspektivinə güclü ümid yaratdı. Bu romanlardan sonra tarixi mövzuya maraq güclənsə də, 40-50-ci illərdə həqiqi tarixi romanın davamı gəlmədi. Olsun ki, burada siyasi rejimin tarixi mövzuya qarşı nümayiş etdirdiyi “ögey” münasibətin, 1946-cı ilin məlum qərarlarında keçmişə müraciətin üzərinə qoyulan qadağalar da rol oynadı. Bu illərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslığın müasirliyi ancaq müasir mövzularda yazılan əsərlərdə axtarmaq kimi yanlış tendensiyanın da estetik düşüncəyə təsirsiz qalmadığını söyləmək lazım gəlir. Və nəhayət, “İki od arasında” romanının nəşrinin yasaq edilməsi, onun ancaq “Qan içində” adı ilə 1962-ci ildə nəşr olunması və bununla da ədəbi prosesin ilk mükəmməl tarixi romanın ənənələrindən yararlanmaq imkanının sıfıra enməsi və s. amillər təşəkkül prosesinin inkişaf prosesinə çevrilməsini, ən azı, iki onillik ləngitdi. Ləngitdi, lakin zamanın tələbi kimi meydana çıxan və üzərinə tarixi yaddaşı bərpa etmək missiyası götürən (siyasi rejimin unutmazlıq təbliğ edən siyasətinin əksinə olaraq) milli tarixi romanın formalaşma prosesinin qarşısını ala bilmədi.

Ədəbiyyatımızda 50-ci illərin ortalarından başlanan yeniləşmə hərəkatı, sosrealizmin estetik prinsiplərinin çərçivələrini dağıtmaq təşəbbüsləri 60-cı illərdə bütövlükdə ədəbi prosesin irəliyə doğru hərəkatında aparıcı keyfiyyətə çevrildi və məhz bu çevrilmə prosesində Azərbaycan tarixi romanı da ilk inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. İ.Şıxlının “Dəli Kür”ü yarandı. “Dəli Kür” tarixi romanın yeni keyfiyyət mərhələsində başlanğıc idi. Və söhbət həqiqi estetik başlanğıcdan gedirdisə, bunun davamı gəlməli idi.

F.Kərimzadənin "Qarlı aşırım"ı məhz bu estetik başlanğıcın davamı kimi gəlir və bizim qəti qənaətimiz bundan ibarətdir ki, İ.Hüseynovun "Məhşər", İ.Əfəndiyevin "Geriye baxma, qoca"sı "Dəli Kür"lə başlanan, "Qarlı aşırım"la davam edən prosesi mərhələ kimi təsdiq etməyə tamamilə əsas verir. Həm də bu mərhələnin özünəməxsusluğunu, estetik prinsiplərinin keyfiyyət daşıyıcılarını şərtləndirən əlamətdar cəhət bu idi ki, mərhələnin əsas təmsilçiləri tarixin ənənəvi təsviri ardınca getmədilər, tarixə analitik nüfuzu məqsədə çevirərək, onu izah etmək və fəlsəfəsini aşkarlamağa nail oldular. Məhz bu cəhət onların tarixə baxışının orijinallığını şərtləndirdi və bu "şərtlənmə" də müəyyən mənada onları zərbə altında qoydu. "Dəli Kür", "Qarlı aşırım", "Məhşər" ətrafında tarixi ədəbi prosesdə səngiməyən mübahisələr, bir çox hallarda haqsız irad və tənqidlər öz başlanğıcını müəlliflərin "tarixi öz yazıçı fantaziyası hesabına həzm etmək" istəklərindən qidalanırdısa, başqa tərəfdən, ideoloji baxımdan onların zamanın axarı ilə yox, zamana qarşı hərəkətindən, siyasi rejimin sosial sifarişinə biganəliyindən, tarixi həqiqətlərin öz fəlsəfəsinə varmaq istəklərindən güc alırdı.

Məhz bu mənada ədəbi tənqiddə lazımi səviyyədə açılmayan "Qarlı aşırım" romanının üzərində əhatəli şəkildə dayanmağa məxsusi ehtiyac var.

"Qarlı aşırım"da hadisələrin cərəyan etdiyi məkan F.Kərimzadənin qoynunda doğulub-böyüdüüyü, ata-babalarının yaşadığı, ulu babalarının qəbirləri yerləşən Vədi mahalıdır. "Mən bu yerdə doğulmuşam" - deyən F.Kərimzadə öz yurdunun vurğunu kimi onun tarixini araşdırmış, dünyanın dəyişməyə başladığı zamanda, xalqımız böyük bir sınaq qarşısında qalanda-erməni vandalizmi iç üzünü növbəti dəfə göstərməyə başladığı 80-ci illərin sonunda "Vedinin yanı dağlar" adlı iri həcmli "etnoqrafik eskizlər" adlandırdığı yazısını "Azərbaycan" jurnalında çap etdirmişdir. Vedinin tarixini tədqiqatçı səriştəsi ilə araşdıran sənətkar yazırdı: "Böyük Vedinin adına 1514-cü ildə tərtib edilmiş "Sultan Səlimin səfər ruznaməsi"ndə rast gəlirik. Orada deyilir ki, 1514-cü ilin iyul ayının 26-da Sultan Səlim qoşunları böyük Vədi ilə Kiçik Vədi arasında düşərgə saldı. Həm də "köy" yox, "kənd" yazılıb".

Böyük Vədi ilə Kiçik Vədi kəndlərinin arası 15 kilometrəndən çoxdur. Sultan Səlimin Şah İsmayilla döyüşə gedən ordusu bu ərazidə çadırlarını qurmuşdu" ("Azərbaycan" jurnalı, 1988, №9, s.105).

Sorağı neçə yüz illərdən gələn tarixi torpaqlarımızda yaşayan insanların ən müsibətli günləri sovet hökumətinin gəlişi ərəfəsinə və illərinə düşür. Azərbaycan xalqının öz tarixi torpaqlarından zorla köçürülməsinin tarixi F.Kərimzadənin qan yaddaşında özünə əbədi yer eləyib. "Hamı üçün vətən Moskvadan başlansa" da F.Kərimzadə üçün Vədi basardan başlamışdı və bu Vətəni onun əlindən sovet hökuməti almışdı. "Vedinin yanı dağlar"da F.Kərimzadə ürək qanı ilə yazırdı: "Xalqın yadında qalan ən dəhşətli köçürmə 1919-cu ildə olub. Beş daşnak generalı ilə iki illik döyüşdən sonra Abbasqulu bəy Şadlinski cəbhəni yararaq eli sağ-salamat Cənubi Azərbaycana aparıb. 1921-ci ildə isə, yenidən geriye qayıtarıb. Sonuncu köçürülmə isə, 1938-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarına əsasən başlayıb. 1940-cı ildə əhalinin bir hissəsini zorla, məcburi surətdə Qazaxıstan və Qırğızıstana sürgün ediblər... Köçürmə 1952-ci ilə qədər davam etdi. Şəxsiyyətə pərəstişin baş ilhamçısı vəfat edəndən sonra köçürmə dayandırıldı. Amma bu müddət ərzində 800 min nəfər azərbaycanlı köçürülmüşdü" ("Azərbaycan" jurnalı, 1988, №9, s.131-132). F.Kərimzadənin ailəsi 1951-ci ildə köçürülənlər arasında olmuşdur.

Hüduzsuz yurd-yuva, el-oba həsrətini F.Kərimzadə aşağıdakı bayatıda əbədləşdirmişdi:

***Vedinin yanı dağlar,
Ürəyi, canı dağlar.
Burda bir el var idi,
Siz deyın, hanı, dağlar?***

F.Kərimzadə səsi tarixin yüz illiklərindən gələn, var olan bir elin yox olmasını sovet hökumətinə bağışlaya bilməzdi və bağışlamadı da. "Qarlı aşırım" sovet siyasi rejimi ilə milli tarixi varlığın qarşılaşmasının obyektiv, tarixi həqiqətlərə uyğun şəkildə əksini verən bir əsərdir.

Romana verilən tənqidi təfsirlərdə "Kərbəlayı İsmayılın, onun kimi əlavə qanlara səbəb olan digər inadkarların mənasız mübarizə və müqavimət"indən danışılır, "Kərbəlayının səltənətinin uçub-dağılması" tarixi qanunauyğunluq kimi şərh olunur və hökm verilir: "Tarix onun taleyini artıq çoxdan həll edib" (Y.Qarayev. Meyer şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988, s.131). Bu cür təfsirin məntiqi sovet hökumətinin Azərbaycana gəlişinə qanunauyğunluq statusu qazandırır. Tökülən qanların günahı qiyam qaldıran Kərbəlayı İsmayılın üzərinə qoyulur. Lakin romanın bədii mətni bizə tamamilə başqa həqiqətlər təqdim edir.

* * *

Romanda Kərbəlayı İsmayılı qiyam qaldırmağa məcbur edən səbəblər, onun psixoloji əsasları üzərində müəllif təfəssilatı ilə dayanır. Təfəssilata varılma səbəbsiz deyil. Bu təfəssilat romanda bədii konfliktin psixoloji əsaslarını açır. Obrazın estetik funksiyasını və xarakterini aydın təsvir etməyə imkan verir.

Roman sovet hökumətinin xalqı, el-oba camaatını "lüt"lərə və varlılara bölüb, onların arasına tənqidi, düşmənçilik toxumu səpməsini, varlıların qanının "lüt"lərə halallığını sezilmədən, bəzən isə, açıq-aşkar aşağı təbəqənin beyninə yeridilməsini bədii təhlil müstəvisinə gətirir. F.Kərimzadə sovet hökumətinin yerlərə nüfuzunu humanist münasibət, xilaskarlıq tülünə bürümür. Sovet hökumətinin öz varlığını qan üstündə bərqərar etməkdə, ona tabe olmayanların qanını tökməkdə ısrarlı olduğunu əks etdirir. Romanda yeni hökumətin rəmzi kimi ortalığa çıxan qırmızı bayraq hökumətə tabe olmayanların tökülən və töküləcək qanlarının simvolu kimi mənalanır.

Kəndə hökumət qurmağa gələn vəzifəli şəxs sözünü "qan"la başlayıb, sovet hökuməti yolunda çox qanların töküləcəyini uca səslə elan edir: "Bunlar camaatı qana çalxalayacaqlar, - deyər Kərbəlayı fikirləşdi. Mən özümü qanıqan bilirdim. Yox, mənim əlim qanlı olsa da, nəhaq yerə qan tökməmişəm. Heç vaxt qana-qan deməmişəm, adamları hədələməmişəm. Amma bu gələn kimi söhbətini qandan başlayır. Ağ qoçla qara qoç üz-üzə gələcək".

Ağ qoçla qara qoçun üz-üzə gələcəyi haqqında qəti qənaəti Kərbəlayının düşüncəsində vəziyyəti düzgün görmək və qiymətləndirməklə bağlıdır. Kərbəlayının haqlı olduğu həmin düşüncələr anında sübuta yetir. Vəzifəli şəxsin danışığı camaatı iki yerə parçalayır və üz-üzə qoyur. Romanda oxuyuruq: "Bir saatın içində elə bil kənd adamlarını daradılar, saf-çürük elədilər. Adamlar seçildi. İki yerə ayrıldı". Roman bu ayrılmanın məntiqi nəticəsini tarixi həqiqətə uyğun şəkildə əks etdirir. Ayrılan tərəflər bir-birinin üzərinə qadınılır. Böyüyün böyük, kiçiyin kiçik yeri olduğu, ağsaqqal sözünə böyük ehtiram bəsləndiyi bir mühitdə bütün münasibətlər öz məhərrindən çıxır. Vəziyyətin sürətlə dəyişməsi, yazılmamış qanunların ayaq altına salınıb tapdalanması, el-oba camaatının üz-üzə qoyulması Kərbəlayını ciddi narahat edir, düşündürür: "Demək, bunların hay-küy saldıqları inqilab budu. Dünyada nə qədər yaxşı şey varsa - hörmət, izzət, namus, qeyrət, adət, böyük-kiçiklik hamısı ayaq altında qalır. Nikolayın taxtı kimi çevrilir, alt-üst olur. Dünyanı xəlbirləyirlər...". Dünyanın xəlbirlənməsi haqqında düşüncələr tarixi dövrün siyasi mənzərəsi haqqında oxucuda obyektiv qənaətlər formalaşdırır. Kərbəlayı düşünür ki, taxıl xəlbirlənəndə "qırmızı, ağır, saf dən alta enir, qabıqlar, turpəng toxumları, qılıçlar, daş-kəsək qırıqları - bir sözlə, zir-zibil üzə çıxır". Kərbəlayının müqayisəsində böyük həqiqət var. Elin, obanın ağsaqqal, müdrik, yüz ölçüb - bir biçən adamları, dağdan ağır kişiləri "qolçomaq" damğası ilə damğalanır, əvəzində isə indiye qədər daşı daş üstünə qoymayanlar, başqa sözlə, el-oba içində özünü təsdiq etməyənlər başa keçirilir, sosial ədalət pozulur, cəmiyyətin nizami itir. Əkinçi əkinindən, naxırçı naxırından uzaqlaşır, ağalıq iddiasına düşür. Kərbəlayı İsmayıl cəmiyyətin nizamının pozulmasına şüurlu şəkildə rəvac verilməsini təhlüşüür olaraq, daha çox isə ağsaqqal fəhmi ilə başa düşür. Kərbəlayı düşünür: "Elə bil qəsdlə belələrini xəlbirləyib üzə çıxarırlar".

Tənqid yazır: "Xüsusi mülkiyyət ehtirası, sinfi təbiəti Kərbəlayını tədricən əlisilahlı intiqamçıya, yeni quruluşun və onu quran, müdafiə edənlərin hamısının barışmaz

düşməninə çevirir" (X.Əlimirzəyev. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, "Elm və təhsil, 2011, s. 275). "Qarlı aşım" haqqında yazılan tənqid və ədəbiyyatşünaslıq yazılarının demək olar ki, hamısı üçün bu və ya digər dərəcədə səciyyəvi olan bu yanaşma roman mətninin ifadə etdiyi bədii həqiqətdən çox uzaqdır. Sovet hökuməti - Kərbəlayı qarşıdurmasının tarixi on illik zamanı əhatə edir. Tənqidin məntiqindən çıxış etsək, deyə bilərik ki, "xüsusi mülkiyyət ehtirası, sinfi təbiəti" Kərbəlayını Sovet hökumətinin ilk gəlişi günlərində və illərində intiqamçıya çevirməli idi. Kərbəlayı isə on il sonra - kollektivləşmə uğrunda mübarizənin şiddətləndiyi illərdə qiyam qaldırır. Kərbəlayının "qiyam"ı ona göstərilən və get-gedə artan dözülməz münasibətdən qidalanır. Abbasqulu bəyin:

"-Nə eləyib sənə Şura hökuməti?" sualını Kərbəlayı onu heyrləndirəcək dərəcədə təəccüblə qarşılayır. Bu məqamda müəllif Kərbəlayının cavabını yox, daxili düşüncələrini önə çəkir: "O çox söz deyərdi. Kərbəlayının arxalandığı səbəblər çox idi. On ilin içində dama-dama yığılmışdı, gölə çevrilmişdi".

Lakin bu gölə çevrilən səbəblər də Kərbəlayını yerindən oynada, silah götürməyə, el-oba arasındakı qarşıdurmanı düşmənçiliyə çevirməyə təhrik edə bilmir. Kərbəlayının evini ələk-fələk eləyirlər, altını üstünə çevirirlər. Ayağı altından xalçanı çəkib, evinin döşəməsini, divarını şişləyir, min bir zəhmətlə becərib ərsəyə gətirdiyi taxılı gizlətməkdə, "sabotaj"da suçlayırlar. Kərbəlayının məənəviyyəti evinin divar-döşəməsi kimi dəlik-deşik edilir, ancaq o dözürlər. Sonu görünməyən təhqiramiz hərəkətlər Kərbəlayını qisas fikrinə salır, amma qiyamçıya çevirə bilmir. Kərbəlayının baş verən hadisələrə bir ağsaqqal, dünyanın hər üzünü görmüş müdrik insan mövqeyindən yanaşması, nəhayətsiz dözümlü nümayiş etdirməsi romanın əksər epizodları və hadisələrin inkişaf məntiqi ilə təsdiqlənir. Kərbəlayını qiyam qaldırmağa məcbur edən səbəblərin onun sinfi təbiətindən yox, xalqın tarixi varlığını təcəssüm etdirən keyfiyyətlərindən irəli gəlməsi bədii mətnin həqiqətlərində ifadəsini tapır. Abbasqulu bəylə Kərbəlayının dialoqu bunun təkzibedilməz dəlilidir:

"-Bəy, o kəsdiyimiz duz-çörək haqqı, -ondan əziz şey bilmirəm, -məənə dəyən kimə dəyseydi, indiyə qədər on dəfə silah götürərdi. Adamın varına da toxunarlardı, torpağını da götürərlər, nə olar, elə bilərəm əl çirkədi. Bəs hörmətə sözün nədir? Kişiliyə sözün nədir? Axı birdən-birə hər şeyi adamın əlindən almazlar!

-Hamımız insanıq, Kərbəlayı!

-Belə insanlığa mən durmuram! Qırx yeddi-qırx səkkiz ildə görmədiyim bu doqquz-on ildə başıma gəldi. Saç-saqqal ağardı. Yadulların müsibəti heç belə olmamışdı. Canımı dişimə tutub dözürdüm, qoymadılar. Yoxsul komitəsi getdi, kolxoz gəldi. Torpağın yarısını almışdılar, bu dəfə hamısını istədilər: dedilər atı da ver, arabanı da..."

Roman mətnində Kərbəlayını qiyama təhrik edən səbəblər onun gətirdiyi dəlillərdən daha dərinlərə işləyir. Romanda hadisələrin inkişafı elə istiqamət alır ki, Kərbəlayının əldə silah dağlara çəkilməkdən başqa heç bir əlacı qalmır. Onu qeyri-bərabər qüvvə ilə şura hökumətinə qarşı çıxmağa təhrik edən səbəb daha ciddi, daha əsaslıdır. Kərbəlayının atdığı bu addım psixoloji cəhətdən tam əsaslandırılmışdır. Məsələ burasındadır ki, var-dövlətinin büsbütün əlindən çıxması da, ona göstərilən saymazıyana, dolayısı ilə təhqiramiz münasibətlər də el-obanın onilliklər boyu ağsaqqal bilib hörmət etdiyi adamı qəti addım atmağa sövq edə bilmir. Bu məqamda o İmanı öldürməyə, yaxud öldürtməyə cəhd edirsə də, qiyam, başqa sözlə, el-oba camaatını üz-üzə qoymaq haqqında, nahaq qana bais olmaq haqqında düşünür. Kərbəlayının qiyam haqqında qərarı onunla eyni təbəqədən olan adamların bir gecənin içərisində heç kimə hesabat verilmədən divara söykədilib güllələnəsi hadisəsini öz gözləri ilə görəndən sonra verilir.

Qəmlo qonşu kəndlərdə kolxoza yaxın düşməyən varlıların xaraba qalada güllələnəsi xəbərini Kərbəlayıya verəndə və Kərbəlayı gedib bu tökülən qanları öz gözləri ilə görəndə qəti qərarını verir, daha doğrusu, bu qərarı verməkdən başqa yolu qalmır:

"-Növbə sənindi, Kərbəlayı!

-Yox. Daha bıçaq sümüyə dirəndi. Növbə onların özünüdü!

Silah tapana, adamları toplayana qədər, xeyli vaxt keçdi. Kərbəlayı İsmayıl qiyam qaldırdı..!"

Müəllif təhkiyəsində özünə yer alan "silah tapana, adamları toplayana qədər xeyli vaxt keçdi" informasiyası qiyamın əvvəlcədən nəzərdə tutulmadığını, qabaqcadan heç bir təşkilatlanma işi aparılmadığını işarələyir. Bu isə Kərbəlayının atdığı addımın məcburiyyətdən doğduğunu sübut edir.

Şübhəsiz ki, qiyamla bağlı hadisələr sujetin hərəkətində dinamizmi və gərginliyi artırır və konflikti əks qüvvələrin çarpışması əsasında qurmağa imkan verir. Bununla bərabər, romanda ifadə olunan ən böyük tarixi həqiqət ondan ibarətdir ki, yazıçı parçalanan və bir-birinə qarşı duran qüvvələr arasındakı bölünməzliyi, monolitliyi nəhayətsiz bir sənətkarlıq hesabına qoruyub saxlaya bilir.

Kollektivləşmə uğrunda mübarizə dövrünü bədii təsvir predmeti kimi seçən romanda ənənəvi yanaşmaya görə, kolxozun taleyi önə keçməli, əsərin qəhrəmanları daha çox bu bərədə düşünməliydilər. Diqqətimizi xüsusi şəkildə cəlb edir ki, insanları daha çox tökülən qanlar narahat edir. İnsanlar qan tökülməsinin əleyhinə çıxırlar. Sovet hökuməti, kolxoz uğrunda mübarizədə qan tökülməsini roman qəhrəmanları haqq işi uğrunda tökülən qan kimi qavraya bilmirlər. Roman qəhrəmanlarının yeri gəldikcə qan tökülməsinə qarşı çıxmaları, yaxud qan görməkdən yorulduqlarını dilə gətirmələri düçar olduqları vəziyyətə dolayısı ilə də olsa, etirazlarının ifadəsidir. Sovet hökuməti uğrunda mübariz kimi görünən Abbasqulu bəyin elə romanın ilk səhifələrində, hadisələrin başlanğıcında qan tökülməsinə etirazı öz polifonik məzmunu ilə sovet hökumətinin yerlərdə yürütdüyü siyasətə tənqidi baxışı ifadə edir. Abbasqulu bəy üzünü Şabanzadəyə tutub deyir:

"-Qan tökülməsini mən də istəmirəm. Həddindən artıq qan görmüşük. Gözlərimiz qırmızı rəngdən yorulub. Bunun bir axırı olmalıdı. Daha bəsdı".

İlk baxışda bu sözlər sovet hökumətinin qiyamı dinc yolla yatırtmaq siyasətinin dəstəklənməsi təsiri bağışlayır. Üst qat da elə bunu ifadə edir. Lakin hadisələrin ümumi cərəyanı kontekstində şura hökumətinin möhkəmlənməsi və yerlərdə öz siyasətini həyata keçirmək üçün tökdüyü qanları, törətdiyi saysız qətləri, troykanın sanksiyası ilə qanuniləşdirilən ölüm cəzalarını işarələyir. Abbasqulu bəyin tökülən qanlara etirazı mahiyyət müstəvisində Kərbəlayının "bunlar camaatı qana çalxalayacaqlar" qənaətinə təsdiq edir.

Diqqəti o da cəlb edir ki, adamların kolxoza daxil olmaq cəhdləri kolxoz təsərrüfatının üstünlüklərinə inamlarına yox, bu yolda töküləcək qanların qarşısını almaq məqsədinə xidmət edir. Dünyagörmüş Şahpələng kişinin əlini yamaqlı dizinə çəkərək söylədikləri hökumətin qanlı siyasətindən yaxa qurtarmaq üçün camaatın çıxış yolu kimi düşüncələrinin ifadəsidir:

"-Bizi necə də bir-birimizdən yad eləmək istəyirlər ey!.. Abbasqulu bəy demir kolxoz olsun, olsun da! Xəlil kolxozda can çürütmür, mən ondan artıq adamam?! Mən də kolxoza barmaq qaldırıram. İndiyə qədər yazılmamışdım, indi yazılam. Qoy hər şey yat-yut olsun". Şahpələng kişi hökumətin siyasətindəki amansızlığı yaxşı başa düşür. Onun dilindən çıxan bütün sözlər ikimənalıdır; hökumətin insanları qana çalxalayan siyasətini aydın şəkildə dərk etdiyi üçün geri çəkilmək, qan tökülməməsi naminə ona güzəştə getmək zərurətini ifadə edir. Varlığında inqilabın obrazını simvollaşdıran Talibovun Şabanzadəyə ünvanladığı ittihamlar Şahpələng kişinin reallığı düzgün qiymətləndirdiyini göstərir. Talibov deyir:

"-Əgər qardaşımız biz deyən yoldan qaçarsa, əleyhimizədirsə - onun özünü də o birisi dünyaya göndərməliyik". Bu sözlər Şahpələng kişinin haqlı olduğunu göstərməklə bərabər, Kərbəlayının şura hökumətinə qarşı çıxmasının sosial əsaslarını üzə çıxarır.

Ədəbi tənqid Kərbəlayı obrazını milli xarakterin daşıyıcısı kimi qəbul etsə də, görünür ki, çox vaxt formal qəbul edir. Bu formallıq tarixin "onun taleyini artıq çoxdan həll etməsi" kimi qənaətlərdə (Y.Qarayev.Göstərilən kitabı. S.), aşkar şəkildə meydana çıxır. Tənqid Kərbəlayını Abbasqulu bəy, Xəlil, Şabanzadə, Şıxəlioğlu və digərləri ilə bir sırada "yadda qalan milli xarakter" (X.Əlimirzəyev. Göstərilən kitabı. s.268) kimi qəbul edir və çox vaxt da qəbul etdiyinin fərqi nə var. Çünki obraz haqqında tənqidin təfəssilatlı söhbətlərində onun milli xarakterinin romandakı təzahür xüsusiyyətlərindən çox, təmsil etdiyi sinfi təbəqənin təmsilçisi kimi ölümə məhkumluğundan danışmağa üstünlük verilir.

İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanındakı Cahandar ağaya münasibətdəki kimi, tənqid Kərbəlayı İsmayıl obrazına verdiyi qiymətdə də bir əsas cəhəti nəzərə almır ki, obraz millidirsə, o, ölümə məhkum ola bilməz. Ədəbi qəhrəman olaraq milli xarakter mənsub olduğu milləti simvollaşdırır, buna görə də obrazı milli xarakter kimi təqdim edib onun ölümə məhkumluğundan danışmaq, mahiyyət planında həmin hökmü milli taleyə şamil etmək deməkdir. Cahandar ağa kimi Kərbəlayı İsmayıl da ölümə məhkumluğun yox, ölümə məhkum edilmənin aqibətini yaşayırlar. "Qarlı aşırım"da Kərbəlayını tale yolu sovet hökumətinin gəlişi ilə milli varlığın düşar olduğu böyük fəlakəti simvollaşdırır. "Kərbəlayının yeni həyata düşmənin edən hadisə" heç də tənqiddə iddia edildiyi kimi, "dünənki muzdurların bu gün özlərini Kərbəlayı İsmayıl səviyyəsində aparmaları" (A.Əfəndiyev. Müdriklik səlahiyyəti. Bakı, "Gənclik", 1976, s. 121) ilə məhdudlaşmır.

Abbasqulu bəyin Kərbəlayını fikrindən döndərməyə çalışdığı ən gərgin məqamda onların arasında cərəyan edən dialoqa diqqət yetirək:

"Papağını bir də qabağına qoy, fikirləş. Bu işin necə qurtaracağını özün yaxşı bilirsən. Qoşunun yox, cəbbəxanan yox..."

"Qeyrətimiz, namusumuz var, bəy, dözərik!"

Kərbəlayının sovet hökumətinin qoşununa, cəbbəxanasına qarşı milli varlığın namus qanununu çıxarması qətiyyətin təsadüf sayıla bilməz. Olduqca ciddi məntiqə və qanunauyğunluğa söykənir. Kərbəlayının adamları ilə söhbətində də Abbasqulu bəyin arqumentləri namus qanunu ilə dəf edilir:

"- Bu tayfa düşmənciliyi deyil, bəy, iki adamla ədavətimiz olsaydı, haqq-hesabını çəke bilərdik.

- Biz namus davasına qalxmışıq, - deyə qoca bir kişi əsə-əsə sözə qarışdı".

Buradakı "namus" anlayışı kifayət qədər geniş məzmun daşıyır. Daha çox milli özgürlüyü nəzərdə tutur və sovet hökumətinin camaatı zorla kolxozlaşdırma siyasəti milli özgürlüyə və şəxsiyyətin azadlığına təcavüz kimi qiymətləndirilir, namus qanunun pozulması kimi başa düşülür.

Kərbəlayı İsmayıl ölüm-dirim savaşına girir. Bu savaşda, əlbəttə ki, qan var. Lakin bu qanun sorumlusu Kərbəlayı deyil, onun torpaqlarını son qarışına qədər əlindən alıb özünə meydan oxuyan şura hökumətidir. Prof. N.Cəfərov yazır: "Ölüm haqdır. Ancaq haqq olmayan odur ki, günümüzün insanı ölümün qarşısına alçaldılmış, təhqir olunmuş, yaxşı halda isə aldadılmış şəkildə çıxır" (N.Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. II cild. Bakı. "Elm", 2007, s. 232). Bu, bütöv bir sovet epoxası yaşamış insandır. Bu alçaldılma prosesinin başlanğıcı sovet hökumətinin gəlişindən başlayır. Biz bütöv 70 il təhqir olunana, əzilə-əzilə yaşayırdıq. Fərqi yoxdur, sonunda yenə də dünyamızı qana çalxalayırırlar. 20 Yanvar hadisələri bu qana çalxalanmanın son olayı olur. Kərbəlayı İsmayıl bu "son"u təsəvvür edib "başlanğıc"ə etiraz edən milli qüvvələri təmsil edir. "İnsanın dünya ilə heç cür kontakta girə bilməməsi nə qədər böyük faciədirsə, hər cür kontakta girməsi, günün, dövrünün "tələbin"ə uyğun olaraq rəngini dəyişməsi ondan qat-qat böyük faciədir. Həm cəmiyyət üçün, həm də şəxsiyyət üçün" (N.Cəfərov. Göstərilən kitabı. S. 232). Kərbəlayı İsmayıl onun mənəvi dünyasına büsbütün yad olan bir sistemlə (hökumətlə) kontakta girə bilmir və bu, onun həyatını faciəyə çevirir. Lakin bu faciə onun mənəvi dünyasını "ondan qat-qat böyük olan faciə"dən, alçaldılmış və təhqir edilmiş insana çevrilməkdən xilas edir.

Roman qəhrəmanları tanıdıqları insanların əməllərini, hərəkətlərini müşahidə etdikcə təəccüblənir, bəzən səbəbini başa düşür, bunu zamanın dəyişməsi, başqa həyat qanunlarının meydana çıxması ilə bağlayır, bəzən isə sadəcə olaraq insan xarakterinin mürəkkəbliyi ilə izah etməyə çalışırlar. Lakin bütün hallarda oxucu patriarxal qanunların getdikcə və daha artıq sürətlə pozulmasını və insanın mənəvi dünyasını sürətlə aşındıran yeni həyat "qanunları"nın meydana çıxdığını müşahidə edir.

Abbasqulu bəyin öldürülməsindən sonra onun ailəsinə, nəslinə başsağlığı verməyə gedən Kərbəlayı İsmayılın qardaşı oğlu Məhərrəmin bu gedişi (bu gedişin sonu ölüm də ola bilər) və Abbasqulu bəy nəslindən onu qarşılayan ağsaqqalın hərəkətləri və sözləri patriarxallıqdan güc alır, kişilik qanunlarına söykənir. Lakin ağsaqqalın ona sənin gəlişini "hökumət adamlarına salıq verən var" deyə xəbərdarlıq etməsi cəmiyyətin (burada tayfanın) idarə edilməsində patriarxallığın gücdən düşmə prosesini əks etdirir. Maraqlıdır

ki, patriarxal qanunlarla yeni həyat qanunlarının qarşılaşması və onların bir-birinə qarşılıqlı müqavimətindən doğan ruhi hallar, psixoloji yaşantılar romanda çox diqqətlə izlənilir.

“Təpədən dırnağa qədər milli insanlar”ın (İ.Şıxlı) yeni həyat qanunlarına keçid prosesindəki yaşantıları heç bir bəzək-düzəksiz Kərbəlayı İsmayılın həyat “dramı”nda sona qədər izlənilir. Bu “izləmə” prosesi Kərbəlayı İsmayıl - Abbasqulu bəy, Kərbəlayı İsmayıl - Qəmlo münasibətlərinin sosial-fəlsəfi əsaslarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnsanın milli həyat qanunlarına söykənərək yaşadığı zamanda Kərbəlayı İsmayıl - Abbasqulu bəy münasibətlərində heç bir problem yoxdur. Münasibətlər sonsuz qarşılıqlı hörmət və ehtirama əsaslanır. Kərbəlayı İsmayıl öz tayfasının, Abbasqulu bəy bütöv elin ağsaqqalıdır. Kərbəlayı İsmayılın Abbasqulu bəyə dərin ehtiramı yalnız Kərbəlayının oğlunun öldürülməsi günlərində ona arxa durması ilə bağlı deyil. Onları xarakter yaxınlığı - hər ikisinin namus qanunu ilə yaşamağa üstünlük verməsi də bir-birinə möhkəm bağlayır. Əlbəttə, milli xarakterin əzəmiyyəti baxımından Kərbəlayı İsmayıl Abbasqulu bəy deyil. Lakin Kərbəlayının varlığında potensial bir Abbasqulu bəyin varlığı heç bir şübhə doğurmur. Əks halda onların uzun illər davam edən dostluğu mümkün olmazdı.

Kərbəlayının və Abbasqulu bəyin təmsalında sovet hökumətinin gəlişi ilə yolları ayrılan iki insanın taleyi əks etdirilmişdir. Dəyişən zamanın təsiri ilə Kərbəlayı İsmayılın Abbasqulu bəy xarakterindən və mənəviyyatından uzaqlaşaraq Qəmləşməsi prosesi və nəhayət, özündə güc tapıb Abbasqulu bəy mənəviyyatı ilə yenidən qovuşması psixoloji cəhətdən son dərəcə gərgin situasiyaların təsviri fonunda gerçəkləşir.

Romanda Kərbəlayının öz mənəviyyatından hiss olunmadan uzaqlaşması prosesi əks etdirilir. Abbasqulu bəyin qarşısına çıxmayan, çıxanda da onunla olduqca sərt danışan Kərbəlayı bu məqamda, əslində, öz təbiətindən çıxır. Nə qədər ki, Abbasqulu bəyə münasibətdə Qəmlonun cilovunu yığır, onu təmkinə çağırırdı, onda Kərbəlayı milli varlıqdan gələn təbiətindən çıxış edirdi. Lakin Kərbəlayı özünün həqiqi təbiətinə axıra qədər sadıq qala bilmir. Abbasqulu bəyin ölümünə fərman verilir. Tənqidi ədəbiyyatda Abbasqulu bəyin öldürülməsi çox vaxt Qəmlo ilə bağlanır. Məsələn, Y.Axundlu yazır ki, “əlbəttə, Kərbəlayı istəməzdi ki, keçmiş dostuna və qonağına qəsd olsun. Lakin Qəmlonun qəddarlığı və amansızlığı Kərbəlayının niyyətini puça çıxarır” (Y.Axundlu. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər. Bakı, Adiloğlu, 2005, s. 175). Bu təfsirdə Abbasqulu bəyin öldürülməsi Qəmlonun təbiətən qəddarlığı ilə birbaşa əlaqələndirilir və bu əlaqə baş vermiş olayın mahiyyətindəki qanunauyğunluğu izah etmək gücündə deyil. Birincisi, Qəmlo icraçısıdır. Abbasqulu bəyin ölüm fərmanını Kərbəlayı verir. Kərbəlayının Abbasqulu bəyin qəbri üstündəki düşüncələri də bunu sübut edir. Qəbir üstündə Kərbəlayı Abbasqulu bəyin xəyalı ilə danışaraq deyir:

“- Abbasqulu bəy, ömrüm boyu işlətdiyim günahların ən böyüyü sənə qətlə razılıq verməyim olub”.

Məsələ, əlbəttə, bunda deyil. Məsələ ondadır ki, Kərbəlayının belə bir addımı atmasının sosial-psixoloji əsasında nə dayanır?

Mahiyyət belədir ki, fələyin çərxi tərsinə çevriləndən sonra - özünə həmtay olan adamların bir gecənin içərisində məhv edilməsi Kərbəlayını öz təbiətindən çıxarır. Qiyam prosesində onun külli ixtiyarı Qəmlonun əlinə verməsi, baş verən hadisələrin ağırlığı altında Kərbəlayının təmkinini itirməsi, şura hökumətinə olan sonsuz nifrəti onun xarakterini mənəvi aşınmaya məruz qoyur. Hadisələrə intiqamçı - qisasçı münasibəti, özü də istəmədən onu Qəmləşdirir. Qiyam prosesində onun bəsirət gözü qapanır, bütün varlığı intiqam istəyinə sürüklənir. Bu məqamlarda Kərbəlayı bütövlüklə Qəmlonun yaratdığı qisasçılıq aurasının içindədir. Şura hökumətinə qarşı qaldırdığı qiyamda Kərbəlayının gücünü Qəmlo simvollaşdırır. Ağsaqqal Kərbəlayı olsa da, praktik güc Qəmlonun əlindədir. Onun gücü amansızlığında, qəddarlığında, namərd xislətindədir. Bu xarakterlə o, bir dəstə adamı öz əsarəti və nəzarəti altında saxlayır. Şura hökumətindən qabaq hər kəsin gücünü var-dövləti müəyyən edirdi. Bu zaman hakimiyyət Kərbəlayının əlində idi. Qəmlo əlaltı idi. O, ocağı qurdalayıb qərar çıxaran Kərbəlayının əmrinə müntəzir idi. Şuranın gəlişi və qiyamla bağlı gücün xarakteri və ünvanı da dəyişib. Praktik güc Qəmlonun əlinə keçib. Bu, tam olmasa da, müəyyən mənada Kərbəlayını Qəmlodan

asılı vəziyyətə salıb. Onun Qəmləyə müraciətində hökm tonunu tədricən məsləhətləşmə əvəz edir. Hakimiyyət hiss olunmadan aralarında bölünür.

Abbasqulu bəyin gəlişi ilə bağlı Kərbəlayı artıq müstəqil hökm çıxarmaq iqtidarında deyil. Qəmlə ilə məsləhətləşmə başlayır:

“-Necə eləyim? - Kərbəlayı Qəmlonun tənəli sözlərindən sonra hesabı içəri verdi.

-Abbasqulu bəyin nazı ilə çox oynayırıq.

-Mən yaxşılığı ayaqlaya bilərəmmi?”

Kərbəlayının əvvəlki hökmünün yaranmış situasiyada sual cümlələri ilə ifadə olunmuş məsləhətləşmə tonu ilə əvəz edilməsi onun şura hökumətinin gücü qarşısında Qəmləyə möhtaclığından doğur və bu möhtaclıq Kərbəlayını qismən də olsa tarixi varlıqdan uzaqlaşdırıb dəyişən zamanın insanına çevirir (mərdi qova-qova namərd edirlər). Onun Qəmlə ilə bağlı düşüncələri də, ona güzəştləri də yaranmış situasiyada Kərbəlayının faktik gücsüzlüyü və Qəmlodan birbaşa asılılığı ilə bağlıdır:

“O, Qəmlonun kinayəsini əlüstü başa düşdü... “İnsan belədi. Əlinə ixtiyar keçən kimi qudurur, başlayır pirinə tepik atmağa. Mən gətirib bu ayını adam eləmişəm. İndi it kimi baldırma ağz atır”.

Qəmlonun dikbaşlığı son vaxtlar Kərbəlayıya bərk toxunurdu. İstəsə, başını əkə bilərdi. Amma indi Qəmlodan əl çəkə bilməzdi. Onun hər bə-zorbası olmasaydı, bir adam silah götürməzdi, hərə bir tərəfə dağılardı. Kərbəlayı quru yurdda tək-tənha qalardı. Başını bir gündə yeyərdilər”.

Hökumət - Kərbəlayı qarşıdurmasında günü-gündən ağırlaşan vəziyyət və Qəmlonun təzyiqləri nəticəsində Kərbəlayı yaşadığı əlli illik həyatın ən yanlış qərarını verir. Abbasqulu bəy öldürülür. Abbasqulu bəyin ölüm fərmanı milli varlığın və xarakterin yaranmış tarixi şərait üzündən özünün özünə xəyanətidir. Buna görə də tragik xarakter daşıyır və bağışlanmazdır.

Abbasqulu bəyin qətlinə razılıq verməsinə Kərbəlayının özünün münasibətinə diqqət yetirək:

“Onu (qətlə razılıq verməyi - T.S.) Allah da bağışlasa, özüm bağışlamayacam! Qəbrim od tutacaq... Qütbətdə ölmək ağır işdi, böyük cəzadı. Bu cəzanı sənə görə almışam”.

Burada danışan (və düşünən) Kərbəlayı Abbasqulu bəyin ölümünə razılıq verən Kərbəlayı deyil. Bu, özü-özünə xəyanətin gətirdiyi ağırlığın altında əzilən və ayılan, qapanmış bəsirət gözü açılan, yenidən öz varlığına qayıdan, etdiyi cinayətin cəzasını axıra qədər çəkməyə hazır olan milli insandır. Bu Kərbəlayı şura hökumətinin təcavüzü hesabına aşınmış, çürümüş əzalarını kəsib atmağa qadir, maddi olan hər şeydən əl çəkib mənəvi-ruhani dünya yaşamaqda ısrarlı olan saf varlıqdır. Tapındığı mənəvi dünya-ölümünə fərman verdiyi Abbasqulu bəyin xəyalı - itirilmiş, itirilməkdə olan, dünyadır. Bu dünya Kərbəlayı İsmayla güc-qüvvət verir. Onu Qəmlonun fiziki gücünün əsarətindən qurtarır. Kərbəlayı ilə Qəmlonun mağaradakı qarşılaşması bu mənada maraq doğurur:

“- Çəkil görüm. Mənim dərdim səninkindən az deyil. Sənə yüz dəfə dedim ki, o kişiye toxunmayaq. O, bizə pis niyyətnən gəlməmişdi. Elədin, indi cəzasını çəkirik. Nahaq qan tökmək belədi ha.

- ... Mən onun haqqını çəkdim, göndərdim o dünyaya. Bu, hər oğulun işi deyil, başa düşürsən?

Kərbəlayı mağaranın ağzında dayanıb qarlı dağlara baxırdı.

- Niyə başa düşmürəm. Səni tanımayana lənət.

Qəmlə xəncərini endirib, yavaş-yavaş ona yaxınlaşdı. Kərbəlayı birdən -birə dönüb onun qabağında dayandı. Qəmlə tufəngdən, topdan ürəkən, qayıdan deyildi. Bircə dərin, zəhmli gözlərdən qorxurdu. Yavaşca xəncərini qınına saldı.”

Kərbəlayı İsmayılın öz gəlinini qan düşməninə etibar etməsi epizodundan çıxış eləyən İ.Şıxlı yazırdı: “...Cəngavərlik milli xüsusiyyətlərlə birləşdikdə nəhəng ehtiras yaranır, düşmənin də əzəmiyyətinə valeh olursan” (İ.Şıxlı. Xatirəyə dönmüş illər. Bakı. Yazıçı, 1990, s. 326).

Kərbəlayının əli xəncərli Qəmlonun qarşısındakı duruşunda, doğrudan da, bir əzəmilik vardır. Bu əzəmilik bütün məzmun-mahiyyəti ilə Kərbəlayı İsmayılın varlığına və düşüncələrinə hakim kəsilən Abbasqulu bəyin ruhundan gəlir.

Abbasqulu bəyin öldürülməsi milli varlığın tarixi xarakterinə vurulan ölümcül yarıdır. Abbasqulu bəyin ölümü el-oba camaatının əks qütblərə ayrılmış hər iki tərəfinə eyni dərəcədə mənəvi əzab, izzətlər gətirir. El-obanı mikrocəmiyyət kimi təsəvvür edib, onun makrocəmiyyəti - xalqın tarixi varlığını metaforikləşdirdiyini nəzərə alsaq, Abbasqulu bəyin ölümünə bütün Azərbaycan cəmiyyətinin ağladığını müşahidə edirik. Abbasqulu bəyin ölümü ilə ürəklərdə başlanan ağrılar, gözlərdə gələn yaşlar, boğazları tutan qəhər xalqın öz tarixi xarakterinə yenidən qayıdışını ifadə edir. Sovet hakimiyyətinə aldanişla bir-birinə silah çevirməyin təhlükəli olaraq mənasızlığı və bunun milli bütövlüyə və birliyə rəxne salmaqdan başqa bir şey olmadığı dərk olunur. Abbasqulu bəyin ölümü özündən çıxan, özünü inkar etməkdə olan xalqı, toplumu özünə qaytarır, özünü bir bütöv halında dərk etməyə yardımçı olur. Bu ölüm toplumun hökumət tərəfində olan qüvvələrini də, hökumətin əksinə olan qüvvələrini də apardıqları mübarizənin, tökdükləri qanın mənasızlığına inandırır. İnandırır ki, tökdükləri qanlar elə öz qanlardır. Bu mənada Abbasqulu bəy obrazının, onun ölümünün estetik funksiyası tənqidi düşüncədə bəzən axıra qədər dərk oluna bilmir və obrazın xarakterinin natamamlığı ilə bağlı mülahizələr meydana çıxır. Tənqidçi A.Əfəndiyev yazır: "Lakin Abbasqulu bəy obrazı natamamdır. Onun həlak olması süjet baxımından, Kərbəlayının mənəvi sarsıntılarını təsvir etmək nöqtəyi-nəzərindən nə qədər təsirli olsa da, xarakterin hərtərəfli bədii təhlili cəhətdən nöqsanlıdır" (A.Əfəndiyev. Göstərilən kitabı. s. 125).

İstənilən halda hər hansı bir ölüm başqaları üçün ibrət dərəcəsidir. Çox həqiqətlərin dərk olunmasında ölümün açar funksiyası daşması şübhə doğurmur. Romanda Abbasqulu bəyin ölümü bu funksiyayı çox uğurla yerinə yetirir. Kərbəlayı İsmayılın özünə qayıdışında Abbasqulu bəyin ölümü həlledici faktora çevrilir. "Abbasqulu bəy necə ağıllı adamıymış". Ölüm faktı bu qənaətlə Abbasqulu bəyin bütün hərəkətlərini və dediklərini Kərbəlayının düşüncəsində yenidən aktivləşdirir və onu qətlinə fərman verdiyi adamın sözlərini bəsinət gözü ilə idraka istiqamətləndirir. Kərbəlayı Abbasqulu bəyin ona dedikləri haqqında dönə-dönə fikirləşir: "Dedi də, yüz dəfə dedi ki, Kərbəlayı, çox namus-namus deyirsən. Sabah öz arvad-uşağının, qohum-əqrəbənin namusu əldən gedər. Arvadların yaylığı at dırnağının altında didilər".

Əslində, Abbasqulu bəyin Kərbəlayıya tövsiyələri özünün praktik həyat təcrübəsindən doğur. Abbasqulu bəy daşnak qırğınının xilas edib Cənubi Azərbaycana apardığı eli geri qaytaranda sovet hökumətinə müqavimət yolunu yox, ona qoşulmaq yolunu ona görə tutub ki, yağışdan çıxıb yağmura düşməsin. Daşnak qırğınının çıxıb min bir zillətlə qoruduğu el-obanı sovetin qırğına verməsin. Abbasqulu bəyin öz torpaqlarını da, bütün var-dövlətini də, öz canını, bütün bacarıq və qabiliyyətini sovet hökuməti yolunda qoymasında heç kimə etiraz olunmayan, heç vaxt dilə gətirilməyən bir əməl var: El-obanı qorumaq, onun namusuna sahib çıxmaq. Abbasqulu bəyin Kərbəlayıya dediyi sözlərin zamanı üçün dilə gətirilməsi mümkün olmayan, lakin həmin sözlərin mətnaltı mənasında çox dəqiq ifadə olunan belə bir fikir dayanır: Kərbəlayı, el-obanı geri qaytaranda mən də sovet hökumətinə qarşı çıxmağa bilərdim. Biz daşnaklarla mübarizədə iki illik hərbi təcrübəsinə malik idik. Amma biz bu yolu seçmədik. Sovet hökumətinin daşnaklarla müqayisə olunmayacaq gücünü gördük. Mənasız qırğına, elin namusunun ayaqlar altına düşüb tapdanmasına yol vermədik. Başqasının gücünü dəqiq qiymətləndirmədən mübarizə meydanına atılmaq qəhrəmanlıq sayıla bilər, ancaq ağıllı hərəkət deyil. Biz hesabı içəri verdik. Sən də ver, daşı ətəyindən tök, qoy camaat mənasız qırğına getməsin.

Abbasqulu bəyin Kərbəlayıya dediklərinin alt qatında bu sözlər dayanır. Abbasqulu bəy ölümü gözlərinin altına alıb Kərbəlayının yanına iltimasa ona görə getmirdi ki, Kərbəlayını inqilab qəhrəmanına çevirsin, yaxud onu xilas etsin. Ona görə gedirdi ki, el-obasını növbəti qırğından xilas eləsin. Onun qiyama münasibətinin arxasında dayanan həqiqət bu idi. Abbasqulu bəyin inqilab tərəfdarlarına qoşulmasının el-obanı xilas etmək məqsədində xidmət etməsi onun Kərbəlayıya dediyi aşağıdakı sözlərdə açıq şəkildə ifadə olunur:

"- Kərbəlayı, bu hökuməti quranlardan biri də mən olmuşam. Adamlar öz yurd-yuvalarına qayıtmalı idilər. "Qırmızı tabor"da şir kimi vuruşurdular. Naxçıvanı da azad

elədik, Şərili də. Kəndimizə qayıtdıq. Evlər dağılmışdı, bağ-bağça doğranmışdı. Xarabalara sahib olduq. Hamının dərdi bir idi, Kərbəlayı! Sən isə... Mənim camaatsız bir günüm olmasın!”

Kərbəlayı və adamları bu həqiqəti vaxtında başa düşmürlər. Bu həqiqəti onlara onların yolunda özünü fəda etmiş Abbasqulu bəyin ölümü başa salır. Kərbəlayının qardaşı oğlu Məhərrəmin Abbasqulu bəyin ölümündən sarsılaraq kiçik əmisi Vəliyə üz tutaraq dedikləri müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək baxımından maraqlıdır:

“Əmim (Kərbəlayı - T.S.) elə bir iş gördü ki, heç vaxt yaddan çıxmıyacaq. Abbasqulu bəyi öldürən adamın adı həmişə pisliyə çəkiləcək. O kişi canını, malını da camaata qurban vermişdi. Ona əl qaldırmaq bizi nəsilbənəsil incidəcək, əzab verəcək”.

Bu həqiqəti Kərbəlayı da çox yaxşı başa düşür və qəbul edir. Hətta o dərəcədə başa düşür ki, başladığı iş, şura hökumətinə qarşı başladığı ölüm-dirim savaşı da onun gözlərində öz mənasını itirir. F.Kərimzadə Kərbəlayı İsmayılın keçirdiyi sarsıntıları çox ustalıqla verir, onun daxili aləmindəki təbəddülatları zərgər dəqiqliyi ilə ifadə edir:

“Kərbəlayı İsmayıl getdi. Daha onu başladığı iş çox maraqlandırmırdı. Abbasqulu bəyin küreyi yerə gələndən sonra ürəyindəki inam qırılmışdı”.

İnam niyə qırılmışdı? Kərbəlayı niyə sarsılmışdı? Kərbəlayı qiyam qaldıranda namus davasına qalxmışdı. Ancaq Abbasqulu bəyin öldürülməsi namus davasına namussuzluq qatmışdı. Özü də bu namussuzluğa Kərbəlayı özü öz əli ilə imza atmışdı. Abbasqulu bəyin ölümündə Kərbəlayı İsmayıl öz ölümünü görürdü. Elin arxası yerə gələn igidləri - Xəlilin və Abbasqulu bəyin qar üstünə uzandırılan meyidləri Kərbəlayının gözüne yerə uzadılmış öz meyidi kimi görünürdü. Onun məntiqinə görə, bütün həyatını elin namusu uğrunda çarpışmalara həsr edən igidlərin arxası bu cür yerə gəlmişdisə, üstəlik bunun səbəbkarı Kərbəlayı İsmayıl özü idisə, onda onun aqibəti necə olacaqdı. Ölüm Kərbəlayını qorxutmurdu. Kərbəlayını qorxudan namussuz ölüm idi. Kərbəlayının alnına gələn “soyuq tər” ölümün onu təhdidi deyildi, bu tər namussuz ölümün gətirdiyi təhdid idi:

“Alnına soyuq tər gəldi. O, əlini alnına çəkdi. Gözlərini yumub açdı. Onu basmış qərəmətdən qurtarmağa çalışdı. Xəlilin qanı tökülmüş daşın üstündə oturan sallaq bıqlı kişi papirosunun külünü çırtması ilə vurub qarın üzərinə töküldü. Abbasqulu bəylə Xəlilin gözlərinə baxan, danışan yox idi. “Sərhədi” bağlayandan bəri ilk dəfə belə qətl eləmişdilər. İlk qurbanları isə onlara arxayınlıq, öz gücünə inam gətirmək əvəzinə, hamısını sarsıtmışdı. Kərbəlayı özünə gələ bilmirdi. Belə cinayət edəcəklərini ağlına gətirməmişdi”.

Şura hökumətinin gəlişi ilə bağlanan gözləri Abbasqulu bəyin ölümü açmışdı. Adamlar düşmən tərəflərə ayrılmış bir el-oba, camaat olduğunu başa düşür, bir-birlərini qana qərq eləməyin mənasızlığını dərk edirlər. Məhz bu sarsıntının təsiri ilə sona qədər vuruşmaq əzminin mənasızlığını dərk edir, “o tay”a keçməyə üstünlük verirlər.

Bədii əsərdə nə qədər tragik hadisə təsvir olunursa, olunsun, o, insanı işığa doğru aparmalıdır. “Qarlı aşırım” romanındakı işıq bu sarsıntıdan doğur. Cismən yadlaşmış insanların ruhən birləşməsindən doğur. Təhtəşüur da olsa, insanlar düşməni öz içərilərində axtarmağın mənasızlığını başa düşür, yadelli düşmənin gücü qarşısında geri çəkilməyi çıxış yolu kimi seçirlər. Bu isə onları parçalanmaq təhlükəsindən qoruyur, birləşdirir, bütövləşdirir.

◆ T ü r k d ü n y a m ı z

Adil CƏMİL

Qırğız atalar sözləri və məsəlləri

Qırğızlar üçün yeddi müqəddəs dəyər var ki, bunlara sözügedən xalqın atributları kimi də baxmaq olar: komuz, qalpaq, yurta (alaçıq), at, Manas, Ala-Too, Issık-göl. İki minillik tarixi olan qırğız xalqının tale yazılarını zamandan-zamana ötürən və günümüze yetirən komuz sadəcə bir musiqi aləti deyil. Bu alətin havacatlarına «biçilən» qoşqular türk soylu, qıpçaq əsilli köçmən bir xalqın tarixi yaşantılarından xəbər verir. Ağır məclislərdə adamları sehirləyən təkə komuzdan qopan melodiyalar deyil, həm də o melodiyaları diri saxlayaraq sabaha ötürən əlahəzrət SÖZ olmuşdur. İrçılar, manasçılar zaman-zaman xalqın ruhundan süzülən bədii sözün, lirik nəğmələrin, eləcə də atalar sözü və məsəllərin qoruyucusu və daşıyıcısı kimi şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata qədərki böyük bir məsafənin yaddaşlardan silinməsinə nail olmuşlar. On səkkizinci əsrə qədər yazılı ədəbiyyatı olmayan qırğızlar məhz belə istedadlı hafizə sahiblərinin hesabına öz ədəbiyyatlarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Maraqlı budur ki, bu gün - elm və texnologiyanın indiki inkişaf dövründə qırğız xalqı sahib olduğu şifahi ənənədən qətiyyən ayrılmır və hələ də yığnaq qarşısında bardaş qurub qırx gün, qırx gecə «Manas» trilogiyasını əzbər söyləyən manasçılar, semeteyçilər, seytekcilər var.

Qırğız şifahi ədəbiyyatının rəngarəng janrları (əfsanə, əsatir, nağıl, dastan və s.) sırasında diqqəti çəkən nümunələrdən biri də, heç şübhəsiz, atalar sözü və məsəllərdir. Müəyyən dövrlərdə və müəyyən situasiyalarda yaranmış bu deyimlərin bəziləri indiki zamanda arxaik, anlaşılmaz, bəzən də lüzumsuz görünə bilər. Lakin Behruz Həqqi demişken: ata sözləri, ümumiyyətlə, soy-kökümüzdə duran el və tayfanın eniş-yoxuşlu həyatlarının acı, şirin xatirələrindən, təcrübələrindən yaranıb.

Qırğız xalqının yaratdığı «Manas» eposu həcmcə dünyanın ən böyük epik nümunəsidir. Bu epos mənsub olduğu xalqın az qala bütün folklorunu öz içinə almaq qüdrətinə malik möhtəşəm abidədir. Bu gün qırğız folklorşünasları daha çox manasşünas kimi diqqəti çəkirlər. Qırğız atalar sözü və məsəllərinin də ilkin məxəzlərindən biri məhz «Manas» epopeyasıdır. Xalq deyimləri xalqın keçdiyi tarixi mərhələlərlə, onun yaşam ovqatı və məişət fəlsəfəsi ilə bağlıdırsa, o zaman «Manas» eposuna üz tutmaq yetərlidir ki, qırğızların zamandan zamana ötürdüyü, keçmişlə bugünü birləşdirən ata sözlərinin həqiqi mahiyyətinə bələd olasan.

Əlbəttə, ümumtürk etnomədəni, kulturoloji sistemində ortaq keçmişin izləri silinmədən günümüze qədər gəlib çıxmışdır. İctimai, siyasi olayların, coğrafi bölgülərin əsrlər boyu ayrı saldıq türk xalqları indi özünəqaydıış dövrü yaşayır. Eyni qövmdən olan türk boyları vahid bir ailənin üzvləri kimi ortaq keçmişdən ortaq gələcəyə baxmağın yoluna çıxıb. Altaydan Ala-Tooya, Tyan-Şandan Tibetə kimi səpələnmiş qara qırğızların köçmən həyatında yer alan mənəvi dəyərlər sırasında xalq deyimləri bir təsəlli mənbəyi olmaqla bərabər, səbr və dözümlü nümayiş etdirməyin stimulatoru rolunu oynayır: «Polad qılınc qında qalmaz», «Bölünəni bürü (qurd) yeyər», «İgid bir dəfə ölür, qorxaq min dəfə», «Ər evdə doğular, çöldə ölür» və s. bu kimi deyimlərdə nəsihətlə bərabər, sabaha istiqamətləndirmə motivi də var.

Qırğız atalar sözü və məsəlləri ilə Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin ruhi-mənəvi, etnogenetik bağlantısı bir yana, onların tipoloji baxımdan da oxşar, bəzən hətta eyni olduğunu görürük. Məsələn:

«Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır»,
 «Ac qulağım, dinc qulağım»,
 «Ağlamayan uşağa əmcək yoxdur»,
 «El gücü - sel gücü»,
 «Ağrı batmanla gələr, misqalla çıxar»,
 «Vuran oğul atasına gənəşməz»,
 «Ölənle ölmək olmur» və s.

Bu nümunələr hər iki xalqın folklorunda eynidir. Bəzən də deyimlərin cüzi fərqi görünür. Azərbaycan xalqında işlənən «Anasına bax qızını al, qırağına bax, bezini» deyimi qırğızlarda «Anasına bax, qızını al» şəklində işlənir. Yaxud, bizlərdə işlənən «Eşşəyi min, ata çatana kimi» deyimi qırğızlarda belədir: «Eşşəyi min ata çatana kimi, balıq ye ətə çatana kimi». Bəzən də motiv oxşarlığı diqqətimizdən yayınmır: «Söhbət dananı qurda verər» (Azərbaycan), «Adam çox danışanda ilxı gözdən itər» (qırğız).

Belə misalların əsasında daha geniş müqayisə və paralellər aparmaq olar. Məqsədim isə qırğız folklorşünası A.Sadikulovanın tərtib etdiyi atalar sözü və məsəllər kitabından (Bişkek, 2013) dilimizə çevirdiyim bəzi nümunələri oxucularımıza təqdim etməkdir. Hesab edirəm ki, orijinaldan çevirdiyim bu nümunələrin dilimizdə ilk dəfə səslənişinə əsl dəyəri oxucularımız verəcəkdir.

Dost başa baxar, düşmən ayağa.

Dos başka karayt, düşman butka karayt.

* * *

Dost acı, düşmən şirin danışar.

Dos küydürüp, düşman süydürüp aytat.

* * *

Yorğa gedən yoldaşından ayrılır.

Yorqo minqen joldoşunan ayrılrat.

* * *

Sevməsən, əyal (qadın) gedər, baxmasan, mal gedər.

Karabasa katın ketet, bakpnasa mal ketet.

* * *

Davalı evdə xoşbəxtlik olmaz.

Uruştuu üydö ırıs jok.

* * *

Oğul - evin bəzəyi, qız - elin.

Uul - üydün körkü, kız - eldin körkü.

* * *

Ördək göl üçün, insan el üçün darıxar.

Akuu kölün saqınat, adam tuuqan jerin saqınat.

* * *

Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır.

Alistaqı tuuqandan jakındaqı konşu artık.

* * *

Oğul atadan götürər, qız anadan.

Atanı körüp, uul ösöt, apanı körüp, kız ösöt.

* * *

Ac qulağım, dinc qulağım.

Aç kulaktan, tınç kulak.

* * *

Övlad - könün gülü, gözün nuru.

Bala - könüldün qülü, közdün nuru.

* * *

Uşağı bələkdə, gəlini gərdəkdə (tərbiyə et).

Balanı - yaşınan, ayaldı - başınan.

* * *

Ağlamayan uşağa əmcək yoxdur.

Bala ıylabasa - emçək yok.

* * *

Uşaqly ev - bazardır, uşaqsız ev - məzardır.

Balaluu üy - bazar, balasız üy - mazar.

* * *

Altıya alıb, beşə ver - adın olsun sövdəgər.

Altıya alıp, beşke ber, atın bolsun "soodaqer".

* * *

Qurdun gücü dişində, adamın gücü işində.

Börünün küçü tişinde, adamın küçü işinde.

* * *

Ağılsız dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır.

Akılsız doston, akılduu düşmən artıq.

* * *

Yavaş gedərsən - mənzilə yetərsən.

Akırın jürsön - alıska bararsın.

* * *

Tələsən qalar arada, səbirli yetər murada.

Aşıkkən kalar uyatka, sarqayqan jeter muratka.

* * *

İgid bir dəfə ölür, qorxaq min dəfə.

Baatır bir ölöt, korkok min ölöt.

* * *

Düşməne canını versən də, sirrini vermə.

Jooqo janındı bersen da, sırındı berbe.

* * *

İtin olsun qapağan, atın olsun çapağan.

İtin bolsun kabaqan, atın bolsun çabaqan.

* * *

Ağrı batmanla gələr, misqalla çıxar.

Ooru batmandan kirip, miskaltan çıqat.

* * *

Zəhər içən bir dəfə ölür, and içən min dəfə.

Uu içkən bir ipet ölöt, ant içkən min ipet ölöt.

* * *

Kişilik biləkdə yox, ürəkdədir.

Erdik bilekte emes, jüröktö.

* * *

Aşın dadını duz çıxarar, sözün dadını məsəl.

Aştın daamin tuz çıxarat, sözdün daamin makaal çıxarat.

* * *

Köçdüyün yurdun qədri düşdüyün yerdə bilinər.

Köçkөн jurttun kadırı konqondo biliner.

* * *

Deyilməyən söz ürəyə, açılmayan tufəng biləyə ağırlıq salar.

Söz aytilbasa - jüröktö ketet, jaa tartilbasa - bilekte ketet.

* * *

Ət yeyənin qarnı tox olar, niyyət edənin ürəyi.

Et menen karın tok, niyyət menin janın tok.

* * *

Bazar - pulluya bazardı, pulsuza azardı.

Bazar - akçaluuqa bazar, akçasızqa - nazar.

* * *

Ölüyə rəhmət, diriyə diqqət.

Ölqönqö bata, tirüqqö könül.

* * *

Arıq malı bəsləsən ağzın-burnun yağa batar,

Axmaq adamı bəsləsən ağzın-burnun qana batar.

Arık maldı asırasan - oozu-murdun may bolor,

Jaman adamdı asırasan - oozu-murdun kan bolor.

* * *

Ölü kimi yerdə yox,**Diri kimi eldə yox.**

Ölüü bolup kördö jok,

Tirüü bolup elde jok.

* * *

Axan suda haram yox.

Akkan suuda - aram jok.

* * *

Yayın bir günü qışın yüz gününü yedirdər.

Jaydın bir künü kıştın jüz künün asırayt.

* * *

Yağış yağsa - könül tox,**Dolu yağsa - əkin yox.**

Jamqır jaasa - könül tok,

Möndür jaasa - eqin jok.

* * *

İt hürər, karvan keçər.

İt ürö beret, kerben jürö beret.

* * *

Qaçğan ata nə qamçı.

Kaşan atka - kamçı üyür.

* * *

Qoyun ekiz doğsa, otun başı haça olar.

Koy eqiz tapsa çöptün başı açə bolot.

* * *

İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.

Eki koçkordun başı bir kazanda batbayt.

* * *

Eşşəyi min, ata çatınca,

Baliq ye, ətə çatınca.

Eşək minqen at sarabayt,

Balık jeqen et surabayt.

♦ K i t a b r ə f i

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
XATİRATIM
BAKİ, «XAN» NƏŞRİYYATI, 2015

«Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin banisi, görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin «Xatiratım» əsəri ədəbin keçdiyi ömür yolu, ədəbi fəaliyyəti, yaşadığı mühit haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Kitaba akademik İsa Həbibbəyli «Xatirə ədəbiyyatının zirvəsi» adlı ön söz yazmışdır. Layihənin rəhbəri və kitabın redaktoru Şəmil Sadiqdir.

YUSİF VƏZİR CƏMƏNZƏMİNLI
BİR CAVANIN DƏFTƏRİ
BAKİ, «XAN» NƏŞRİYYATI, 2015

Bu kitabda görkəmli Azərbaycan yazıçısı Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin «Bir cavanın dəftəri» və «Həyatımın 20 ili» əsərləri təqdim edilir. Əsasən avtobiografik səpkidə yazdığı bu əsərlərində Yusif Vəzir öz gənclik illərindən və ədəbiyyatla bağlılığından söz açır.

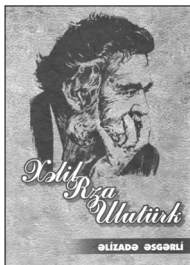

FRİDRİX BODENŞTEDT
MİRZƏ ŞƏFİ HAQQINDA XATİRƏLƏR
BAKİ, «XAN» NƏŞRİYYATI (II NƏŞR), 2015

«Xan» nəşriyyatının «Xatirə ədəbiyyatı» seriyasından təqdim etdiyi ikinci kitab Fridrix Bodənştədtin «Mirzə Şəfi haqqında xatirələr»idir. Kitabda 1844-cü ildə Qafqaz canişini, general Netqardtın təklifi ilə Almanıyanın Hannover şəhərindən Tiflisə gələn Fridrix Bodənştədtin «tatar» dilini öyrənmək üçün Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehlə görüşməsindən, qadınlar haqqında

düşüncələrindən və Tiflis mühitindən bəhs edilir.

Əsəri alman dilindən mirzəşəfişünas alim Akif Bayramov tərcümə etmişdir. Layihənin rəhbəri Şəmil Sadiqdir.

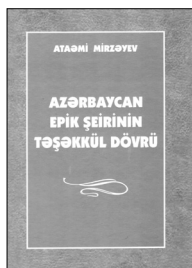

ƏLİZADƏ ƏSGƏRLİ
XƏLİL RZA ULUTÜRK
BAKİ, «ELM VƏ TƏHSİL» NƏŞRİYYATI, 2015

Filologiya elmləri doktoru Əlizadə Əsgərlinin bu monoqrafiyası Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün həyat və yaradıcılıq yoluna həsr edilmişdir. Kitabda milli özünüdərk, milli şüur, milli mənlilik, milli ideal və xalq taleyi kimi məsələlərin izahı özünə yer almışdır.

Əsər yeddi bölmədən ibarətdir: «Xəlil Rza Ulutürkün elmi tərcümeyi-halına dair»; «Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığında milli özünüdərk mənəbə və qaynaqları»; «Xəlil Rza Ulutürk ictimai xadim kimi»; «Poetik təfəkkürün qaynaqları»; «Lirik «mən»in, lirik qəhrəmanın təkamülü və fərdi müəyyənlik xüsusiyyətləri»; «Xəlil Rza Ulutürkün poetikası»; «Ədəbi tənqid, bədii tərcümə, publisistika və memuarlarında millilik, bəşəriyyət».

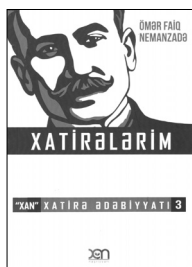
Kitabın elmi redaktoru professor Teymur Əhmədovdur.

ATAƏMİ MİRZƏYEV
AZƏRBAYCAN EPİK ŞEİRİNİN TƏŞƏKKÜL DÖVRÜ
BAKİ, «ELM VƏ TƏHSİL» NƏŞRİYYATI, 2016

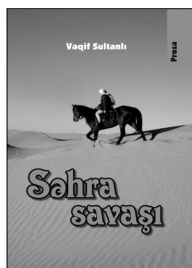
Monoqrafiyada anadilli Azərbaycan epik şeirinin təşəkkülü və inkişaf istiqamətləri əsas tədqiqat obyekti kimi götürülür. Epik şeirimizin ilkin nümunələrindən sayılan Əlinin «Qisseyi-Yusif» və «Dastani-Əhməd Hərami» əsərləri, eləcə də XIV-XVI yüzilliklərin ədəbi örnəklərindən olan Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa», Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşə», Mustafa Zəririn «Qisseyi-Yusif», Ümmi İsanın «Mehri və Vəfa», Şəms və Xətayi Təbrizinin «Yusif və Züleyxa», Həqirinin «Leyli və Məcnun» məsnəviləri tarixi-ədəbi kontekstdə araşdırılmışdır.

Monoqrafiyanın elmi məsləhətçisi AMEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərlidir.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ
XATİRƏLƏRİM
BAKİ, «XAN» NƏŞRİYYATI, 2015

Ömər Faiq Nemanzadə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Mirzə Cəlilin dostu və fəal «mollanəsreddin»çi olmuşdur. «Xatirələrım» kitabında Ömər Faiq keçdiyi ömür yolundan, xatirində silinməz izlər buraxmış insanlardan, yaşadığı ədəbi mühitdən maraqlı söhbətlər açır.

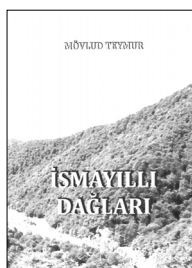
VAQİF SULTANLI
SƏHRA SAVAŞI (ROMAN)
BAKİ, AZƏRNƏŞR, 2015

Yazıçı Vaqif Sultanlının "Səhra savaşı" kitabına müəllifin eyniadlı romanı daxil edilmişdir.

Şerti-metaforik üslubda qələmə alınmış romanda təsvir olunan hadisələr zamanın çatlaması ilə gələcəkdən imtina edərək keçmişə üz tutan qəhrəmanın taleyi fonunda aşkarlanır. Hadisələrin bu müstəvidə aşkarlanması müəllifə insan və dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrini əks etdirməyə imkan vermişdir.

"Səhra savaşı" çağdaş dünyaya hakim olan özgələşmə, yaddasızlaşma, biganələşmə, gərəksizləşmə kimi mənəvi çöküş və humanitar deformasiya probleminə etiraz ruhu ilə seçilməkdədir.

Tənqidçi Cavanşir Yusifli kitaba "Səhra metaforası" adlı əhatəli və nəzəri ümumiləşdirmələrlə müşayiət olunan ön söz yazmışdır.

MÖVLUD TEYMUR
İSMAYILLI DAĞLARI
BAKİ, «TƏKNUR», 2015

Ədəbi yaradıcılığa 70-ci illərdən başlayan Mövlud Teymur «Ağ atlı xilaskar», «Rəsul Rza demişkən», «Qarabağ bizimdir», «Tarixdə qalacaq» və b. şeir kitablarının müəllifidir. «İsmayilli dağları» toplusunda onun Azərbaycana, doğulub boya-başa çatdığı İsmayilliya, onun gözəl təbiətinə, insanların qurub-yaratmaq eşqinə, mənəvi dəyərlərimizə, gənclik duyğularına həsr olunmuş şeirləri əsas yer tutur.

Toplunun redaktoru və «Ön söz»ün müəllifi şair-publisist Vəli Xramçaylıdır.

